

Tidskrift

För

Litteraturvetenskap

1996:3-4

TIDSKRIFT FÖR LITTERATURVETENSKAP

Redaktionsråd: Anders Cullhed (Stockholm), Stina Hansson (Göteborg), Anders Pettersson (Umeå), Torsten Pettersson (Uppsala), Per Rydén (Lund)

Redaktörer: *Claes Ahlund* (ansvarig utgivare), *Margareta Björkman*

Ekonomi: *Nils Ekedahl* (kassör), *Marika Andræ* (pränumeration), *Maria Karlsson*

Recension & debatt: *Marta Ronne*, *Otto Fischer*, *Bo Georgii-Hemming*, *Erik Peurell*,
Per Stam

Produktion: *Caroline Graeske*, *Erik Peurell*, *Petra Söderlund*

Redaktionens adress, t.o.m. 31/12 1996:

Tidskrift för litteraturvetenskap

Uppsala universitet

Litteraturvetenskapliga institutionen

Slottet ing. A0

752 37 Uppsala

fax: 018 / 50 31.93

e-post: tfl@littvet.uu.se

Bidrag på upp till 25 A4-sidor (radavstånd 1,5) tas emot av redaktionen. Eventuella noter bör vara samlade i slutet av artikeln och utformas så att separat litteraturförteckning *inte* behöver användas. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Bidragen levereras först som utskrift, och efter eventuell antagning också på diskett, alternativt per e-post. Korrekturändringar kan inte göras mot manuskriptet.

Prenumerationsavgift för hel årgång om fyra nummer: 150 kr, för studerande 120 kr. Lösnummerpris 50 kr, Dubbelnummer 75 kr. Nummer ur äldre årgångar, 1995 och tidigare, 25 respektive 40 kr. Lösnummer rekvireras från redaktionen genom inbetalning på postgiro 63 90 65-2.

Tidskriften utges av Föreningen för utgivande av Tidskrift för Litteraturvetenskap, Lund. Medlemskap kan erhållas mot en avgift av 10 kr.

Tidskrift för Litteraturvetenskap utges med bidrag från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet.

Omslag: *Marta Ronne*

Tryckning: Fyris-Tryck AB, Uppsala

ISSN 1104 - 0556

TIDSKRIFT FÖR 3-4 · 1996
LITTERATURVETENSKAP

Tjugofemte årgången

INNEHÅLL

Johan Svedjedal: Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess grundantaganden	3
Petra Söderlund: Den olycksaliga ön. Atterboms <i>Lycksalighetens ö</i> i ett litteratursociologiskt perspektiv	21
Eva Lilja & Isabell Vilhelmsen: Social verklighet och text samt något om Elsa Graves metaforspråk	30
Erik Peurell: Lyrisk skrattspegel – ett litterärt skämt på fullt allvar. <i>Camera obscura</i> och debatten om den lyriska modernismen 1946–47	44
Stefan Jonsson: Forskaren som agitator och vetenskapsman. Stellan Arvidson mellan marxism och positivism	59
Anna Nordenstam: Forskning i långsam förvandling. Kvinnliga litteraturhistoriker i belysning	76
Åsa Arping: Att mäta kvinnligheten. Fredrika Bremer och den sexualiserade litteraturhistorieskrivningen	89
Jonas Ingvarsson: Den cybernetiska gorillan och den multimediala utopin – om <i>Gorilla, Konst: Media</i>	108
Lars Furuland: Litteratursociologin i Sverige. Framväxt, forskningstradition, framtid	129

Margareta Björkman: Litteratursociologi – en svensk modell, 139
eller Perspektiv på svensk litteratursociologi.
Rapport från en debatt

Recensioner: 149

D. Hedman & J. Svedjedal (red.), *Fiktionens förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman – M. Gustavsson, Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exempler Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man – M. Malm, Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism – C.-G. Holmberg & J. Svensson (red.), Medietexter och medietolkningar. Läsningar av massmediala texter – C. Bergil, Mörkrets motbilder. Tematik och narration i fem verk av Birgitta Trotzig – J. Esseveld & L. Larsson (red.), Kvinnopolitiska nyckeltexter*

* * *

Från redaktionen

Detta dubbelnummer med litteratursociologiskt tema är det sista som lämnar Uppsala för den här gången. Vi har samlat bidrag från författare med ett allt annat än enhetligt förhållningssätt till litteratursociologin. Några befinner sig i forskningsfältets centrum, andra i dess gränsområden. De medverkande företräder också flera generationer: från pionjärer till doktorander. Många av de medverkande i vårt sista nummer kommer från Göteborg, vilket kan ses som ett första steg i överlämnandet till den nya redaktionen under Mats Malms ledning.

Inbetalningskort för prenumerationsavgiften för 1997 medföljer det första numret för 1997. Från årsskiftet har *TFL* följande adress:

Tidskrift för litteraturvetenskap
Litteraturvetenskapliga institutionen
Göteborgs universitet, 412 98 Göteborg
fax: 031-7734460, e-post: tfl@lit.gu.se

Claes Ahlund och Margareta Björkman

JOHAN SVEDJEDAL

Det litteratursociologiska perspektivet

Om en forskningstradition och dess grundantaganden

En av vårt sekels mest inflytelserika litteraturteoretiska uppsatser, Viktor Sklovskijs "Konsten som grepp" (1917, 1925), har indirekt också något väsentligt att säga om litteratursociologin. Sklovskij utvecklar där tanken att konstens uppgift är "främmandegöring", att tillintetgöra den "automatisering" som drabbar vår dagliga uppfattning av verkligheten. I vardagens avtrubning rinner livet förbi som om det aldrig varit; konstens uppgift är att lära oss att se föremålen igen. "Konstens uppgift är att förmedla en förnimmelse av föremålet, som vision, och inte som igenkännande" (Sklovskij 1917/1971, s. 51). Därför måste konstens språk vara ett språk som väcker förvåning, som är bromsat och hinderbemängt, ett avigt och konstruerat sätt att uttrycka sig. Så blir konsten onatur upphöjd till skönhet, överraskningen förädlad till sanning.

Sklovskijs uppsats är ett utmärkt exempel på att också vetenskap kan fungera desautomatiserande – hans beskrivning av det skönlitterära språkets funktionssätt innebär ett nytt perspektiv som ändrar vår uppfattning av verkligheten. "Konsten som grepp" påminner om att också vetenskapens syfte kan vara att väcka förvåning. Men om konstens metoder är språklig främmandegöring, använder sig vetenskapen helst av andra former av distansering. Det välbekanta görs där främmande genom misstänksamhetens systematik – att inte ta något för givet är vetenskapsidkarens uppgift. För mig har litteratursociologin fungerat som ett sätt att upprätta analytisk distans till skönlitteraturen, som en påminnelse om vad man kan kalla fiktionens fundamentala onaturlighet. Den erbjuder ett vetenskapligt perspektiv för främmandegöring.

Ibland möter man uppfattningen att litteratursociologin skulle konstitueras av att vara en grupp forskningsområden, en vetenskaplig inriktning vars uppgift är att täcka in domäner som av olika skäl hamnat utanför den mer traditionellt inriktade litteraturforskningens område. I sin mest osmälta form kan åsikten formuleras som att litteratursociologin ägnar sig åt de verk som blev över när den övriga litteraturforskningen tagit sitt, och att den därutöver ägnar sig åt analyser av det litterära livets olika institutioner och förmedlingsvägar.

Synpunkten är riktig i en trivial mening – ja, litteratursociologiskt inriktade forskare ägnar sig också åt sådant – men är felaktig om den identifierar område med utgångspunkter. Att litteratursociologiska undersökningar ägnas åt sådant som de glömda litteraturerna, försummade litterära fält (jfr Furuland 1990, s. 181 ff) eller marginaliserade författare är en effekt, inte en utgångspunkt. Intresset för sådana delar av det litterära livet föds ur det särskilda perspektiv som kännetecknar litteratursociologiska analyser, ur den uppsättning av grundantaganden som jag vill kalla ”det litteratursociologiska perspektivet”. Som forskningsinriktningens historia visar kan litteratursociologin inte begränsas till olika dellitteraturer eller till analysen av enbart det litterära systemet – även om dess perspektiv i hög grad har bidragit till att vidga litteraturvetenskapens forskningsfält. Institutionellt är litteratursociologin i Sverige integrerad i litteraturvetenskapen (det finns ingen särskild institution för eller examen i litteratursociologi); med sitt bredare undersökningsområde och sina vidare metoder erbjuder den samtidigt alternativa synsätt gentemot moderämnet.

Med en central definition kan litteratursociologi beskrivas som ett ”systematiskt studium av litteraturen som socialt fenomen och som system och institution i samhället” (Furuland 1991, s. 264). Forskningsinriktningen är i regel inte enbart nutidsorienterad, utan har ett historiskt perspektiv, och den kombinerar gärna analys av litterära verk med undersökningar av litteraturens yttre villkor, allt med utgångspunkten att söka förbindelser mellan textuella fenomen och kontextuella. Den innebär alltså en specialisering som är en breddning. Innan jag går in på analysen av vad detta innebär, bör något dock sägas om själva ämnesrubriceringen.

Själva termen ”litteratursociologi” har blivit något av en skandinavisk specialitet, detta av det enkla skälet att där finns professurer och institutioner med denna inriktning. I Köpenhamn finns vid Biblioteksskolan en avdelning för litteratursociologi (ledd av Erland Munch-Petersen) och en professur i nordisk litteratur, särskilt litteratursociologi vid Köpenhamns universitet (innehavare Hans Hertel). I Uppsala grundades redan 1965 Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen av Lars Furuland. En professur med beteckningen litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi inrättades där fr.o.m. läsåret 1978/79 (innehavare Lars Furuland t.o.m. 1991, Johan Svedjedal sedan 1993). Den relativt starka institutionella ställning som litteratursociologin har haft inom moderämnet litteraturvetenskap har bidragit till att både konservera och förnya inriktningen – konservera

eftersom specialiseringen litteratursociologi därmed har kunnat överleva forskningspolitiska och metodiska modesvängningar, förnya eftersom den därmed ganska fritt har kunnat söka sina forskningsutmaningar. Samtidigt ska med eftertryck påpekas att litteratursociologin naturligtvis inte är begränsad till Uppsala; forskning med sådana utgångspunkter bedrivs vid samtliga litteraturvetenskapliga institutioner i landet – liksom vid en del andra institutioner.

Internationellt sett har innebörden av själva termen *litteratursociologi* varit föränderlig – sannolikt delvis därför att forskningsinriktningen inte institutionaliserats på samma sätt som i Skandinavien. Att den tyska litteratursociologin tog en annan riktning än den skandinaviska måste i inte ringa grad ha berott på att mycket av den utvecklades inom "Frankfurtskolan", den inriktning som hade sin institutionella hemmahörighet i det fristående, marxistiskt orienterade tvärvetenskapliga Institut für Sozialforschung. Litteratursociologin blev där en del av en intellektuell motståndsrörelse, "kritisk teori", riktad mot det kapitalistiska samhället. På litteraturanalysens område kombinerade forskare som Theodor Adorno, Walter Benjamin och Leo Löwenthal marxistisk samhällsanalys, filosofisk spekulation och normativ estetik (jfr t.ex. Wiggershaus 1986/1994) och gav därmed viktiga impulser till litteratursociologins utveckling.

På sextio- och sjuttitalen var termen litteratursociologi mycket gångbar inom litteraturforskningen i England, USA, Frankrike och Tyskland. Den fungerade då som en internationell paraplyterm för forskning kring relationerna mellan litteratur och samhälle och den har också i fortsättningen levt kvar som ett överordnat, litteraturteoretiskt begrepp (ibland dock begränsat till studier av läsvanor och bokspridning). Under de senaste åren har termen också använts flitigare av sociologer inom den anglo-amerikanska sociologin (se t.ex. Templeton 1990; Hegtvedt 1991; Griswold 1993). Samtidigt har institutionaliseringen av litteratursociologisk forskning inom litteraturvetenskapen internationellt sett främst skett under andra rubriker. Den som strövar runt i biblioteks- och artikeldatabaserna på Internet för att hitta bidrag på området gör numera klokt i att söka på en rad andra termer utöver litteratursociologi – de viktigaste är kulturstudier (*Cultural Studies*), kultursociologi, bokhistoria, narratologisk läsarforskning (*reader-response criticism*), receptionsforskning, materialistisk kvinnolitteraturforskning, etnicitetsstudier, marxistisk litteraturforskning, empirisk litteraturvetenskap och populärlitteratur. Mycket av den utvecklingen måste tolkas ur vetenskapssociologisk synvinkel. Att staka ut en nytt område betyder specialisering. Och specialisering betyder nya tjänster.

Inget av dessa specialområden sammanfaller helt med litteratursociologins, men alla delar många intresseområden och grundantaganden med inriktningen. Därför ter sig den övergripande termen litteratursociologi fortfarande relevant, både som teoriterm och som beteckning på en specialisering. Inte sällan har dessa delområden faktiskt utvecklats direkt ur sociologiskt inriktad

litteraturforskning. I vissa fall kan man i en forskares produktion följa hur denne med åren etiketterar om sin forskning. Ett exempel är Robert Darnton, som omkring 1970 kallade sina bokmarknadshistoriska studier för litteratursociologi (t.ex. Darnton 1971), men senare övergick till att utveckla ett område som han kallade bokhistoria (t.ex. Darnton 1982) – en inriktning som i mycket betyder litteratursociologi minus textanalysen. Många av de nya inriktningarna kan på detta sätt ses som insnävningar av litteratursociologins breda ambitioner, men andra kan betecknas som breddningar. Det tydligaste exemplet är *Cultural Studies*, en inriktning som institutionaliserades i Birmingham vid Centre for Contemporary Cultural Studies och som de första åren hämtade inspiration och modeller från brittiska litteraturforskare som Richard Hoggart (ledare för institutet 1964-1973) och Raymond Williams. Bägge var starkt litteratursociologiskt orienterade – Hoggarts installationsföreläsning skisserade ett litteratursociologiskt program i fem punkter (jfr Schulman 1993) – men med åren vidgades strävandena inom *Cultural Studies* först till den att undersöka hela kulturlivet, sedan människors hela levnadssätt: deras vardag, nöjen, arbetsliv, föreställningar. Genom att betrakta världen som en text, öppen för analys, har *Cultural Studies* (särskild i sin nordamerikanska tappning) kombinerat etnologiska och litteratursociologiska perspektiv med en sådan uppslagsbredd att ämnet tycks omfatta all humaniora, åtminstone den samtidsorienterade. Var det disciplinspecifika finns för denna forskningsinriktning återstår att se, men otvivelaktigt sammanfaller dess litteraturvetenskapliga delar ofta med den skandinaviska litteratursociologin. Överensstämmelserna syns inte minst i de många antologier som utkommit inom *Cultural Studies*: i en av dem ingår t.ex. bidrag av litteratursociologiskt viktiga forskare som Theodor Adorno, Roland Barthes, Pierre Bourdieu, Max Horkheimer, Janice Radway och Raymond Williams (During 1993).

En av litteratursociologins uppgifter har varit att fungera som växthus för nya specialinriktningar inom litteraturforskningen. Men det väsentliga är självfallet inte vilken inriktning som var först eller vilken ämnesrubricering man väljer. Poängen med resonemangen ovan är just att visa hur termen litteratursociologi har förändrat innebörd genom åren. Intresset vid beskrivningen av forskningsinriktningen bör istället riktas mot dess utgångspunkter, de grundantaganden om litteratur och samhälle som litteratursociologisk forskning förutsätter. I det följande utgår jag från den inriktning som verksamheten har tagit i Sverige, främst under de tre senaste decennierna, men som framgår finns genomgående betydande likheter med linjer i den internationella utvecklingen.

*

Litteratursociologins forskningsområden har ägnats flera innehållsrika översikter (t.ex. Furuland 1970 och 1991; Hall 1979; Griswold 1993), och det finns ingen anledning att här upprepa dem. Kortast kan dess område beskrivas som

att analysera produktion, distribution och konsumtion av litteratur. Mer generellt kan inriktningen beskrivas som *inklusive* i det att den söker överblicka hela skönlitteraturen och alla skönlitterära fenomen. Litteratursociologin är också *interdisciplinär* i den meningen att den gärna hämtar modeller och inspiration från andra vetenskaper. Det hörs redan i namnet (en legering av litteraturvetenskap och sociologi), och genom åren har den tagit emot viktiga impulser från t.ex. historia, etnologi, bokhistoria och socialpsykologi. Jämsides med det har arbetet pågått med utvecklandet av *disciplinspecifika* teoribildning, t.ex. kretsloppsmodellen (Escarpit 1958/1970), figuren över "den litterära processen" (Furuland 1970 och 1991), resonemang kring "den litterära institutionen" (jfr t.ex. Melberg 1975), teorin kring "litterära fält" (Bourdieu).

Syftet med litteratursociologisk forskning är att analysera hela "den litterära processen", inklusive de litterära verkens strukturer och verkningsmedel. Med en så allmän inriktning blir forskningsperspektivet givetvis avgörande för gränsdragningen mellan litteratursociologiskt inriktade undersökningar och andra – annars skulle ju all litteraturforskning definitionsmässigt vara litteratursociologi. Mer preciserat bör forskningsinriktningens utgångspunkt därför formuleras som en strävan att systematiskt analysera relationerna mellan skönlitteratur och samhälle. För att förtydliga vad det innebär kan denna strävan delas upp i tre underområden som kortfattat kan beskrivas utifrån dessa nyckelord. (Det säger sig självt att exemplifieringen måste bli utomordentligt selektiv.)

1) *Samhället i litteraturen*. Här ligger fokus främst på hur skönlitteraturen skildrar samhället: hur den avbildar en igenkännlig verklighet, omtolkar eller omskapar en yttre verklighet, hur den skapar bilden av ett samhälle. I vid mening cirklar man här runt frågor om realismproblemet, om speglingsteorin och om litteraturen som skapare av samhällsliga identiteter. Frågeställningarnas bredd betyder att olikartade och svårförenliga förhållningssätt ryms inom detta område, alltifrån filosofisk realism (verkligheten finns oberoende av betraktaren) till ontologisk solipsism (verkligheten finns endast i betraktarens medvetande). Den gemensamma roten är dock intresset för bilden av samhället i skönlitteraturen, i regel analyserat efter grupp-kategorier som klass, genus eller etnicitet. Som exempel på undersökningar av detta slag kan nämnas Georg Lukács studier av realismens utveckling, Victor Svanbergs analys av den sociala bakgrunden till den försenade svenska "medelklassrealismen" vid 1800-talets mitt, Lars Furulands studie av statarna i litteraturen (Furuland 1962) och Edward Saids studie av imperialism och kultur med dess analys av stereotyper, retoriska figurer och lakuner hos författare som Joseph Conrad och Jane Austen (Said 1993). Viktiga bidrag på området har i Sverige på senare år kommit från forskare som har undersökt den sociala konstruktionen av identiteter, inspirerade av feministiska teorier (t.ex. Heggstad 1991) och etnicitetsforskning (t.ex. Anna Williams 1991). Inte minst år har genusperspektiv vitaliserat det litteratursociologiska studiet av samhället i litteraturen; gradvis syns balansen med åren också ha förskjutits från undersökningar av hur författare reflekterar samhället i sina verk till hur de reflekterar

över det – även om undersökningar med litteratursociologisk bredd brukar innefatta bägge dessa aspekter.

2) *Litteraturen i samhället*. Tonvikten ligger här på hur skönlitteraturen fungerar som opinionsbildare, som politisk kraft och förmedlare av idéer. Särskilt riktas intresset mot litterära kampanjer i sociala frågor och deras genomslag hos allmänhet och beslutsfattare. Undersökningar av rösträttskvinnornas arbete i press och skönlitteratur för att få gehör för sina krav är ett exempel (Björkenlid 1982), en analys av Ivar Lo-Johanssons kampanjer kring statarfrågan ett annat (Furuland 1976). Ofta koncentreras sådana studier på berättartekniska analyser – hur bär sig författarna åt för att fångsla och övertyga? – men för att bli heltäckande måste de kombineras med flerskiktade studier av mottagandet inom olika befolkningsgrupper.

3) *Litteratursamhället*. Under denna rubrik kan samlas studier som främst ägnas litteraturens yttre villkor, alltså bokmarknadens utveckling, författarnas försörjning, förlags- och bibliotekshistoria, m.m. Därmed sammanfaller området i mycket med den inriktning som under 1980-talet börjat beskrivas som "bokhistoria" och som internationellt representeras av namn som John Sutherland, Robert Darnton, Jerome McGann och Henri-Jean Martin. I Sverige kan man nu också peka på bidrag av litteratursociologiskt intresse från andra ämnen – en avhandling i statsvetenskap om författarförsörjning och statlig kulturpolitik (Li Bennich-Björkman 1991), förlagshistoriska avhandlingar i historia (Peterson 1993) och ekonomisk historia (Sundin 1996). (En översikt över svensk bokhistorisk forskning finns i Björkman 1995.) En grund för undersökningar av litteraturens samhälle är i Sverige det mångåriga och mödosamma arbetet med att bringa samman en statistik över utgivningen som är mer pålitlig än den som finns i olika officiella publikationer. (Grundläggande metodiska synpunkter, Johansson 1969, s. 2962 ff.) Det litterära samhällets utveckling under hundra år av marknadsekonomi täcks i ett par översikter omfattande tiden från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet (Rinman 1951; Svedjedal 1993). Därutöver har i Skandinavien viktiga undersökningar ägnats en rad bokmarknadsfenomen – som exempel kan nämnas studier om översättningslitteratur (Munch-Petersen 1978; Hansson 1982), en översikt om läsarhistoriens teori och metoder (Hansson 1995), kulturpolitik och dess konsekvenser (t. ex. Herder 1986; Johansson & Petterson 1986) och litteraturens roll i nutidens mediasamhälle (Hertel 1996). Ytterligare en rad specialstudier kunde räknas upp – studier av delar av det litterära systemet har blivit ett av litteratursociologins specialområden. Ett metodiskt banbrytande arbete på området är Bo Bennich-Björkmans avhandling om författarförsörjning och författarfunktioner i Sverige från 1550 till 1850. Den demonstrerar hur författarnas skapande och självförståelse styrdes av kravet att låta skönlitteraturen vara en meritering för ett statligt ämbete där författarskapet sedan i mycket blev ett uttryck för de maktägande kretsarnas värderingar. Först vid den moderna litterära marknadsekonomin genombrott på 1800-talet försvann "ämbetsförfattaren" som den litterära karriärens idealtyp (Bo Bennich-Björkman 1970a). Så påminner denna undersökning om att litteratur-

sociologiskt breda studier syftar till att koppla tillbaka frågor om litteraturens yttre villkor till dem om de skönlitterära verkens strukturer. För bokhistorien kan undersökningen av litteratursamhället vara ett självändamål – för litteratursociologin är den ett medel för att besvara mer övergripande frågor om litteratur och samhälle. Sådana studier kan också bidra till att lösa det problem som inom marxistisk teoribildning kallas mediering – förmedlingen från bas till överbyggnad, samhällets inverkan på litteraturen. Bokmarknadshistorisk forskning kan ofta detaljerat visa hur författarnas professionella villkor – förlagsväsende, arvodessystem, publiceringsform – påverkar deras skapande. De fyller därmed igen den lucka i det materialistiska resonemanget som vanligen präglar marxistiska litteraturanalyser (jfr Svedjedal 1993, s. 22 ff), förmodligen därför att dessa inte sällan begränsar sin forskningsuppgift till att analysera ideologier i litterära verk (se t.ex. Eagleton, s. 1976/1978, s. 8). Uppslagsrika och metodiskt inflytelserika resonemang hos Walter Benjamin (1936/1969) om konstverkets ändrade roll i masspublikens tidevarv förebådar härvidlag bokmarknadshistoriens resultat.

*

Behovet av litteratursociologi som en tydliggjord forskningsinriktning uppstod när litteraturvetenskapen började snäva in sina analysmodeller. I den äldre form av bred, kulturhistorisk litteraturforskning som exempelvis Henrik Schück representerade i Sverige, fanns synsätt som förebådade det litteratursociologiska perspektivet. För Schück innebar litteraturhistoria inte minst att studera litteraturens plats i samhället. Den metodutveckling och precisering av frågeställningarna som ämnet genomgick under mellankrigstiden medförde dock att samhällsaspekter på litteraturen trängdes i bakgrunden. Metodutvecklingen innebar att forskaren mer bestämt fokuserade vissa områden – och därmed bortsåg från andra. För den biografiskt-psykologiskt arbetande litteraturhistorikern tenderade författaren inte sällan att framstå som en särpling mer än som en samhällsvarelse, för komparativisten blev orsaken till litterära verk andra litterära verk. Och från femtiotalet skulle olika närläsningmetoder slå igenom som innebar att forskarna begränsade den litteraturvetenskapliga analysen till studier av verkens strukturer och konstnärliga verkningsmedel. Så uppstod behovet av en teoribildning som mer metodiskt bearbetade frågor om relationen mellan verken och deras omvärld.

Det dröjde till 1960-talet innan litteratursociologin, genom Lars Furuland, formerades som en teoretiskt genomreflekterad forskningsinriktning i Sverige. Avgörande var då Furulands breda synsätt och hans arbete med att utveckla olika teorier och modeller för att beskriva litteraturens roller i samhället, t.ex. diagrammen över "den litterära processen" och över litteraturen i lokal-samhället (t.ex. Furuland 1991). Men redan 1946 formulerade Victor Svanberg premisserna för en sociologiskt orienterad litteraturvetenskap. Det skedde under en period när de komparativa och de biografiskt-psykologiska perspektiven dominerade, och Svanberg arbetade med självfallenhet inom det

genetiska paradigmet. För honom var själva kärnan i litteraturforskningen att *förklara* diktverk. Allt annat var utanverk eller förberedelser. Textkritik, stilanalys, estetisk värdering och analys av litterära formspråk var inte mer än hjälpmedel. "De ingår i litteraturhistorikerns utrustning, är värdefulla, ja oundgängliga hjälpmedel åt honom. Men hur skickligt han än hanterar dem, blir han ej litteraturhistoriker, förrän han sätter som sitt mål att förklara diktverks och smakriktningars uppkomst." (Svanberg 1946/1968, s. 15.) För att nå dit fanns i princip två vägar: "Den ena är att förklara dikt ur dikt. Den andra är att förklara dikt ur liv." (s. 15) Den första vägen innebär komparativ metod, den senare biografisk-psykologisk eller sociologisk metod. Svanberg förnekade inte det vetenskapliga värdet av något av dessa förhållningssätt, men ville lyfta fram den systematiska, sociologiska metoden. "Det är att undersöka, om och på vad sätt vanligt, regelmässigt, kollektivt mänskligt liv bestämmer diktens gestaltning och innebörd. Vid lösandet av denna uppgift blir litteraturhistorien ett led i vetenskapen om människan som natur- och kulturvarelse. Den har då att stödja sig på resultat, som nåtts av andra, säkrare och snabbare arbetande discipliner." (s. 15)

Åtskilligt har förändrats sedan Svanberg skisserade sitt program. Men fortfarande återstår den skillnad mellan en smal och en bred litteraturforskning som han pekar på – även om gränsen nu kanske snarare går mellan strävan att enbart tolka eller jämföra och strävan att dessutom finna förklaringar. Det genetiska paradigmet är numera inte lika självklart som för Svanberg. I kontextualiseringens och intertextualitetens epok öppnas valet att analysera frågor om litteratur och samhälle utan att söka efter orsakssamband.

Var gränsen går mellan litteratursociologiskt orienterade studier och andra former av litteraturforskning är enligt min uppfattning delvis ett skenproblem. Litteratursociolog kan aldrig vara något man *är* - litteratursociologi är något man *gör*. Det väsentliga är forskarens perspektiv, inte vilken etikett man sätter på henne eller honom. Eftersom litteratursociologi i huvudsak är en version av litteraturvetenskap, inte en sidoordnad verksamhet, tillhör inriktningens metoder och frågeställningar moderämnets basfärdigheter – något som också innebär att litteratursociologisk forskning ibland utförs under helt andra metodrubriker. (En del av dem har jag redovisat.)

De gemensamma nämnarna för de olika synsätt som har präglat litteratursociologin är deras systematiska, inklusiva och interdisciplinära strävan. Därför har forskningsinriktningen ofta inspirerats av övergripande kultur- och samhällsanalytiska metoder. Några av de samhällsanalytiska teoribildningar som under de senaste decennierna har betytt mest för litteratursociologiskt orienterade undersökningar är marxism, offentlighetsteori (Habermas), kultursociologi (Bourdieu), genusteori och marknadsekonomiska synsätt – modeller som bearbetar frågor om människan, samhället och kultursamhället. I sista hand är det litteratursociologiska perspektivet en människosyn, tillämpad på litteraturen och den litterära processen: tanken att människan måste förstås som samhällsvarelse. Att anlägga det perspektivet, och att göra det med

respekt för andra synsätt, är den litteratursociologiskt intresserade forskarens utgångspunkt.

*

Bakom detta perspektiv finns en uppsättning grundantaganden, en samling av föreställningar och metodiska utgångspunkter, som skapar det litteratursociologiska synsättet. De brukar inte radas upp i de tryckta undersökningarna, men utgör en teori som är ouplösligt förbunden med litteratursociologins praxis. Dessa grundantaganden kan kombineras på olika sätt, vart och ett av dem kan tillämpas på mycket divergerande sätt, och något av dem till och med ibland utelämnas – en flexibilitet i det litteratursociologiska perspektivet som ligger bakom många av metoddebatterna inom forskningsinriktningen. Avslutningsvis ska jag säga något om dessa grundantaganden, illustrerade med några kortfattade exempel. Som förut ligger tonvikten på svenska undersökningar, men med anknytning till föregångare och större strömningar på det internationella området. Det ska också understrykas att exemplifieringen inte avser någon granskning av hur de olika antagandena tillämpas i enskilda undersökningar. En sådan analys tillhör litteratursociologins angelägna uppgifter, men skulle här föra för långt.

1) *Materialism*. Ordet får här i vid mening täcka åsikten att mänskligt handlande helt eller delvis styrs av materiella faktorer, i mer begränsad mening den forskningsstrategi som innebär sökandet efter yttre förklaringar till diktverk: samhällsläget, författarens levnadsvillkor, förhållanden på bokmarknaden, osv. Materialismen tillhör de äldsta trätofrågorna inom litteratursociologin; den är avgörande för debatten mellan marxister och icke-marxister, mellan historiematerialister och materialister med annan historiesyn. För den dialektiske materialisten är historiens drivkraft klasskampen. I dess litteratursociologiska tolkning betyder det att forskarens främsta uppgift är att frilägga klasståndpunkterna i det litterära verket, ibland även att undersöka författarens egen klasståndpunkt (t.ex. Arvidson 1938; Melberg 1978). Andra former av analyser tenderar att avfärdas som "empiriopositivistiska", studier som mer bekräftar och betjänar samhället än genomlyser det (se t.ex. Sørensen 1973, s. 23 ff; Melberg 1973; Aspelin 1975). Mot det kan icke-marxister invända att historiematerialismen tenderar att fungera reduktionistiskt, att bli en metod där svaret (klasskampen) är givet på förhand. För den som inte delar den dialektiska materialismens historiesyn blir klasskampen en drivkraft bland andra, en faktor vars vikt i varje enskilt fall måste jämföras med de övrigas. (Vetenskapshistoriska synpunkter ur marxistisk synvinkel på debatten under trettioalet, Forser 1980.) I grunden förenas dessa bägge materialistiska synsätt dock av den huvudprincip som hos Marx formulerades som att det mänskliga varat bestämmer medvetandet. De tenderar därför att vara starkt förknippade med användandet av genetisk metod. Materiella faktorer används då för att *förklara* litteratur, inte bara för att *förstå* den.

2) *Grupperspektiv*. Strävan till systematik leder ofta till anläggandet av grupperspektiv. Undersökningarna är gärna breda, ofta direkt inriktade på större kategorier, ibland på att se individer mot bakgrund av sådana kollektiv. Här finns en skillnad i den metodiska tonvikten gentemot annan litteraturforskning, som tenderar att fokusera den enskilde författaren eller det enskilda verket. Grupperspektivet medför ofta en användning av kvantitativa metoder – så i läsarundersökningar (t.ex. Hansson 1964), statistik över bokutgivning (*En bok om böcker*, 1972), författarsociologiska undersökningar (t.ex. Thorsell 1957), kvantitativa innehållsanalyser (t.ex. i Svensson 1983, s. 151-222; Kussak 1982a, kap. 3-4 och 1982b) eller för kombinationer av flera aspekter (t.ex. Mählqvist 1977). Strävan är att söka efter större mönster på alla nivåer, spåra gruppvisa likheter i beteenden, idéer, litterära strukturer och motiv, osv. – allt syftande till att nå stabilare och mer representativa resultat än det enskilda, slumpvis valda exemplet kan ge. Väsentligt är då att dessa mönster perspektiveras med olika övergripande kultur- och samhällsteorier (t.ex. utifrån klass, genus eller etnicitet), annars finns risken att studierna fastnar i ren materialredovisning. Även strukturanalytiska modeller som syftar till att frilägga likheter och invarianter inom grupper av texter (t.ex. Eco 1965/1971) har spelat stor roll för grupperspektivet i litteratursociologiskt inriktade textanalyser. En annan metodisk bakgrund finns i amerikansk hårddata-sociologi, men väsentligt är då att påpeka att litteratursociologiska undersökningar i regel kombinerar kvantitativ och kvalitativ analys. Översiktliga genomgångar av större mängder av texter (i vissa fall redovisade i tabellform) fördjupas med analyser av enskilda verk, breda studier av författarpopulationen med genomgångar av enskilda författarkarriärer (t.ex. Sahlin 1989), osv. Inte minst intressant är då att studera de spänningsfyllda relationerna mellan kollektiv och individ, mellan mönstret och det enskilda exemplet. Grupperspektivet ställer mycket stora krav på den litteratursociologiska forskaren, inte bara arbetsmässigt utan också metodiskt. För kvantitativa undersökningar, antingen de är heltäckande eller urvalsorienterade, är studier i litteraturvetenskap sällan tillräcklig förberedelse. Men de är nödvändiga hjälpmedel för att större mönster ska kunna göras synliga.

3) *Sociopoetik*. Under denna rubrik kan samlas en rad föreställningar om litteraturens förhållande till samhället. En kan sammanfattas som "speglings-teorin": föreställningen att litteraturen på olika sätt reflekterar samhället. Inom denna tankesfär finns mängder av varianter, alltifrån den sorts realism-teori som säger att litteraturen (med eller mot författarens vilja) avbildar typiska drag i verkligheten och över till tanken att det tvärtom är genom sina förtiganden och lakuner som litteraturen avslöjar ideologier hos författaren och i hans samtid (t.ex. Macherey 1966/1978, s. 85 ff). Realismteorin är en utomordentligt rik litteratursociologisk tradition, alltifrån Marx, via Lukács och Bachtin fram till Lucien Goldmann och Fredric Jameson (jfr Swingewood 1986). En annan sociopoetisk modell fokuserar frågan om för vilka syften litteraturen skrivs, vilken som är dess tilltänkta målgrupp eller marknad.

Analysen centreras här kring vilka grepp författaren använder för att fånga läsaren – för att underhålla, övertyga eller upplysa. Formanalysen blir då central, inte sällan med inflytande från *reader-response criticism*, och tar sikte på t.ex. läsartilltal, narrativa strukturer och symbolmönster (svenska exempel t.ex. Lönnroth 1978; Svedjedal 1987). En specialisering inom sådana läsarrelaterade synsätt har i Uppsala varit analyser av detektivromaner (t.ex. Hedman 1985; Wendelius 1995). Bakom sådana undersökningar av formspråk och framförandesituation ligger en interaktionistisk människosyn, besläktad med den hos socialpsykologen George Herbert Mead (jfr även t.ex. Asplund 1987), som innebär att intresset riktas mot hur litterära verk kommer till i ett skapande samspel mellan författaren och dennes omvärld. Undersökningarna kan ofta koncentreras på den roll som andras synpunkter spelar för hur litterära texter utformas, antingen det sker genom förläggares direkta inflytande (t.ex. Sutherland 1976) eller omarbetningar utanför författarens kontroll (t.ex. McKenzie 1985; McGann 1985/1989; Svedjedal 1989). Sådana undersökningar grundas i regel i två tankar. För det första att författares skapande måste undersökas utifrån deras "litterära responsivitet" (Svedjedal 1994), deras benägenhet att ta intryck av råd från omvärlden. Och för det andra att verkens förändringar måste förstås som ett utslag av ett "skapande förräderi" (Escarpit 1973) som är nödvändigt för att verken alls ska överleva – vuxenböcker får nytt liv som barnböcker, klassiker som filmer, osv. Under de senaste decennierna har viktiga perspektiv härvidlag kommit från förlags-historia och textkritik/textsociologi. Andra litteratursociologiskt inriktade forskare har fokuserat läsaren som den aktivt väljande och utväljande parten. Analyserna ägnas påfallande ofta populärkultur, sannolikt för att bilden av konsumenten i sådan forskning förut tenderat att vara mycket schematisk. Medan tidigare populärkulturforskare ofta såg läsarna som närmast försvarlösa offer för "kulturindustrin" (Horkheimer & Adorno 1944/1981), har många forskare de senare decennierna tagit fasta på frågan om läsarens medskapande (för somliga avgörande) roll i kulturproduktionen. Intervjuer med storläsare av populärlitteratur har t.ex. visat i hur hög utsträckning de genomskådar klichéerna i böckerna, men samtidigt kan finna tröst, uppmuntran och frihetsbudskap i dem (t.ex. Radway 1984/1987; Hansson 1988). Och bredare teoribildningar av vardagskultur har drivit liknande teser om hur människor använder och omtolkar olika slags kulturformer för att göra vardagligt, tankemässigt motstånd mot de maktägande grupperna (t.ex. Fiske 1989). På några decennier tycks perspektivet ha förbytt: från ett förnekande av marknaden till ett bejakande av den. – Speglingsteorierna, de interaktionistiska kreativitetsmodellerna och kulturproduktionstänkandet strider självfallet mot varandra på åtskilliga punkter. Men de bör ändå sammanföras eftersom de förenas i utgångspunkten att undersöka hur litteratur och litterära betydelser föds i ett skapande samspel mellan litteratur och samhälle.

4) *Brett litteraturbegrepp*. Att litteratursociologin har utvecklats inom

litteraturvetenskapen betyder att den har koncentrerat sig på fiktionslitteraturen – detta olikt bokhistorien, som i princip arbetar med studier av både fack- och fiktionslitteratur. Vad gäller skönlitteraturen har dock litteratursociologiskt orienterade forskare tillämpat ett så vittfattande litteraturbegrepp som möjligt (ofta också med riklig användning av icke skönlitterärt material). Några estetiska gränsdragningar har inte varit avgörande för valet av studieobjekt, varför man ofta har uppmärksammat marginaliserade och försummade litteraturarter. I Uppsala har exempelvis forskningsprojekt ägnats folkrorelsernas litteratur, barn- och ungdomslitteratur, populärlitteratur och invandrarlitteratur (svensk-amerikansk litteratur). Jämsides har dock många litteratursociologiska undersökningar ägnats verk och författarskap som anses tillhöra kärnan i den litterära kanon; sysslandet med försummade litteraturer får inte medföra en marginalisering av kvalitetslitteraturen (en term som litteratursociologiskt ska förstås som en social kategori, inte som forskarens egen estetiska åsikt). Det breda litteraturbegreppet slår också igenom i valet av undersökningsmaterial. Litteraturforskningen tenderar i vissa fall att begränsas till att bli en böckernas vetenskap. Men litteratursociologiska undersökningar följer gärna den linje inom moderämnet som även behandlar material i andra medier än boken: handskriftspublicerad litteratur, tillfällestryck, verk som endast publicerats i tidningar och tidskrifter, fiktionstexter i AV-medier. Ur det breda litteraturbegreppet följer därför ofta strävan att studera litteraturen efter dess förmedlingsvägar snarare än utifrån t.ex. genre eller författarskap. Sådana undersökningar har i Uppsala ägnats de kommersiella lånebiblioteken och romanens genombrott vid slutet av 1700-talet (Björkman 1992), högläsningsskulturen och familjekulturen i det slutande 1800-talets Sverige (Johannesson 1980), högläsningsskulturrens roll inom nykterhetsrörelsen under seklets första decennier (Rydbeck 1995) och skönlitteraturen i radio (Lundgren 1994). Av särskilt intresse är i sådana sammanhang hur tanken på nya förmedlingssituationer påverkar litteraturens uttrycksmedel. Genombrottet för det nya textmediet Internet ger nu den litteratursociologiska forskningen nya utmaningar för studier av förändringar i den litterära processen.

5) *Värderingsdistans*. Litteratursociologin är en vetenskap om litterära värderingar snarare än en litterärt värderande vetenskap. Det breda litteraturbegreppet är oftast förbundet med estetisk relativism i den meningen att litteratursociologiska undersökningar gärna väljer sina litterära objekt efter deras representativitet eller betydelse för breda publikgrupper snarare än efter föreställningar om ett givet, inherent estetiskt värde. Att studera litterärt värde blir då främst frågan om att analysera litteraturens funktioner och värderingarnas förändringar. Kulturella fenomen analyseras som historiskt betingade konstruktioner – det kan gälla själva kulturbegreppet (Raymond Williams 1958/1984), termen litteratur (Bo Bennich-Björkman 1970b), litteraturkritikens och litteraturanalsens historia (Eagleton 1984) eller bilden av enskilda författarskap (Widdowson 1989). Specialstudier i de litterära värderingarnas historia har gjorts genom analyser av den litterära kanon, i

Uppsala t.ex. genom studier av litterära värderingar i gymnasieskolans läromedel (Brink 1992) och genusanalyser av könsperspektiv i litteraturhistoriska översiktsverk (Anna Williams 1996). På senare år har Pierre Bourdieus teorier betytt mycket för studierna av den fortgående kampen om smakbildningen i det litterära fältet; nyanseringen i analysen står och faller då med insikten att modellerna om betydelsen av olika slags "kapital" gäller funktioner mer än aktörernas intentioner, betydelser mer än drivkrafter. Bourdieus roll för den skandinaviska litteratursociologin märks inte minst i att två av de största forskningsprojekten under nittiotalet har präglats av hans terminologi: "Den litterære institusjonen i Norge etter 1945" (LITINOR, Oslo) och "Kvinnorna på det litterära fältet 1880–1990" (Uppsala). Bourdieus teorier och andra värderrelativistiska synsätt opererar med utsagd värdedistansering, men därutöver måste naturligtvis påpekas att själva valet av undersökningsobjekt ofta uttrycker detta budskap för den litteratursociologiskt orienterade forskaren. Den som väljer att ägna sin forskning åt populärlitteratur eller åt författare som sorterats bort av litteraturhistoriens ständigt malande separator, behöver inte göra det utifrån estetiska skäl. Men värderingsdistansen uttrycks här genom ämnesvalet istället för genom programuttalanden. Samtidigt måste påpekas att litteratursociologiska formanalyser oftast har en värderande dimension genom att de tar ställning till frågor som originalitet och konstnärlig effektivitet. Här finns en paradox besläktad med den i mycket av *reader-response criticism*: värderingsdistansen innehåller subjektiva värderingar. Den metodiska vägen för att undvika subjektivismens fälla blir i litteratursociologiska analyser inte sällan att undersöka samtidens reception av de analyserade verken – ett tillvägagångssätt som onekligen hjälper forskaren att skapa distans till de egna värderingarna.

*

Denna kortfattade redogörelse för det litteratursociologiska perspektivet och dess grundantaganden har med nödvändighet renodlat linjer och exempel. I praktiken kombinerar litteratursociologiska analyser ständigt olika aspekter och metoder (en naturlig följd av forskningsinriktningens inklusiva strävan), och exemplen ovan får därför absolut inte ses som en redovisning av forskarprofiler. Listan över grundantaganden kan emellertid ses som en utgångspunkt för mer precisa analyser av litteratursociologiska ståndpunkter hos enskilda forskare eller skolbildningar. Vilken slags materialism företräder en viss undersökning? Anlägger den ett grupperspektiv? Vilken sociopoetik tillämpar den? Hur brett litteraturbegrepp arbetar den med? Vilken är utgångspunkten beträffande litterära värderingar?

Inte minst kan sådana frågor vara led i en nödvändig litteratursociologisk självreflexion över grepp, utgångspunkter och traditioner. För det litteratursociologiska perspektivet måste också vara en övning i självransakan. Och även självransakan kräver främmandegöring.

Litteratur

- Arvidson, Stellan, *Thorild och den franska revolutionen*, Stockholm 1938
- Aspelin, Kurt, "Typer av litteratursociologi", *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet*, Stockholm 1975, s. 126-161
- Asplund, Johan, *Det sociala livets elementära former*, Göteborg 1987
- Benjamin, Walter, "Konstverket i reproduktionsåldern" (orig. 1936), *Bild och dialektik. Essayer i urval och översättning* av Carl-Henning Wijkmark, Uddevalla 1969, s. 60-96
- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550-1850*, Stockholm 1970 (Studia Litterarum Upsaliensia, 5) [1970a]
- , *Termen litteratur i svenskan 1750-1850*, Uppsala 1970 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 4) [1970b]
- Bennich-Björkman, Li, *Statsstödda samhällskritiker. Författarautonomi och statsstyrning i Sverige*, Stockholm 1991
- Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-1921*, Uppsala 1982 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 17)
- Björkman, Margareta, "A Survey of Swedish Research on the History of Books", *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 1995:2, s. 89-124
- , *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809*, Uppsala 1992 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 29)
- , *En bok om böcker. Litteraturutredningens branschstudier* (SOU 1972:80)
T.ex. kap. 8: Furuland, Lars & Johansson, Hans Olof, "Svensk bokutgivning under 1900-talet - en översikt" (s. 208-225); kap 9: Furuland, Lars & Johansson, Hans Olof, "Utgivningen av skönlitteratur 1965-1970" (s. 226-265); kap. 11: Johansson, Hans Olof, "Utgivningen av böcker i massmarknadsserier 1965-1970" (s. 276-309); kap 13: Furuland, Lars, "Finns klassikerna att köpa? Lagerhållningen 1971 av klassiker och allmänt erkänd 1900-talslitteratur" (s. 369-404)
- Brink, Lars, *Gymnasiets litterära kanon. Urval och värderingar i läromedel 1910-1945*, Uppsala 1992 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 30)
- Darnton, Robert, "Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature", *Daedalus* (Winter 1971), s. 214-256
- , "What Is the History of Books?", *Daedalus* (Summer 1982), s. 65-83
- During, Simon (ed.), *The Cultural Studies Reader*, London & New York 1993
- Eagleton, Terry, *The Function of Criticism. From The Spectator to Post-Structuralism*, London 1984

- , *Marxism och litteratur*. Översättning av Anders Olsson och Svante Weyler, Stockholm 1978 [engelska orig. 1976]
- Eco, Umberto, "Berättarstrukturerna hos Ian Fleming", (orig. 1965; övers. av Jane Lundblad), *Form och struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen* valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg, Stockholm 1971, s. 230–268
- Escarpit, Robert, "'Creative Treason' as a Key to Literature", *Sociology of Literature and Drama*. Edited by Elizabeth and Tom Burns, Harmondsworth 1973 (Penguin Modern Sociology Readings), s. 359–367
- , *Litteratursociologi*. Övers. av Nils Peter Tollnert, svenska noter av Hans Olof Johansson, förord av Lars Furuland, Stockholm 1970 [franska orig. 1958]
- Fiske, John, *Understanding Popular Culture*, London 1989
- Forser, Tomas, *Marxism, positivism och litteratur. Om den svenska litteratursociologins framväxt*, Göteborg 1980 (Arkiv Studiehäften, 9)
- Furuland, Lars, "Litteratur och samhälle. Litteratursociologiska frågeställningar", *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen*, red. Lars Gustafsson, Stockholm 1970 (ALMA-serien, 24), s. 165–206
- , "Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter", *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Hedemora 1991 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 28), s. 262–307
- , *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt från Oxenstierna och Almqvist till de första arbetardiktarna*, Stockholm 1962
- Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1976
- , "Svensk litteratursociologi", *Forskning i ett föränderligt samhälle. Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond 1965–1990*. Utg. av Kjell Härnqvist och Nils-Eric Svensson, Hedemora 1990, s. 172–186
- , se även *En bok om böcker*
- Griswold, Wendy, "Recent Moves in the Sociology of Literature", *Annual Review of Sociology* 19(1993), s. 455–467
- Hansson, Gunnar, *Dikt i profil*, Göteborg 1964
- , *Inte en dag utan en bok. Om läsning av populärfiktion*, Linköping 1988 (Linköping Studies in Art and Science, 30)
- , *Den möjliga litteraturhistorien*, Stockholm 1995
- Hansson, Stina, "Afsatt på svensko". *1600-talets tryckta översättningslitteratur*, Göteborg 1982 (Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen i Göteborg, 5)
- Hall, John, *The Sociology of Literature*, London 1979
- Hedman, Dag, *Eleganta eskapader. Frank Hellers författarskap till och med Kejsarens gamla kläder*, Örkellunga 1985
- Heggestad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, Uppsala 1991 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 27)

- Hegtvædt, Karen A., "Teaching Sociology of Literature through Literature", *Teaching Sociology* 19 (1991), s. 1-12
- Herder, Mats, *Arbetsplatsbibliotek i Sverige. Studier av en uppsökande folkbibliotekverksamhet och dess framväxt*, Uppsala 1986 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 20)
- Hertel, Hans, *500.000£ er prisen: Bogen i mediasymbiosens tid*, Stockholm 1996 (The Adam Helms Lecture 1995)
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W., "Kulturindustri. Upplysning som massbedrägeri" (övers. Carl-Henning Wijkmark), *Upplysningens dialektik. Filosofiska fragment*, Göteborg 1981, s. 143-195 [tyska orig. 1944]
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850-1880*, Stockholm 1980 (Nordiska museets handlingar, 96)
- Johansson, Hans Olof, *Svensk lyrik 1931-1960. En översikt av originalutgivningen i bokform*, *Litteratur och samhälle* 5(1969), nr 63
- , se även *En bok om böcker*
- , & Pettersson, Lars, *En bok för alla från förlag till läsare. Rapport från 1985 års utvärdering*, Uppsala 1986 (*Litteratur och samhälle* 1986:1/2)
- Kussak, Åke, *Författaren som predikant. Ett frikyrkosamfunds litterära verksamhet 1910-1939*, Stockholm 1982 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 16) [1982a]
- , *Författaren som predikant. Tabellbilaga*, Uppsala 1982 [1982b]
- Lundgren, Solveig, *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925-1955*, Uppsala 1994 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 31)
- Lönnroth, Lars, *Den dubbla scenen. Muntlig diktning från Eddan till Abba*, Stockholm 1978
- Macherey, Pierre, *A Theory of Literary Production*. Translated from the French by Geoffrey Wall, London 1978 [franska orig. 1966]
- McGann, Jerome J., *The Beauty of Inflections. Literary Investigations in Historical Method and Theory*, rev. ed., Oxford 1988 [orig. 1985]
- McKenzie, D.F., *Bibliography and the Sociology of Texts*, London 1985 (The Panizzi Lectures 1985)
- Melberg, Arne, "Inledning", *Den litterära institutionen. Studier i den borgerliga litteraturens sociala historia* redigerade av Arne Melberg, Stockholm 1975, s. 9-29
- , "Litteratursociologi inom och utom systemet", *BLM* 42 (1973):2, s. 87-92
- , *Realitet och utopi. Utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*, Stockholm 1978
- Munch-Petersen, Erland, *Romanens århundrede. Studier i den masseläste oversatte roman i Danmark 1800-1870*, 1-2, København 1978
- Mählqvist, Stefan, *Böcker för svenska barn 1870-1950. En kvantitativ analys av*

- barn- och ungdomslitteratur i Sverige*, Stockholm 1977 (Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet, 5)
- Peterson, Bo, *Boktryckaren som förläggare. Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P.A. Norstedt & Söner 1879–1910*, Stockholm 1993
- Radway, Janice A., *Reading the Romance. Women, Patriarchy, and Popular Literature*, London 1987 [orig. 1984]
- Rydbeck, Kerstin, *Nykter läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896–1925*, Uppsala 1995 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 32)
- Sahlin, Gunnar, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*, Stockholm 1989
- Said, Edward W., *Culture & Imperialism*, London 1993
- Schulman, Norma, "Conditions of their Own Making: An Intellectual History of the Centre for Contemporary Cultural Studies at the University of Birmingham", *Canadian Journal of Communication* 18(1993):1
- Sklodskij, Viktor, "Konsten som grepp" (först publ. 1917; denna övers. bygger på versioner från 1919 och 1925) (övers. Bengt A. Lundberg), *Form och struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen* valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg, Stockholm 1971, s. 45–63
- Sundin, Staffan, *Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909–1929*, Göteborg 1996
- Sutherland, John A., *Victorian Novelists and Publishers*, London 1976
- Svanberg, Victor, "Litteraturhistoria och samhällshistoria", *Diktaren i samhället. Litteratursociologiska studier*, Stockholm 1968 [orig. 1946]
- Svedjedal, Johan, *Almqvist - berättaren på bokmarknaden. Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktions kring 1840*, Uppsala 1987 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 21)
- , *Almqvists Det går an och konsten att överleva. En texthistorik*, Uppsala 1989 (Litteratur och samhälle, 1988–1989:1/2)
- , *Bokens samhälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943*, vol. 1–2, Stockholm 1993
- , "Författare och förläggare. Om litteraturvetenskap och förlagshistoria", *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*, Hedemora 1994, s. 9–34
- Svensson, Sonja, *Läsning för folkets barn. Folkskolans Barntidning och dess förlag 1892–1914. Med en inledning om fattiga barns läsning på 1800-talet*, Stockholm 1983 (Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet, 16)
- Swingewood, Alan, *Sociological Poetics and Aesthetic Theory*, London 1986
- Sørensen, Peer E., *Elementær litteratursociologi. Et essay om litteratursociologiske grundproblemer*, Kongerslev 1973
- Templeton, Alice, "Sociology and Literature: Theoretical Considerations", *Sociological*

- Inquiry* 60 (1990):1, s. 34-46
- Thorsell, Lennart, "Den svenska parnassens 'demokratisering' och de folkliga bildningsvägarna", *Samlaren* N.F. 38(1957), s. 53-135
- Wendelius, Lars, *Deckarförfattaren H.-K. Rönblom. En profilteckning*, Uppsala 1995 (Litteratur och samhälle, 30:2)
- Widdowson, Peter, *Hardy in History. A Study in Literary Sociology*, London 1989
- Wiggershaus, Rolf, *The Frankfurt School. Its History, Theories and Political Significance*, translated by Michael Robertson, London 1994 [tyska orig. 1986]
- Williams, Anna, *Skribent i Svensk-Amerika. Jakob Bonggren, journalist och poet*, Uppsala 1991 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 26)
- , *Åttitalister och kvinnliga åttitalister. Genus och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk*, Uppsala 1996 (Litteratur och samhälle, 31:1)
- Williams, Raymond, *Culture and Society 1780-1950*, Harmondsworth 1984 [orig. 1958]

Uppsatsen publiceras även på Internet av Avdelningen för litteratursociologi i Uppsala (<http://lisen.bibks.uu.se/lsoc/home.htm>)

PETRA SÖDERLUND

Den olycksaliga ön

Atterboms *Lycksalighetens ö* i ett litteratursociologiskt perspektiv

En icke ringa del av Per Daniel Amadeus Atterboms brev till fästmön Ebba af Ekenstam, under den långa förlovningstiden från vintern 1823/24 till bröllopet i juni 1826, upptas av rent pekuniära angelägenheter och beklaganden över låga spannmålspriser. Orsaken till detta är mycket enkel: Atterbom ägde ingen förmögenhet och inkomsten som Akademie Adjunkt, där lönen definierades i spannmål och ej i reda penningar, räckte inte till att sätta bo och försörja en familj.¹ Inte heller Ebba ägde några ekonomiska tillgångar, och det villkor som hon satte upp och som måste uppfyllas innan ett giftermål skulle kunna ske, var att han skrev färdigt *Lycksalighetens ö*, som förväntades kunna ge honom en plats bland de odödliga skalderna och eventuellt en liten avkastning. Önskvärt för de blivande äkta makarna vore också att han avancerade till professor så att lönen höjdes och blev tillräcklig för en familj att leva på.² Denna uppsats är ämnad att behandla några materiella aspekter på tillkomsten av *Lycksalighetens ö* samt dess kringspridande på den samtida bokmarknaden. Diktverket är inte bara en av den svenska romantikens främsta litterära projekt – det var också en länge misslyckad ekonomisk spekulering. Inte mycket är ordat om bokmarknadshistoriska aspekter av utgivningen av diktverket och inte heller om det faktum att Atterbom ständigt funderade på hur han skulle kunna förbättra sin ekonomi, vid samma tid som han skrev på ön. Fredrik Vetterlund beskriver i ett kapitel av *Atterboms sagospel Lycksalighetens ö* Atterboms vedermödor med att få diktverket färdigt, men nämner inget om poetens ekonomiska situation vid denna tid.³ Också Carl Santesson har skrivit om detta, i en uppsats i *Samlaren* 1947: ”Hur tillkom Lycksaligheten ö?”. Inte heller här nämns något om att poeten genom att tvinga sig till att avsluta ön inte bara var ute efter att rädda sin poetiska ära och sedan gifta sig. Det är väl också i strid med all uppfattning om det skapande romantiska geniet att även en sådan vareelse faktiskt ibland kan vara i behov av att tjäna pengar.

Första delen av *Lycksalighetens ö* – ”min olycksaliga Ö” som Atterbom då och då i korrespondensen med Ebba af Ekenstam benämnde den – utkom sommaren 1824.⁴ Atterbom befann sig då i Östergötland hos sin fästmö, så det

var främst vännen Vilhelm Fredrik Palmblad i Uppsala som fick ordna med de mer praktiska bestyren, såsom distribution av diktverket ut i landet och annonsering i tidningarna. Som boktryckare och förläggare, bland annat av *Phosphoros* och *Svensk Literatur-Tidning* samt den av Atterbom redigerade *Poetisk Kalender*, kände Palmblad väl till hur en ny förlagsartikel skulle marknadsföras och skickas ut i landet. När han var bortrest för några dagar gav han sin kompanjon i boktryckeriet, Claes Olof Ramström, direktiv om hur diktverket skulle marknadsföras och spridas.⁵

Atterbom närde, enligt ett flertal brev vid denna tid, vissa förhoppningar om att ön skulle förbättra hans ekonomi och därmed göra det möjligt för honom att gifta sig och upprätta eget hushåll. Han var därför, medan han vistades hos fästmon på den östgötska landsbygden, angelägen om att höra sig för hos Palmblad om hur försäljningen av det nytkomna verket artade sig och oroade sig för att det inte skulle få tillräckligt stor spridning bland återförsäljarna i landsorten.⁶ Han noterade med oro att ön i hemtrakten bara fanns att köpa i några få exemplar i början av juli och att dessa få skulle hinna lånas och läsas av alla och därmed inte köpas i så stor utsträckning som han önskade:

[B]lott ett par Exemplar har ännu kommit, genom ett par nedresta magistrar, till Linköping och Norrköping; dessa cirkulera nu man från man; och de flesta läsare äro så beskaffade att sedan *nyfikenhetens* intresse är stilladt, de sedermera sällan köpa någon bok, äfven om den har roat dem. Förtretligt! ty det är mig i *æconomiskt* afseende viktigt, att min ö blefve mycket köpt!⁷

Han gladdes sig knappt två månader senare åt att verket tycktes få god avsättning i Linköpingstrakten. På grund av sin belägenhet som fattig fästman utan ekonomiska tillgångar var han också mindre nogräknad med kundkretsen än han vanligtvis brukade vara och såg gärna ett gillande hos penningstarka kunder. "[Jag är] mindre känslolös för den *förnäma* världens bifall, än jag annars skulle vara. Ty ju mera denna bok kommer i ropet och säljer sig, ju större garanti har jag att mina efterföljande Dikter skola få ännu bättre afsättning."⁸ Så talar en som, trots en omsorgsfullt odlad framtoning som världsfrånvärd romantiker utan materiella intressen, lärt sig att inse livets realiteter. En god avsättning för *Lycksalighetens ö* samt en snabb hädanfärd till de sälla jaktmarkerna för någon lämplig professor i Uppsala, så att dennes tjänst blev ledig, var vad Atterbom hetast åstundade, förutom en äktenskaplig förening med fästmon. Uppbackning från vännerna saknades inte heller:

Sälj dina arbeten dyrt, så förvärvar Du snart bosättnings-Capital. Ja! utan skämt – det skulle glädja mig af hjertat om Du vore snart bunden i gifta ståndet [...] Inan Du vet ordet af, tar Gud bort den ena eller den andra af Gubbarna och lemnar Dig öpet rum. Tålamod en liten tid bara!⁹

Sålunda uttryckte sig en av vännerna, i sann materialistisk anda.

Viktigare än annonser i tidningarna om att *Lycksalighetens ö* utkommit var

att den recenserades, menade Palmblad. På grund av detta hade han ombesörjt att verket recenserades dels av vännen Lorenzo Hammarsköld, dels av honom själv, båda i *Svensk Literatur-Tidning*. Orsaken till att även Palmblad recenserade verket var att han ogillade Hammarskölds recension, som han tyckte var dum och orättvis. Han ansåg också att Hammarsköld hade missförstått diktverket, men istället för att refusera vännen och riskera osämja, valde han att även själv skriva en recension så att Atterbom skulle få åtminstone ett positivt bemötande av en litteraturkritiker med allt vad det innebar av ökade utsikter till ett gott renommé och odödlighet samt att verket möjligtvis också sålde bra.¹⁰ Att denne positive litteraturkritiker även var god vän till Atterbom samt dessutom diktverkets förläggare visar hur romantikernas förstod att med "propaganda" infiltrera det dåtida litterära fältet i Sverige.

Den andra och avslutande delen av verket var ämnad att utkomma snart efter den första delen, men detta skedde inte förrän 1827.¹¹ Atterbom var, efter publiceringen av första delen, uppenbart trött på arbetet med diktverket och måste mobilisera all vilja och energi för att bemöda sig om att ta itu med den avslutande delen. "Gud gifve mig kraft till själ och kropp, att v ä l och f o r t komma ifrån Ön", klagade han i brev till Ebba.¹² Naturligtvis i syfte att få fästmon förvissad om att hon var viktigare i hans liv än ön, men det var ändå inte första gången som skalden tröttnade på påbörjade litterära företag, med eller utan fästmö och bröllop i sikte. Man kan fråga sig om *Lycksalighetens ö* någonsin hade blivit fullbordad, om inte ett förestående äkta stånd hägrat.¹³ Nu utkom visserligen andra delen efter bröllopet, men tydligt är att giftermålet var en morot för fortsatt skrivande. Omvittnad är Atterboms olyckliga benägenhet att ofta aldrig avsluta påbörjade litterära projekt. *Fågel Blå* förblev oavslutad, liksom reseskildringen från utlandsåren. I sitt skrivande tenderade han ofta att inveckla sig i omständliga resonemang som gjorde att han hade svårt att komma till en slutpunkt. "[S]kriv ej så omständligt, att dina Bref, liksom så många af Dina skrivelser, ej blir färdiga", förmanade honom den mer praktiskt sinnade Palmblad.¹⁴ Atterboms ofta påkomna oförmåga att producera skrivna alster var känd även utanför vänkretsen och den litteräre motståndaren P.A. Wallmark hade några år tidigare i *Allmänna Journalen* indelat Atterboms alster i tre grupper: Sådana han endast påbörjat, sådana han slutat men inte borde ha påbörjat och sådana han varken påbörjat eller avslutat.¹⁵ *Lycksalighetens ö* måste dock bli färdig, eftersom Ebba meddelat att det inte skulle bli något bröllop dessförinnan. Även vännerna engagerade sig i Atterboms synbara oförmåga att inom rimlig tid kunna avsluta verket. Adolf Törneros ansåg att Atterbom hade för mycket annat runtomkring som distraherade och gjorde att författaren inte fick skrivro. "Mångfaldiga andra litterära angelägenheter eller, om man skall så säga, affärer distrahera honom här från hans poetiska drömmar och bortskrämma dessa eteriska visioner, som ej vilja hålla sällskap med de tankar, dem ett litterärt hvardagslif påtrugar."¹⁶

Med kravet från fästmon att skriva färdigt verket samt hans egna och vännernas föreställningar om att det var detta diktverk som för evigt skulle

placera honom bland de odödliga poeternas skara, var det inte underligt att författaren drabbades av skrivkramp. Uppgiven och pressad skrev han till fästmon:

Dessutom skall du besinna, att hufvudsaken är h u r u d a n boken blir, och att jag efter en tidsrymd, då af den hand som skrifvit henne icke ett stoftkorn är kvar, och skrifvarn sjelf längese'n blifvit en a n n a n verlds invånare, likväl får på denna jord ännu för denna bok uppbära loford eller smälek. De goda menniskor, som i afseende på ett sådant arbete icke röna något vidare besvär, än att v ä n t a på dess färdigblifning, – borde icke finna så underligt att författarn (hvars öde till en stor del derpå beror, och som känner sin inskränkta förmågas förhållande till det fullkomlighets-ideal som föresväfvar honom), – något krusar och skubbar sig för dess utgifvande och ej utan en viss bäfvan närmar sig till den tidpunkt, då han nödgas låta det löpa af stapeln.¹⁷

Huruvida det skulle gå att tjäna några större summor på verket var dock oklart, det insåg till och med den opraktiske Atterbom. Han misstänkte att marknaden för diktverk som *Lycksalighetens ö* inte var så särdeles stor, men ville ändå hoppas. Hans vänner trodde att han skulle ha bättre ekonomisk framgång med sina reseminnen om han tog sig samman och gav ut dem, vilket han också planerade att göra – framför allt för att få råd att gifta sig.

[O]m jag hade någon utsigt, att detta arbete, eller något annat, kunde bringa mig ett enda steg närmare till m i n e g e n lycksalighets-ö, nemligen till en förening med min Ebba, – du skulle få se, huru flinkt det då skulle gå för mig att skrifva, och huru ett helt annat ljud, en vida lifligare färg skulle komma i alltsammans!¹⁸

Romantiskt diktverk eller ej; Atterbom var i uppenbart och skriande behov av kontanta tillgångar, och *Lycksalighetens ö* skulle kunna bli lösningen på detta problem. Så blev dock inte fallet. Atterbom hade varken hunnit bli professor eller färdigställt andra delen av ön, när bröllopet stod i juni 1826.¹⁹ Äktenskapet hade dock en så välgörande inverkan på skalden att ön färdigställdes i rask takt efter det att de två förenats. Ett år därefter blev han professor i teoretisk filosofi.²⁰ Att han själv gärna gav hustrun äran av att ha fått honom att färdigställa diktverket kan uttydas i början till fjärde strofen av "Till den hädangångna" som inleder andra upplagan av *Lycksalighetens ö*:

Halfdiktad redan då var denna saga;
Fulldiktad blef hon, på din trägna bön.
Hur säll hon kände sig, att d i g behaga!
Du gaf dig sjelf åt mig till sångarlön.²¹

Hur gick det då med avsättningen för *Lycksalighetens ö*, som skulle vara författarens inträdesbiljett till en privat lycksalighet? Några ekonomiska siffror på det har jag inte kunnat finna, men till en början gick det uppenbarligen inget vidare. Det blev inte bättre av att åtminstone första delen kunde

vara svår att få tag på, den första tiden. Visst annonserades i tidningar men boken var svåråtkomlig på platser där efterfrågan torde varit som störst: i Atterboms hemtrakter. Bokhandlaren Hagrell i Norrköping fick visserligen boken snabbt, men däremot inga uppgifter om priset förrän några veckor senare, så att inga exemplar kunde säljas innan dess. Allt detta orsakat av dåvarande ojämna transporttider. Atterbom var märkbart irriterad och oroad över detta dröjsmål.²² Märkligt är också att annonser i *Stockholms Dagblad* 23 och 26/7 1824 förkunnar att ”*Lycksalighetens Ö*, af Atterbom, finnes i Upsala hos Författaren”. Hur någon i Stockholm – eller för den delen även läsare i Uppsala och landsorten – skulle kunna köpa ett diktverk som uppgavs finnas hos författaren i Uppsala, när denne egentligen befann sig i Östergötland, är svårt att föreställa sig. Andra annonser, i *Upsala Stads och Läns Tidning* och *Dagligt Allehanda* förkunnade dock redan i juni att ön såldes på Akademiska Boktryckeriet i Uppsala samt i diverse boklådor i huvudstaden.²³

Vid tiden för uppdykandet av *Lycksalighetens ö* på bokmarknaden var Atterbom inne på att spekulera i egna förlagsprojekt och trodde sig kunna tjäna en betydlig summa genom att ge ut sin resebeskrivning från utlandsåren på eget förlag – något som emellertid aldrig kom att realiseras.²⁴ Sitt stora diktverk ville han dock uppenbarligen inte utge på eget förlag. Vittnesmål om Atterboms totala oförmåga att handha den egna ekonomin och sköta praktiska göromål antyder att detta inte skulle varit särskilt välbetänkt.²⁵ Inte heller skulle ön ha gjort honom som förläggare rikare, åtminstone inte under de år då han var som mest i behov av pengar. Det ser snarare ut som om ön länge var en förlustaffär för Palmblad. År 1831 fanns fortfarande en hel del exemplar av ön kvar i lager.²⁶ Tyvärr saknas uppgifter om upplagestorlek, men en gissning på 500–700 torde inte ligga så långt ifrån sanningen, då Palmblad vanligtvis lät trycka skönlitterära verk och skrifter i så många exemplar.²⁷ Troligen var upplagan på 500 exemplar och orsaken till detta antagande kommer jag snart till. De 9 exemplar av första delen av ön som Palmblad i slutet av augusti 1826 sände i kommission – d.v.s. med returrätt – till bokhandlaren Gleerup i Lund var tydligen tillräckligt för en lång tid, då det dröjde åtminstone fram till 1836 innan en ny rekvisition gjordes.²⁸ Troligen var marknaden i Lund vid 1826 redan mättad med denna del av diktverket, då den ju redan funnits i handeln i två år. Tyvärr saknas alla Gleerups brev till Palmblad, så vi vet inget om eventuella retur.²⁹ Andra delen av ön var uppenbarligen en bättre affär för Gleerup, eftersom denne i juni 1827 fick 15 exemplar i kommission av Palmblad och i september två år senare rekvirerade ytterligare 6 exemplar.³⁰ Sedan dröjde det till slutet av 1833 innan Gleerup ville ha ytterligare två exemplar av andra delen av ön.³¹ När han sedan i maj 1836, vilket framgår av Palmblads svarsbrev, rekvirerade ytterligare exemplar av både första och andra delen, svarade Palmblad att ön var mer eller mindre utsåld, med undantag för eventuella returexemplar som fortfarande låg kvar hos bokhandlare runt om i landet.³² Ett enda exemplar lyckades Palmblad så småningom, vid 1839, skrapa ihop och det var enligt honom det

absolut sista.³³ Henrik Schüch uppger att *Lycksalighetens ö* år 1839 sålts i 400 exemplar. Tyvärr är källan oklar.³⁴ Om upplagan var på 500 exemplar menade Palmblad troligen inte att upplagan var slut vid 1839, men att han hade sålt slut på sitt lager och att resterande 100 exemplar fanns spridda hos kommissionärer runt om i landet. Någon "kioskvältare" kan man inte ens med bästa vilja i världen utnämna *Lycksalighetens ö* till, men klart är att avsättningen ändå var jämn och att det av en upplaga på troligen 500 exemplar fanns c:a 100 exemplar kvar vid 1839. En avsättning på 400 exemplar innebar troligen en viss vinst, även om efter många år och långsamt växande. I slutet av 1812 hade Palmblad räknat ut att 200 prenumeranter på *Svensk Literatur-Tidning* skulle betala produktionskostnaden.³⁵ I början av 1814 behövde han 250 prenumeranter för att ett eftertryck av Schellings samlade verk skulle gå ihop ekonomiskt.³⁶ Troligt är att förhållandena inte ändrat sig så mycket när *Lycksalighetens ö* utgavs. Produktionsvillkoren för svenska bokförläggare kan inte ha hunnit ändras nämnvärt på dessa år, med tanke på hur primitivt den svenska bokmarknaden fungerade på många plan, vid denna tid.

Att Palmblad inte lät trycka en ny upplaga, trots att hans lager var slutsålt och att det var svårt att skrapa ihop resterande exemplar, hade troligen flera orsaker: Om 100 exemplar låg kvar hos kommissionärer ute i landet skulle det dröja innan dessa avyttrades, med tanke på hur lång tid det tagit ett bli av med 400 exemplar. Marknaden var förmodligen mer eller mindre mättad med ön, för en tid framöver. Och om den inte var det skulle försäljningen av en ny upplaga ändå gå så långsamt att det överskott som eventuellt skulle realiseras låg alltför många år fram i tiden. Detta i kombination med att Palmblad avvecklade sin förlagsverksamhet 1840 gjorde säkerligen honom mindre benägen att satsa på ett långsiktigt projekt, där en annan förläggare än han själv så småningom skulle kamma hem vinsten. Inte förrän 1854 utkom en andra upplaga, nu på N.M. Lindhs förlag, vilket var det förlag som inlemmat Palmblads alla förlagsalster bland sina i och med köpet av dennes förlag 1840.³⁷

Vad författaren själv tjänade, i ekonomiska siffror, på diktverket kan inte fastställas. Med tanke på Atterboms iver att ön skulle sälja bra och dra in mycket pengar tycks hans honorar ha bestämts efter försäljningsresultatet. Om han fått arkhonorar skulle han ha varit mindre intresserad än han faktiskt var av att verket gick med ekonomisk vinst. Någon snabb förtjänst kan det således inte ha blivit, och när ön väl hade börjat gå med den vinst poeten så hett åstundat som fattig fästman, var han av allt att döma för länge sedan stadgad familjefader och professor.

Om Atterbom känt till den franske kultursociologen Pierre Bourdieus beskrivning av kort och lång produktionscykel i relation till ett ekonomiskt eller ett kulturellt kapital, skulle han kanske ha insett att hans *ö* inte kunde ge honom både en snabb ekonomisk vinst, stor nog att försörja en familj åtminstone ett tag, och samtidigt bädda för en plats bland de stora odödliga poeternas skara. Enligt Bourdieu är detta nämligen en i det närmaste omöjlig ekvation. Antingen satsar författaren och förläggaren på ett verk som ger

snabb och hög ekonomisk avkastning, men ett sådant verk är sannolikt av den karaktären att det snabbt glömmas och dessutom ratas av den publik och de kritiker som bidrar till konstituerandet av en litterär kanon, eller så tillämpas en helt annan strategi som går ut på att förneka all strävan efter ekonomisk vinst och hävda det litterära och kulturella värdet hos verket som det enda acceptabla. För att ha en chans att inlemmas bland de odödligas skara bör ett litterärt verk vara av den karaktären att det initialt säljer i ytterst blygsamma ekonomiska termer, men där utsikten är att dess litterära kvalitet i en mer eller mindre avlägsen framtid ska ge ekonomisk avkastning och ett kulturellt kapital, både till författaren och förläggaren. Ett sådant kapital är nödvändigt för en framtida odödlighet bland kanoniserade författare och litterära verk.³⁸ Om Atterbom velat ha en kortsiktig ekonomisk framgång på den dåtida bokmarknaden skulle han ha varit tvungen att skriva ett helt annat verk än *Lycksalighetens ö*. Nu skrev han istället ett diktverk som värderas som tillhörig de stora verken i den svenska litteraturhistorien – och ett verk som aldrig gav sin författare och sin förste förläggare några snabba pengar.

NOTER

- 1 Hedvig Atterbom-Svensson (red.), *Atterboms bref till sin fästmö 1823-1826*, Stockholm 1911, s. 26f.
- 2 Elisabeth Tykesson, *Atterbom. En levnadsteckning*, Stockholm 1954, s. 204f.
- 3 Fredrik Vetterlund, *Atterboms sagospel Lycksalighetens ö*, Stockholm 1924, s. 75-100.
- 4 Santesson, s. 27. Se äv. *Upsala Stads och Läns Tidning* 12/6 1824.
- 5 UUB, G 8d, Ramström till Atterbom 23/7 1824.
- 6 UUB, G 8i, Palmblad till Atterbom 10/8 1824.
- 7 KB, Ep N4, Atterbom till Euphrosyne 7/7 1824. Atterboms understrykningar har kursiverats av mig.
- 8 UUB, G 8a, Atterbom till Palmblad 1/9 1824. Atterboms understrykning har kursiverats av mig.
- 9 UUB, G 8k, Christian Stenhammar till Atterbom 19/12 1824.
- 10 UUB, G 8i, Palmblad till Atterbom 3/9 1824 samt Torsten Ljunggren, *Lorenzo Hammarsköld som kritiker med särskild hänsyn till hans förhållande till Tegnér*, Lund 1952 (diss.), s. 357ff.
- 11 Tykesson, s. 204-210.
- 12 Atterbom-Svensson, s. 151.
- 13 Jfr Santesson, s. 30.
- 14 UUB, G 8i, Palmblad till Atterbom 31/3 1818.
- 15 Gustaf Ljunggren, *Svenska vitterhetens häfder*, 5, Lund 1895, s. 115.
- 16 Adolf Törneros, *Bref och dagboksanteckningar*, Stockholm 1891, s. 116.
- 17 Atterbom-Svensson, s. 278f.
- 18 Ibid., s. 150ff., citatet fr. s. 151f.
- 19 Tykesson, s. 207.
- 20 Ibid., s. 207ff.
- 21 Citerat från andra uppl. av *Lycksalighetens ö*, del 1, Örebro 1854. Jfr Santesson, s. 30 och Vetterlund s. 93.
- 22 UUB, G 8i, Palmblad till Atterbom 10/8 1824.
- 23 *Upsala Stads och Läns Tidning* 12/6 1824 samt *Dagligt Allehanda* 28/6, 29/6, 30/6 och 1/7 1824.
- 24 Atterbom-Svensson, s. 147.
- 25 Se Rudolf Hjärne, *Från det förflutna och det närvarande. Minnen och tankar*, 1, Västerås 1879, s. 48f samt Tykesson, s. 136f.
- 26 UUB, Svenska avdelningen, Sv. bibl., Palmblad & C., förlagskatalog nov. 1831.
- 27 Jfr Palmblads biografi av Erik Sjöberg (Vitalis) i *Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, bd 14, s. 291 f. samt not; KB, Ep L37:1, J.A. Stenhammar till Livijn 5/3 1811. [Handskriftsregistret uppger felaktigt Christian Stenhammar som brevets författare.] och Ep H2, Euphrosyne till Hammarsköld 14/7 1825. Se även Carina Burman, *Mamsellen och förläggarna. Fredrika Bremers förlagskontakter 1828-1865*, Uppsala 1995, (Litteratur och Samhälle 30:1, utg. av Avd. för litteratur-sociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala) s. 13.
- 28 LUB, Gleerupska förlagsarkivet, Palmblad till Gleerup 31/5 1836.
- 29 Ibid., 29/8 1826.
- 30 Ibid., 22/6 1827 och 6/9 1829.

31 Ibid., 7/12 1833.

32 Ibid., 31/5 1836.

33 Ibid., 9/6 1839.

34 Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, del 2, Stockholm 1923, s. 338. Schück nämner Abraham Bohlin som källa till några uppgifter som lämnas före den om *Lycksalighetens ö*, men i nämnda uppsats av Bohlin har jag ej kunnat finna något om öns försäljningsresultat vid 1839.

35 KB, Ep A13:3, Palmblad till Askelöf 1/12 1812.

36 KB, Ep H2, Palmblad till Hammarsköld 22/2 1814.

37 Om Lindhs köp av Palmblads förlag, se Carl Olof Bergström, "Förlagets födelse, uppgång och fall" i *Lindhs litterära industri*, Örebro 1990, s. 48f.

38 Pierre Bourdieu, "Produktionen av tro" i *Kultursociologiska texter*, i urval av Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm 1993 (4:e uppl.), s. 153–243.

EVA LILJA & ISABELL VILHELMOSEN

Social verklighet och text

samt något om Elsa Graves metaforpråk

Under några år har vi tillsammans arbetat med ett FRN-stött projekt, som kallas "Om svenska skaldinnor. Den ironiska dubbelheten i en senmodernistisk kvinnlig tradition". Det utgår från iakttagelsen att det kvantitativt sett finns påfallande många framstående ironiker bland svenska kvinnliga lyriker. Från fru Lenngren och framåt finner vi bland dem flera av den svenska poesins mest betydande namn. I vårt projekt har vi begränsat oss till studier av Elsa Grave, Majken Johansson, Sonja Åkesson, Kristina Lugn och Bodil Malmsten. Men utöver de redan nämnda finns t ex Harriet Löwenhielm i en äldre generation och Karin Bellman från de allra yngsta samt många fler. Visst finns det även många betydande manliga ironiker inom dikten, såsom Karl Vennberg eller Sandro Key-Åberg. Men bland de manliga skalderna förekommer inte ironi i samma påfallande höga grad. Finns det något i skaldinnornas situation, som stämmer med texternas ironiska dubbelhet? ¹

Vi har alltså i första hand sökt efter förklaringar i skaldinnors sociala omständigheter, för att sedan pröva att dra textuella slutsatser utifrån dem. Bland annat har vi antagit att kvinnors och mäns traditionella ansvarsområden i den privata respektive offentliga delen av samhället kan ha haft betydelse. Traditionellt har män ägnat sig åt samhällsuppgifter medan kvinnor tagit ansvar för hemmet, de båda könen har ägnat sig åt olika praktiker. Att publicera dikter är en offentlig handling på ett litterärt fält. När kvinnorna började publicera sig gav de sig ut i det offentliga rummet, som följer andra regler än hemlivet.

Romanens uppkomst och utveckling brukar förbindas med kvinnliga författare och läsare. Men poesien har varit en traditionstyngd statusladdad genre skapad av bildade män under sekler. Den har i praktiken varit mycket mindre tillgänglig för kvinnor än romanen.

Här ska vi pröva dessa idéer med hjälp av en text av Elsa Grave, diktsviten "Barnet" ur *Hungersöndag* 1967.

Skaldinnornas habitus

Vi har valt Bourdieus kultursociologi som grund för att beskriva kvinnliga lyrikers svårigheter i en litterär offentlighet. Vi talar alltså om ett litterärt fält där Graves dikt landade 1967, där hon själv efter mer än tjugo års författarskap hade ett visst symboliskt kapital och gjort sig känd för ett visst habitus.² Grave tillhörde de mest betydande namnen inom lyriken under 40- och 50-talen, känd för en ganska svårtillgänglig modernistisk lyrik med surrealistiska inslag. Hon har vunnit en rad litterära priser och blev mestadels högaktingsfullt recenserad. Att hon till skillnad från generationskamraterna inte med tiden vunnit tillträde till Svenska Akademien kan bero på att hon hållit sig borta från innekretsarna i Stockholm för att i stället beskriva världen utifrån Vapnödalen utanför Halmstad i Halland.

Själva striden mellan aktörerna kännetecknar ett fält enligt Bourdieu. Denna strid om positioner känner vi igen som ett led i en manlig socialisation. Själva fältdefinitionen beskriver en manligt präglad offentlighet, som kvinnor först nyligen fått tillgång till. Symboliskt kapital utgörs av allt det som inom fältet igenkänns som värdefullt, som stämmer med gruppens föreställningar. Såväl texter som personer kan besitta symboliskt kapital. Kvinnors inträde i offentligheten kompliceras av att de båda könen tillmäts olika slags symboliskt kapital. Olika saker räknas som tillgångar för respektive kön. Kvinnan som strider på offentlighetens fält är handikappad från början eftersom stridighet anses okvinnligt, och hon tappar därigenom symboliskt kapital. Den stridande mannen vinner däremot värde genom att kämpa så manligt.

Begreppet habitus avser dispositioner som människor tillägnat sig genom sociala erfarenheter. Bourdieu betonar att habitus är en kroppslig kategori. Kroppen lagrar minnen av erfarenheter, vilka speglas i utseendet som inkorporerade samhällsföreteelser. Bourdieu räknar också med företeelser som grupphabitus. Män och kvinnor utsätts för olika habituering, eftersom de socialiseras in i olika verksamhetsområden. För kvinnor framstår kroppen som central, eftersom de traditionellt viktigaste arbetsuppgifterna, såsom att föda och fostra barn, är en kroppsligt betingad praktik.

Samhällets förväntningar på kvinnor gestaltas bl a av de stereotypa kvinnobilder, som vår androcentriska kultur utvecklat. Även en lyriker utsätts för stereotypa förväntningar då hon eller han habitueras till poet. För kvinnornas del tycks stereotypa föreställningar om skaldskap gå i ohelig allians med dito föreställningar om kvinnlighet. Under 1900-talets början verkar detta ha lett till en egendomlig skaldinnehabitus, såsom Eva Lilja visat i en uppsats.³ Elsa Grave bryter den tragiskt ljuva skaldinnebilden från 1900-talets början och väcker istället föreställningar om den starka modern.⁴ Detta utvecklas i sin tur till en ny skaldinnestereotyp, som varit aktuell just i den senmodernistiska tradition, som vi studerar i vårt projekt.

Receptionen av våra skaldinnor visar att deras habitus ofta inte stämt med fältets förväntningar, de har inte befunnits trovärdiga. De har ibland uppfattats som alltför privata och alltför odistanserat konstlösa. Just Grave har ofta inte blivit förstådd, vilket kritikerna också öppet medgett.⁵

Retoriken

Låt oss nu se om man kan dra några retoriska slutsatser av våra iakttagelser ovan. Bourdieus system demonstrerar samspelet mellan diskurs och social verklighet, hur föreställningar om t ex skaldinnor återverkar på dessas möjligheter att agera på det litterära fältet. Men diskurserna borde rimligen även ha retoriska konsekvenser.⁶

Retoriken har utformats av och för män. Fram till de senaste kanske hundra åren har enbart män haft tillgång till ordet i offentligheten. Retoriken, vältalighetens och övertygandets konst, har också tillhandahållit de offentliga talarrollerna och satt normerna för det offentliga samtalet. Att retoriken alltid varit en så typiskt manlig form har två huvudorsaker. För det första hörde den samman med det offentliga livet, där kvinnor inte hade någon plats i äldre tid. En kvinna, som rörde sig i offentligheten, betraktades som en "dålig kvinna". Prostituerade har ju också betecknats som "offentliga kvinnor". För det andra kunde retoriken bara brukas av dem som kunde latin, och flickorna var utestängda från de gamla latinskolorna.

I privatlivet däremot hålls inga tal, där samtalar man. Skillnaden på privat och offentligt språk hör också samman med skillnaden mellan muntlighet och skriftlighet. Offentlighetens språk baseras på skriften med den antika retoriken som grund. Kvinnorna, som varit utestängda från latinskolornas retorikundervisning, har utvecklat en annan uttryckstradition, och de går in i dikten med en ny sorts muntlighet.

I vår senmodernistiska kvinnliga tradition har dessutom flera skaldinnor sökt sig till talspråket som ett poetiskt förnyelsemedel. Här blev de ledande bland lyrikerna under sin period. På 40- och 50-talen beundrades Eliots konversationsteknik. Under 60- och 70-talet sökte man sig till talspråkets vardaglighet. Kvinnorna fick ett försteg, när periodens poetik strävade åt samma håll som de egna uttryckstraditionerna.

Ämnesval

Det litterära fältet bestämmer vilka ämnen som är gångbara inom poesien, och naturligtvis har detta skett utifrån mäns ansvarsområden, men också växlat mellan epokerna. Privatlivets ämnen har betraktats som "låga" från antiken och framåt. Män har i alla tider tillmätt sin egen verksamhet i offentligheten högre värde, vilket ännu speglas t ex i lönesättningar.

Men visst har det privata och personliga livet förekommit i dikter från alla tider inom den manligt präglade huvudtraditionen. Det har då skett i retoriska former, för naturligtvis har retoriken skapat grepp även för detta under sekternas lopp, grepp som i praktiken inneburit viss distansering.⁷ 1900-talets skaldinnor uppfattade sannolikt inte denna skillnad, när de gick in i det litterära fältet. De har sannolikt råkat bryta decorum många gånger.

Vissa genrer har genom tiderna tillmätts högre status än andra. Tragedien var ursprungligen den högsta genren. Här fick endast allvarliga och högstämnda ämnen behandlas. De manliga rollerna fick endast gråta av etiska eller samhällseliga orsaker. Om sorgen hade privata skäl förlades gråtandet till de kvinnliga rollerna.

Kvinnors dikter har ofta utgått från en privat sfär. Här särskiljs ofta inte den konkreta födelsen och döden från sina existentiella aspekter. Poesiens klassiska existentiella teman uttrycks här ofta via kroppen och intimiteten. Det litterära fältet har ofta avfärdat kvinnors dikter, eftersom man inte varseblivit existensfrågorna i den nya gestaltningen.

Kvinnors dikter torde alltså föra med sig det privata livets talspråk in i dikten, liksom det privata livets ämnen. Det litterära fältet har mestadels tillmätt bådaderna ett lågt symboliskt kapital. Eftersom privatlivet inte primärt tillhört mäns ansvarsområde har också dess språk och ämnen blivit både dåligt förstådda och otydligt uppfattade av det litterära fältets tongivande aktörer.

Våra skaldinnor tycks på flera sätt ha brutit mot fältets förväntningar om passande uppförande. Grave tog själv ansvar både för sin familj och världsproblemen. Åkesson skriver utifrån en hemmafruposition, som ter sig föga poetisk. De ämnen, som vi valt att ta upp i vårt projekt, skiljer sig från de traditionella i böcker om lyrik. Vi behandlar Graves moderskapsetik och Åkessons husmorsvånda inför julen. Majken Johansson får bidra med en ung studentskas misstro inför filosofistudiet, Lugn med en incestuös problematik sedd ur offrets synvinkel.

Glappande diskurser

Hur har våra skaldinnor klarat sig på det litterära fältet, dvs i en manligt präglad offentlighet? Hur påverkades deras dikter av denna litterära offentlighet? Hur ter de sig som offentliga personer? Kvinnorna har traditionellt funnits i den privata sfären. I Habermas berömda bok om *Borgerlig offentlighet* förekommer inga kvinnor, han ser dem inte överhuvudtaget. Men inte heller i Bourdieus värld finns kvinnor annat än undantagsvis.

Man kunde uttrycka diskrepansen mellan skaldinnorna och det litterära fältet som ett glapp mellan kvinnornas dikter och gällande poetisk diskurs. När kvinnor har framträtt med poesi har det uppstått ett glapp mellan privatlivets ämnen/uttryckssätt och den gällande normen. För dikt har alltid funnits manligt utformade modeller, vilka bakåt i tiden inte stämt för kvin-

norna varken till ämne eller uttryck. Skaldinnorna har på olika sätt försökt täcka glappet. Så kunde man anta att t ex ironi har uppstått.

Vi ser detta problemkomplex som en huvudorsak till kvinnors svårigheter på det litterära fältet. Kvinnors habitus har här haft lågt eller negativt symboliskt kapital. Deras privata ämnen har värderats lågt. Sammantaget har det lett till att skaldinnor långt fram i tiden blivit dåligt uppmärksammade och lågt värderade.

Bourdieu menar att förändringar i ett fält uppstår när nya grupper lyckas ta sig in i fältet och vinna erkännande. Nu på 1990-talet anses just två kvinnor vara de ledande svenska lyrikerna i den unga generationen, Katarina Frostenson och Ann Jäderlund. Kanske äntligen det litterära fältet ändrat sig till skaldinnornas förmån och glappet börjat krympa.

Ironi som social kategori

Så här långt har vi prövat olika samband mellan skaldinnors sociala utgångspunkter, föreställningar om kvinnor som lyriker och vissa retoriska kategorier. Projektets fem skaldinnor utmärker sig alla för framträdande ironi. Ironien tillhör de klassiska troperna. Den har tilldragit sig mycket intresse och blivit föremål för en stor litteratur. I de postmoderna tiderna har ironien blivit en riktig modefigur.⁸

I en ironisk utsaga är det något som sägs och något annat som underförstås. Något i utsagan, den s k ironimarkören såsom felaktig information, stillbrott etc, motsäger den enklaste tolkningen och läsaren tvingas till nya tolkningar. Detta innebär att betydelsen förblir oformulerad. Den ljuder förstummad och outtalad under det utsagda. Det som formuleras är felaktigt, gäller inte. Det som gäller blir inte uttalat, men finns med som en undertext att tolka.

Hur kan nu denna retoriska figur kopplas till de ironiska svenska skaldinnornas verklighet? Skrivande kvinnor har haft två nivåer att arbeta med. För det första har man haft sin egen verklighet att beskriva och sitt eget muntligt baserade språk att använda. För det andra har det litterära fältets normer gällt även för kvinnorna, och dessa normer har växt fram utifrån en manlig verklighet baserad på det offentliga livets krav och decorum.

Fältets språkliga normer har m a o en maktaspekt, vilken torde gälla även för samhällets andra överspråk. De tongivande aktörerna bestämmer vilket uttryckssätt som är gångbart. För att komma in i ett fält måste man behärska dess idiom.⁹ Det gällande uttryckssättet har med sig en outtalad undertext.¹⁰ Detta skapar samma dubbelhet, som kännetecknar ironien, mellan en formulerad utsaga och en oformulerad undertext. Men den stumma undertexten uppfattas bara av dem som har del i maktlöshetens normsystem. Så kan ironiens grundform kännas igen.

Detta skulle kunna vara en förklaring till det egendomligt höga antalet ironiker bland svenska skaldinnor. Ett glapp har existerat mellan den lyriska traditionens normer och den verklighet/uttryckstradition, som skrivande

kvinnor vanligen haft att tillgå. Ironi har då kunnat bli en utväg, ett sätt att säga två saker samtidigt, att underkänna utsagor såsom falska, att göra sig hemmastadd i den godkända diskursen men ändå presentera en annan verklighet.

Ironiens konsekvenser

Ironi är en gammal retorisk älsklingskategori, som dragit en stor litteratur från antiken och fram till postmodernismen. Olika epoker har lagt sina nyanser till begreppet. Sokrates brukar kallas den förste ironikern. När han berömde sina diskussionspartners för klokhet kan han inte ha menat det, eller? Tragisk eller dramatisk ironi odlades under antiken. Den stackars hjälten på scenen gläder sig medan åskådaren vet att ödet redan krossat honom. La Rochefoucauld odlade en moralisk ironi i sina maximer. I samma eleganta formulering förde han fram något att gissla samt något att plädera för. Romantiken älskade också ironi i form av oändliga distanseringseffekter, vilka placerades mellan fiktion och läsare. Kirkegaards doktorsavhandling *Om Begrebet Ironi* är en ironilitteraturens klassiker. Som framgår kan alltså ironi beteckna en rad tämligen skilda fenomen, och begreppet har också blivit allt vidare för varje sekel.

Knox har gått igenom hur ironibegreppet utvecklats från antiken och fram till mitten av 1700-talet.¹¹ Han urskiljer en rad olika varianter av ironiens urtyp. Att säga motsatsen till det man menar kan ske på olika sätt. Man kan tala väl om något dåligt och tvärtom, det blir blame-by-praise eller praise-by-blame. Den narrativa varianten blir då satiren.¹² Den hånfulla attacken är också ett slags ironi, som kan utvecklas till elakhet. Men man har också använt sig av krokvägar, omsvep, antydningar. Här har understatement varit ett omtyckt sätt att ironisera. Det finns också utsagor aldrig avsedda att tas på allvar, där ironien flyter ut i något svävande.

Lausbergs framställning över antik retorik ger en mer systematisk bild av ironien. Ironien tillhör avdelningen *elocutio*, det handlar alltså om språklig utsmyckning.¹³ Ironi placeras under rubriken *Immutatio*, figurer för förändring med två nivåer, där den ena betecknar allvar och den andra lek. På Lausbergs tyska blir det *Ernst-Ebene* och *Spiel-Ebene*.¹⁴ Ironi kan vara dels en ordfigur, dels en tankefigur.

Men det finns fler tropor, som arbetar med två nivåer. Metafor och metonymi, hyperbol och litotes, antites och allegori använder alla två betydelselager för att bara nämna några. Vad som skiljer troperna åt blir då förhållandet mellan de båda nivåerna. Metaforen t ex arbetar med likhet mellan sakled och bildled, antitesen med motsatsställning mellan två uttalade poler. Hyperbolen betecknar överdrift från en underförstådd normal, liksom litotesen underdrift. Ironien definieras av en konflikt mellan över- och undertext, av motsats, kontrast. De båda betydelseerna kämpar med varann.¹⁵ Här finns ofta plats för elakhet, aggression och kamp. Den typiska ironiska utsagan formulerar motsatsen till sin egentliga betydelse. Det är en urban figur med hög komplikationsgrad. Hur kan den då över huvud taget bli förstådd?

Ibland blir ironi mycket riktigt inte uppfattad. Övertexten läses och godtas, ironimarkören missas. För att rätt kunna uppfatta en ironisk utsaga fordras ett samspel med gällande normer, med olika gruppers diskurser.¹⁶ De ironiska utsagor om kvinnors liv, vilka förekommer hos bl a Åkesson och Lugn, kan tyvärr även läsas bokstavligt av dem som delar norm endast med övertexten. På så vis kan man säga att det existerar ett nära samband mellan ironi som retorisk figur och samhällets olika diskurser. De normsystem, som bl a habituerar kvinnor till kvinnlighet, finns alltså också inbyggda i ironiska utsagor.

Booth skiljer på stabil och instabil ironi. I det första fallet råder ingen tvekan om tolkningens innebörd förutsatt att normgemenskap föreligger. Ett bra exempel utgör just La Rochefoucaulds maximer. Läsaren svävar aldrig i tvivelsmål om vad författaren ogillar eller tycker om. Men Booth menar att undertexten ibland kan vara svåråtkomlig. Han urskiljer tre grader av instabil ironi, betydelsen kan vara "covert", "unstable" eller "infinite".¹⁷ Den sk postmoderna ironien torde i hög grad vara instabil, den tillåter utsagor med två nivåer, där osäkerhet råder om vilken nivå som gäller. Kanske gäller båda betydelserna samtidigt. Våra skaldinnors texter är i hög grad mångtydiga, komplexa, polysema, ofta svårtolkade. Ibland kan det vara besvärligt att rätt reda ut deras komplicerade vävar av flera lager ironi. Ofta samarbetar också ironien med andra figurer.

Bourdieu visar hur det symboliska kapitalets föreställningar styr fältets sociala maktförhållanden. Gällande diskurser är laddade med olika grad av status. Vi menar att sådana samhälleliga normsystem även har sin motsvarigheter i den ironiska figurens uppbyggnad.

Graves diktykel "Barnet"

Elsa Graves "Barnet" var en av de dikter, som för oss först väckte de frågor, som vi ovan prövat att reda ut. Den trycktes i diktsamlingen *Hungersöndag* 1967. Grave debuterade 1943 och fick sitt genombrott med *Bortförklaring* 1948. "Barnet" tillhör alltså hennes mogna författarskap. Hennes diktböcker har regelbundet kommit droppande ungefär vartannat år, och det finns anledningar (ekonomiska sådana) att tro att dikterna tillkommit under mellan-åren. Bokens sista svit "Colorado" är också lätt att tidfästa. Den innehåller syftningar på Sinaikriget samt på coloradobaggen's angrepp på den svenska potatisen – två saker som var högaktuella i juni 1967. Nu 1967 finns vi i den politiska diktens inledningsfas, dock före det revolutionära året 1968.

Hungersöndag är byggd i 8 sviter med sammanhållen tematik. Man bör alltså helst läsa boken rakt igenom för att få grepp om dess mångfacetterade betydelseväv. Vi ska här koncentrera oss på "Barnet", men håller perspektivet öppet även mot bokens övriga sviter. Den första heter liksom boken "Hungersöndag" och tematiserar världssvälten. Här äts hjärtfricassé och hjärnfrikadell. Budda får en släng för sin feta mage, som slutligen förtärs av de hungriga.

Guden offras, vilket följs upp av en anspelning på "nypon i törnekronan". Även Jesus borde ha haft något ätbart att komma med ...

Därefter följer "Barnet", som har karaktär av surrealistisk novellet med åtminstone tre aktiva personer, modern, barnet och överläkaren. Modern ligger på BB och föder fram sitt barn "med ett gnissel". Här alluderas uppenbarligen på T S Eliots "The Hollow Man", där världen går under med ett gnissel. Födelse och undergång ställs mot varandra genom den intertextuella anspelningen. "Knakande förgrenade det sig / ur mitt sköte", står det i svitens inledning. Att föda ett barn är i princip att föda alla barn. Det förgrenar sig över hela världen. Att föda ett barn blir då inte en privat uppgift, utan en del av ett globalt skeende, där varje moder är en av miljoner kvinnor som föder barn – alldeles för många barn. Detta synsätt bildar enligt vår hypotes grund för många av Graves ofta ganska grymma moderskapsdikter.

Nu visar det sig den nyfödda vara en cypress med vansinnig växtkraft. Den förvandlar snabbt förlossningsavdelningen till en djungel, snor in modern i sina grenar och kommer i konflikt med överläkaren, som inte alls senterar överraskningen. Cypressen ber om hjälp för modern att komma loss, men denna lerrar sig med dem (sjuusköterskor?) som börjar skära grenarna av den vilda växten.

Överläkaren
fastnade i cypressnärjet
och vi skar av 57 grenar
för att nå honom
Oskadd
skrek han till oss
att se sanningen i vitögat
och slänga kompressen
eller de förbannade grenarna
av cypressen
i brännugnen

Härifrån trasslar dikten in sig även i "otillbörliga rim". Kompressen har uppenbarligen uppstått som ett rim till cypressen. "Detta snärjande rim / är en orimlighet", klagar överläkaren med en ny dålig vits. Han flyr in på sin expedition, men cypressen tränger sig efter in under dörren.

Svitens näst sista dikt finner "oss" stirrande in i cypressen under försök att slita "oss" loss ur "ett snärje av svarta grenar". Ett slags koral avslutar det hela. Den kan sägas sammanfatta hela boken *Hungersöndag*, och citerades av många recensenter:

Hård är människan
som uthärdar sitt eget liv
och sin egen död
Hård är människan
som aldrig når gränsen
för det outhärdliga

Det avskyvärda
räcker aldrig till för hennes avsky
döden räcker ej
för att hon ska sluta döda

Stor är människan
och grym i sin kraft
att uthärda sitt eget liv –

I bokens tredje svit "Understämmor" talar cypressen själv medlidsamt om modern, som hotar att kvävas av cypressen: "Skilj henne / från smärtan / innan ni förnekat / cypressen ..." Också den följande sviten "Över träden" återknyter till cypressen i "Barnet". Den skildrar en apokalyps, en "gruppförblödning". Här fortsätter det våld som började då "vi" högg av cypressgrenarna. "Hur mycket avskyvärt behövs?" följer sedan som en tämligen kortfattad (s 43-46) ihopsamling av den etiska viljan i boken. Gränsdragningen mellan rätt och orätt, gott och ont blir tydlig: "Måste vi gå löst / på varandra i tusen år / för att kunna älska / en enda dag? // Är en enda dag av kärlek / värd dessa århundraden / av sorg?" Den följande sviten "Vår gamla drömvärld" anlägger det magnifikt stora perspektivet. Massgravarna ligger samlade under en triumfbåge över ekvatorn. Här råder massdödar, massminne och massorg.

Hungersöndag avslutas med sviten "Colorado". Coloradobaggar och Sinai-krig upptog tidningarna i juni 1967. I dikten speglas en liten insekt och ett stort krig i varandra. Den fruktade coloradobaggen angriper potatisblasten och kan liksom Egyptens gräshoppor göra vackert väder av nationens stapelföda potatisen. Därför måste den självklart dödas. Också baggens död vägs in som död (s 62), men denna död betyder ju mat för människor, och dikten erkänner konflikten:

Likväl betyder
dessa uppåtvända ben
utan språkbruk
betydligt bättre potatisskörd
den tillhör den globala glädjen
som håller ordning
på förintelser
vare sig vi befinner oss
på slag- eller potatissfält

Hungertemat från bl a inledningssviten återkommer alltså här stärkt av vandringen genom boken. Baggen ställs mot kriget, dvs mat ställs mot krig, mättnad mot törst – det är soldaternas törst i en brännhet Sinaiöken. "Men vem tuggar / för sitt livsuppehälles skull / en liten god truppkoncentration?" (s 65). Krig kan vara mat för somliga. Då har vi återkommit till ondskans problem.

Barnet som cypress

Låt oss återvända till bokens andra svit "Barnet", där barnet inte är något barn utan en cypress. Den tillhör också en grupp dikter, där Grave tematiserar moderskapet, vilken sträcker sig genom hela författarskapet. I "Barnbålet" (9 *elegier* 1953) bränner mödrarna sina spädbarn för att skydda dem från ett ont liv.¹⁸ *Från taggarnas värld* (1958) låter oss möta de såriga krigen mellan tonårsdottern och hennes mamma. "Mor, mor / vad är mord" klagar de aborterade fostren i *Höjdförlust* (1965). *Mödrar som vargar* (1972) kan sägas lösa den etiska krampen från "Barnbålet" genom att hävda moderns plikt att vara varg, att utan hänsyn slåss för sina barn. Temat återkommer i bok efter bok med oavbrutet nya aspekter.

Graves moderskapsdikter tar upp svåra etiska problem, de är också mänskligt svåra att umgås med för läsaren. Här finns svältande och skändade barn, mödrar som skadar sina barn liksom barn som skadar sin mor. En ofta förekommande variant handlar om hur barnet hindrar modern från ett eget liv, varefter modern hämnas och i sin tur hindrar barnet. Modern kan vara en inkapabel vårdare, själv agera barn inför sina barn. Grymhet, medlidande, aggression och skuld blandat med ren dödsdrift kännetecknar den här diktgruppen. I *Diktaren om dikten* berättar Grave om hur hon fann ett bofinkbo fullt med gapande ungar. "Vilket litet helvete, snart kommer katten! Jag måste skriva en dikt." Dikten fick titeln "Små blå djävlar".¹⁹

Här finns inte utrymme för en analys av diktsviten "Barnet". Vi ska bara ta upp en detalj, men avgörande, i bildspråket. Vad innebär det att barnet visar sig vara en cypress? Cypressen har en klassisk symbolisk betydelse. Det är dödens träd, omtyckt på kyrkogårdar och i begravningskransar. I betydelsefältet finns också Böcklins välkända tavla "Toteninsel", Dödens ö, som ringas in av en suggestiv krans höga cypresser. Cypressens symboliska betydelse i vår kultur torde vara så stadfäst att man inte kan bortse ifrån den.

Modern skulle alltså föda fram döden: Barnet står inte för liv, utan för död. Här kan man förstå cypressen i ljuset av *Hungersöndags* första diktsvit med samma namn som boken. Då verkar "Barnet" handla om världens alla nyfödda barn som gör anspråk på livsrum och mat, vilket saknas för dem. I sin överväldigande livskraft blir de då ändå tecken för död.

Mitt barn är en cypress
och mitt barn växer
genom väggar som förnekar
lufthavets vind och blåst
som redan brutit ner
en livstids rum

...

Mitt barn har vindlika skuggor
och märker ingen tidlöshet

växer så långt förbi
klockslagen
att det kan ropa samman
sina solar
som jag aldrig såg
ur deras kolossalskuggors
mörker
som jag lever i

Cypressen som metafor för dikttitelns barn skapar en stark täthet i diktens betydelseväv. Födelse och död förs samman på ett halsbrytande sätt. Metaforer arbetar ju med likhet, och läsaren tvingas här till att se likheter mellan döden och födelsen, den oemotståndliga styrkan har de gemensamt liksom den ohejdbara växtkraften. Men dessa begrepp är också antitetiska, gör motstånd mot varandra i en klassisk dikotomi av samma slag som ljus-mörker, man-kvinna, sommar-vinter.

Samtidigt måste denna dikt sägas vara påfallande ironisk just genom sitt bildspråk. Hur kan man skildra en förlossning, där huvudpersonen, barnet, fallerar? Vad är detta för en födelse, där den framfödda jagar sjukhuspersonalen genom korridorerna för att kväva dem? I bokens sammanhang handlar det om alla världens önskade, svältande, vanvårdade barn, som sträcker armarna efter oss. Tar vi fasta på cypress-metaforens klassiska symbolbetydelse blir alla dessa misshandlade barn till en bild för döden. Övertexten skildrar en förlossning, men den förstummade undertexten talar om för oss att bara döden kan växa fritt på vår jord.

Cypressymbolen lyckas alltså arbeta med flera slags troper samtidigt, vilket ökar textens betydelsmängd. Metaforens likhet slår över i ironiens konflikt. Olika normer slåss mot varandra i dikten. Övertexten anspelar på kvinnans uppgift som föderska, medan undertexten hävdar att svältande barn inte borde finnas. Sammantaget går de här betydelserna på tvärs med den androcentriskt utformade myten om det lyckliga moderskapet. Det "orimliga rimmet" cypress-kompress drar också in en ironisk betydelsekonflikt. Kompressen ska förbinda själva döden, vilket skapar paradox.

Det pågår ett maktspel mellan cypressvitens olika personer. Överläkaren är man och bestämmer, åtminstone försöker han det. Men han dukar under för cypressens vilda kraft. Diktjaget förvandlas snart till ett diktvi, en kollektiv röst, som försöker värja sig både mot överläkare och cypress. Här kommer cypressen till skada, "vi" börjar desperat skära av grenarna för att stoppa det vilda växandet, som kanske kan förstås som världens befolkningsökning. Cypressen spelar både mördare och offer, men visar också prov på god karaktär. Den upphäver nödrop för egen del, men också för att hjälpa modern. Moder och barn kväver nämligen varandra om de inte kommer loss från varandra. Här känner vi igen ett annat återkommande motiv i Graves moderskapsdikter.

Sammanfattning

Bourdieu har blivit intressant för kvinnoforskningen genom att studera maktspel och dominansförhållanden. Vi har här prövat att finna förklaringar till skaldinnors traditionellt svaga position på det litterära fältet. Vi har också velat se en parallell mellan dominansstrukturer och den ironiska figurens byggnad, vilken skulle kunna förklara den egendomligt höga kvantiteten ironiker bland svenska skaldinnor. Det litterära fältets tongivande aktörer sätter reglerna för dem som vill in, de bestämmer uttryckssättet. Ironien kännetecknas av kampen mellan övertext och undertext. Vilken textnivå gäller egentligen?

Vi minns att Lausberg placerar ironien i en grupp figurer, vilken kännetecknas av "Ernst-Ebene" och "Spiel-Ebene". Den ena betydelsenivån är på allvar, den andra bara på lek. I en ironisk utsaga står undertexten för den rätta betydelsen. Övertexten bara leker med oss. Graves dikt skulle alltså hävda att varje nyfött barn sprider död genom att ytterligare tära på jordens resurser. Denna 60-tals-engagerade norm står för allvaret. Den normgemenskap, som hävdar att kvinnans viktigaste uppgift består i födandet, får underkänt. Att dela uppgifterna så att män sköter världens öden medan kvinnor föder barn är en uppfattning som dikten placerar i "Spiel-Ebene", lekavdelningen. Vi ser alltså hur ironien lånar sig till förstuckna uppror, vilket kunde passa kvinnliga skrivare.

Uppfattade kritiken detta förstucket feministiska uppror? *Hungersöndag* fick goda recensioner. Något senare än 1967 börjar man undra över att Grave vidhöll sin 40-talistiska poetik, vilket var fallet ända fram till *Slutförbannelser* 1977. Grövre och groteskare än de samtida hade hennes texter varit från början. Hennes engagemang i världens tillstånd föddes inte med 60-talet utan hade rötter i delvis handfasta erfarenheter av andra världskriget.²⁰

Bokens tematisering av världssvälten har uppfattats och vunnit anklag hos flertalet recensenter.²¹ Lars-Olof Franzén reagerade mot bokens matmetaforer som är av "infam äcklighet", vilket kan uppfattas som ett avståndstagande från en kvinnlig sfär i hemmet.²² Petter Bergman var uppskattande men oförstående i *BLM*. "Vad var det som upprörde henne så", undrade han. Både Bergman och Sylvia Elmund i *Vår Lösen* intresserade sig för cypressbilden och tolkade den, liksom vi här gjort, som en dödssymbol.²³

Ingen av recensenterna har tagit fasta på den etiska problematiken runt moderskapet. Just dikten "Barnet" har dragit till sig kritikernas intresse, men ingen av dem nämnde förlossningen som diktens sceneri. Det verkar, utifrån dessa recensioner, som om hela den plågsamma brottnig Graves dikter för med moderskapets problem har fallit stum. Deras brutala ifrågasättande av föreställningen om födandet som kvinnans speciella gåva tycks inte ha hörts av samtiden. Det förefaller som om moderskapets problematik inte hörde till de ämnen som var möjliga på kultursidorna 1967.

NOTER

1 I den här uppsatsen står Isabell Vilhelmsen i första hand för försöken att koppla samman social verklighet och retorik, medan Eva Lilja i första hand står för ironiteorin samt resonemangen runt Graves dikt. Uppsatsen är dock framarbetad på två man hand och båda har godkänt helheten.

2 För definitioner och diskussion av den bourdieuska terminologien hänvisas till Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm, 1990 kapitel 3. Se även Eva Lilja, "Skaldinnans rörelser på fältet" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1994:1.

3 "Några kommentarer till Södergran-bilden". I *Two Woman Authors from Finland. Papers from the Symposium at Yale University, October 21-23, 1993*. Ed by George Schoolfield and Laurie Thompson. Edinburgh, 1995.

4 Lilja 1994.

5 Se t ex Sven Linders "Elegier ur en svår vinkel" i *Bonniers litterära magasin* 1954, Johannes Edfelts "Dunkla elegier" i *Dagens Nyheter* 53-10-05 och Petter Bergmans "Människans växtlighet" i *Bonniers litterära magasin* 1968.

6 Termen diskurs används här snarast i Foucaults mening av praxis vilken genererar kedjor av sammanhängande utsagor om t ex kvinnlighet. Jämför den retoriska termen "opinio", dvs den mening eller åsikt som talaren måste utgå ifrån även om den är ogrundad och falsk. Se Michel Foucaults *Diskursens ordning*, 1993 samt Kurt Johannessons *Retorik eller konsten att övertyga*, 1990 s 231. Båda utgår från att föreliggande uppfattningar kan vara välgrundade eller också inte. I båda fallen fungerar de styrande.

7 Intresse för privatlivet uppstod inom det retoriska systemet under 1700-talet. Det hade sin grund i föregående sekels kvinnligt präglade salongskultur, då genren "genus familiare" växte fram. Under 1700-talet fick det personliga jaget mer plats, naturlighet och känsla kunde nu uttryckas, "genus familiare" fick högre status. Nu blev för första gången i retorikens historia det kvinnliga modernt. Se vidare i Stina Hanssons *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, 1975 och samma författares *Salongsretorik. Beata Rosenhane (1638-74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, 1993!

8 Se bl a Roland Barthes, *S/Z*. Paris 1975, Wayne C Booth, *A Rhetoric of Irony*. Chicago, 1974, Uwe Japp, *Theorie der Ironie*. 1983, Norman Knox, *The Word Irony and its Context 1500-1755*. 1961, Candace Lang, *Irony/Humor*, 1988, D C Muecke, *The Compass of Irony*, 1969, Victor Raskin, *Semantic Mechanisms of Humor*. 1985.

9 Se t ex Donald Broady, "Enligt konstens alla regler" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1994:1 s 34ff.

10 Tanken utgår från Edwin och Shirley Ardeners "The Muted Group Theory" såsom den finns beskriven i tre uppsatser i *Perceiving Women*, 1975 ("Introduction", "Belief and the Problem of Women", "The 'Problem' Revisited"). Paret Ardeners menar att den manliga och den kvinnliga kulturen kan beskrivas som två cirklar, vilka delvis täcker varandra. Männens kultur är den dominerande, kvinnornas den förstummade. I ett samhälle dominerat av män finns drag i kvinnors kultur som inte passar in, som förblir dåligt artikulera. Så här uttryckt handlar det alltså både om språk och makt. Språket formas av den dominanta gruppen. Den förstummade gruppen tvingas ändå uttrycka sig med dess hjälp, då det egna språket är otydligt. På så sätt blir den stumma

gruppens kulturella särdrag otydliga. Ulla Holm uppmärksammar samma fenomen i sin avhandling *Modrande och praxis. En feministfilosofisk undersökning*, 1993. Hon menar här att delar av kvinnors verklighet förblivit oformulerade och därmed dåligt begreppslagda. Hennes avhandling prövar att begreppslägga moderskapet eller, med Holms ord, "modrandet". Den kartläggning av minoritetsproblematiken, som på senare år skett inom Cultural Studies, har riktat uppmärksamheten på "förstummade" grupperns alternativa uttryckssätt i t ex klädstilar och musiksmak.

11 Knox 1961.

12 Se Hayden White, *Metahistory*. 1973 kapitel 1 om de sk mästartroperna och deras narrativa motsvarigheter!

13 Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 3. Aufl. 1990. s 302f.

14 Lausberg 1990 s 441. Övriga figurer under *Immutatio* (förändring) är allegori, synekdoke och hyperbol.

15 För olika tankar om ironiens konsekvenser tackar vi FD Lars Elleström, Lund. Elleströms uppsats "Det jävla svarta hålet. Ironi och intighet hos Sonja Åkesson" i festskriften *I diktens spegel*, 1994 diskuterar Eva Liljas ironibegrepp i *Den dubbla tungan. En studie i Sonja Åkessons poesi*, 1991. Det en läsare uppfattar som undertext stämmer med hennes egna normer. Den som läser Sonja Åkessons texter ironiskt dubbelt är sannolikt emot kommersiellt förtryck av individen, mannens förtryck av kvinnan samt standardiserade och fantasilösa livsideal, sammanfattar Elleström (s 312).

16 Normgemenskaperna betonas av bl a Booth 1974 och Elleström 1994. Tilläggas bör dock att orimligheter och hyperboler i texten ibland kan fungera som ironimarkörer även för dem som inte delar undertextens norm. Undertext kan sannolikt uppfattas även om den ogillas. Elleström har lagt könsperspektiv på sina ironistudier i "Kön och ironi – en linje i samtida svensk lyrik." I *Synsvinkler*, Red Maria Davidsen ... Särnummer. 1995.

17 Booth 1974 s 234ff. Lars Elleströms doktorsavhandling *Vårt hjärtas vilt lysande skrift. Om Karl Vennbergs lyrik*, 1992 skiljer på sk kritisk och etisk ironi (s 108–121). Rätt väl motsvarar den kritiska ironien det som Booth kallar stabil ironi, medan den etiska ironien stämmer med Booths instabila ironi. För den kritiska ironien är värderingen central, här gäller ett antingen–eller. Vad den etiska ironien beträffar gäller både–och, dvs utsagens båda plan finns med som betydelse i tolkningen. Här upplöses de absoluta sanningarna i en undflyende dimma.

18 En presentation av diktsviten finns i Eva Liljas "'Barnbålet.' Något om en dikt av Elsa Grave" i *Privata kvinnor, offentliga män?* Göteborg, Hum fak, 1993.

19 *Diktaren om dikten*, 1952. "Det lilla barnet sover i den stora elaka Moderns erfarna knä. Denna symbol för trygghetens allmänt underförstådda djävulskhet uttryckes", skriver Grave (s 46).

20 Uppgifter i intervju med Elsa Grave på Blomstervången, Halmstad, juli 1994.

21 Se t ex Björn Julén "Vår grymma hunger" i *Svenska Dagbladet* 67-12-24!

22 Lars-Olof Franzén "Lyriskt spektrum" i *Dagens Nyheter* 67-12-04.

23 Bergman 1968 och Elmund, "Växandets plåga" i *Vår lösen*, 1968.

ERIK PEURELL

Lyrisk skrattspegel – ett litterärt skämt på fullt allvar

Camera obscura och debatten om den lyriska
modernismen 1946–47

I mellandagarna är det precis 50 år sedan ett av svensk litteraturs mest luppseendeväckande avslöjanden gjordes. Bakgrunden var följande: På hösten 1946 fick två medicinare, Torgny Greitz och Lars Gyllensten, en diktsamling utgiven på Bonniers under pseudonymen Jan Wictor. Samlingen kallades *Camera obscura* och dess innehåll var av tidstypisk modernistisk art. Verket mottogs och recenserades seriöst även om recensionerna inte var odelat positiva. Just före nyåret avslöjade författarna sin identitet och i ett manifest berättade de att samlingen var ett hastverk utan litterära ambitioner.¹ De påstod att de därmed visat att 40-talisten inte var något annat än kejsarens nya kläder. Som en följd av detta uppstod en debatt i pressen rörande modernismen i allmänhet samt *Camera obscura* och 40-talisten i synnerhet.

Camera obscura har behandlats i Hans Erik Johannessons Gyllenstenavhandling från 1973, ss. 8–21 (1978, ss. 19–30). Detta var ursprungligen en stencilerad licentiatavhandling som fått oförtjänt dålig spridning, trots det senare omtrycket i Göteborgsinstitutionens skriftserie.² Johannesson riktar i sin analys av *Camera obscura*-episoden in sig på hur Gyllensten och Greitz med sin diktsamling kritiserade den mest manierade 40-talistpoesin, och han placerar in detta ställningstagande i en framställning av Gyllenstens estetiska utveckling. Jag har här använt i princip samma källmaterial för att ge en bild av hur det svenska litterära fältet genomgick en viktig utvecklingsfas under mitten av 1940-talet och hur *Camera obscura* i det sammanhanget kom att spela en viktig roll, vilket jag menar gör det motiverat att ånyo ta upp denna närmast unika tilldragelse i svensk litteraturhistoria. Episoden väcker nämligen en rad spännande frågor: Hur kom det sig att *Camera obscura* blev skriven? Hur kunde den bli utgiven på landets största förlag och accepterad av kritiken som ett exempel på 40-talistisk poesi? Vilka orsaker fanns till att

debatten som sedan följde blev så intensiv och stundtals upprörd? Vad kan hela episoden säga oss om hur litterär normbildning fungerar? Genom att sätta in händelseförloppet i ett vidare sammanhang och analysera det med hjälp av Pierre Bourdieus fältteori tror jag att man kan komma svaren till dessa frågor på spåren.

Bourdies teori och metod får numera anses vara bekanta för de flesta litteraturvetare, men ett klargörande av mot vilken bakgrund jag gjort min undersökning kan vara på sin plats. Bourdieu ser hela samhället som styrt av en kamp om den politiska och ekonomiska makten. Kampen förs inom något som Bourdieu kallar maktens fält. Detta fält kan delas in i flera olika underfält, varav det litterära fältet är ett. Inom varje fält förs en strid om makten mellan olika intressenter, individer eller institutioner. På så sätt förs det en strid inom det litterära fältet mellan dess företrädare (författare, kritiker, förläggare, bokhandlare, litteraturvetare etc) om rätten att skriva och avgöra vad som är god litteratur, dvs rätten att kalla sig författare respektive kritiker. Inom varje fält finns implicita regelverk som styr hur själva striden ska utföras och vad som krävs för att man ska kunna blanda sig i den. Beträffande det litterära fältet tillåter reglerna egentligen ganska mycket; det litterära fältet har i sig inbyggt en viss tolerans mot normbrott, vilket förklaras av originalitetsestetikens stora inflytande, men det förutsätts också att de litterära frågorna tas på största allvar. Fältets omfattning begränsas av att dess företrädare måste besitta en specifik kunskap om det som behandlas där, antingen för att själv kunna författa eller för att kunna delta i den litterära debatten. Det exklusiva innehavet av denna kompetens ger agenterna i det litterära fältet deras status, den fåkunnige göra sig icke besvär. De svåraste regelbrotten inom det litterära fältet är att ifrågasätta den specifika kunskap som fältet är samlat kring eller det allvar med vilket striden utförs. Att ifrågasätta dessa grundläggande element är i praktiken detsamma som att ifrågasätta fältets existensberättigande.

Debatt om lyrisk modernism

Debatten som *Camera obscura* utlöste var egentligen bara ett led i en under mitten av 1940-talet ständigt pågående litterär diskussion. Just 1946 var dock debatten som mest intensiv och *Camera obscura* blev där ett inlägg av påtaglig konkretion. Uppståndelsen kring diktsamlingen måste ses mot bakgrund av vad som hade föregått dess utgivande.

Av de många litterära frågeställningar som dryftades i tidningar och tidskrifter under 1946 brukar två framhållas som mer väsentliga: pessimismdebatten och obegriplighetsdebatten. Det är i första hand utifrån obegriplighetsdebatten som Johannesson studerar *Camera obscura*, och det är ju med anledning av diktsamlingens kryptiska språkform man direkt associerar den med 40-talisen. Men även pessimismdebatten har säkert haft betydelse för den stämning och atmosfär som några av dikterna och framför allt förordet

förmedlar.³ De båda debatterna flätades under året i och ur varandra och är inte alldeles lätta att skilja åt, varför jag här refererar och diskuterar dem i ett sammanhang.

Bengt Holmqvist utpekar Karl Vennbergs översiktsartikel i tidskriften *40-tal* över vissa strömningar i den modernaste europeiska litteraturen som pessimismdebattens startpunkt.⁴ Vennberg ställde sig där skeptisk till ideologiers frälsande kraft.⁵ "Bakom oss ligger olösta, eller bara till hälften avvecklade, alla de stora idékriserna: socialismens kris, kristendomens kris, humanismens kris, psykologins kris, politikens kris." Tro och lojalitet till sådana entiteter var inte längre något eftersträvansvärt. Men vad återstod då för diktarna? Vad var den rätta handlingen? Samvetet och den kritiska hållningen, säger Vennberg, är vad diktaren har att hålla sig till, analysen som sådan utförd i litterär form – en ren kritik utan förslag till alternativ, i sig själv tillräcklig. Vennberg fick svar av den kommunistiske litteraturkritikern Gunnar Gunnarsson.⁶ Denne uppfattar Vennbergs artikel om den moderna pessimismen som dels ett propagerande för en esteticerande litterär hållning, dels en anslutning till en reaktionär världsåskådning. I sin kritik mot Vennberg framhåller han Jan Fridegård, Ivar Lo-Johansson och Moa Martinson, vilka kunde gestalta verkliga förhållanden som de hade personlig erfarenhet av "med en konstnärlig bredd och en rik individualisering av typiska förhållanden, som när de var som bäst kunde föra tanken till den klassiska realismens omfattande universalitet". Den unga generationens författare däremot är starkt påverkade av "estetiska schabloner och reaktionära världsåskådningsurrogat".

Istället för att hämta sin näring till sitt skapande genom förbindelsen med folkdjupen och de stora allmänmänskliga problem, som möter oss här, isolerar de sig och stannar vid formexperiment och stilövningar, som inte rättfärdigas genom något mål utanför sig själva.

Vidare menar Gunnarsson att den pessimistiska livsåskådning som Vennberg beskriver, och som han enligt Gunnarsson också företräder, är förkastlig ur ett marxistiskt, progressivt perspektiv. "Pessimismen kan för arbetarklassen blott vara en delaspekt på livet, som dialektiskt upphäves genom marxismens vetenskapliga totalitetssyn på det historiska skeendet. Den sociologiska analysen av den moderna pessimismen avslöjar dess objektivt-reaktionära karaktär." Och det är framför allt denna uppgivenhet inför klassamhällets orättvisor som Gunnarsson känner sig föranledd att varna för. Han menar att diktarna "måste vara vaksamma, så att de inte genom bristande verklighetsuppfattning och världsåskådningsmässiga svagheter" omedvetet i själva verket går den kapitalistiska borgerlighetens ärenden när de tror sig vara kritiskt inställda till den.

Vennbergs replik till Gunnarsson (i samma nummer) är typisk för såväl hans retoriskt skarpa stil och hans ståndpunkt som obunden vänsterkritiker. Efter att ha förklarat att det skulle vara "förspild möda att detaljgranska det sammelsurium av lögner och halvsanningar, som Gunnarsson hasplar ur sig

och som med skrupelfritt hokus-pokus förvandlar [Vennberg] till freudian, koestlerian, lundkvistian och gud vet allt", vänder sig Vennberg direkt till Gunnarsson:

Man kan vara socialist, hr Gunnarsson, även om man med uppriktigt bekymmer iakttar vissa tendenser både i Sovjet och i den inhemska epigonkommunismen. Likaså kan man utan att vara ortodox marxist eller överhuvud omfatta någon "världsåskådning" med intresse och beundran följa den delen av Sovjetunionens politik som har med socialistisk uppbyggnad att göra.

För Gunnarsson var Vennbergs artikel ett ledsamt exempel på hur den marxistiska utvecklingspositivismen börjat förlora mark, medan Gunnarssons svar för Vennberg var ytterligare ett bevis på de dogmatiska världsåskådningarnas svagheter. Här drogs redan i debattens inledande skede en frontlinje, som bara blev djupare med tiden och på vars sidor debattörerna fylkades i till synes två hirder. På ena sidan stod de som fortfarande hävdade att diktarens uppgift var att hålla kontakt med den omvärld hon eller han levde i och att författaren uttryckligt skulle verka för mänsklighetens bästa. Där stod också de som med stor misstänksamhet såg hur författarna slöt sig samman inåt och problematiserade litteraturen snarare än den verklighet de förutsattes beskriva. På andra sidan stod de som inte längre förmådde sätta hela sin tilltro till någon ideologi, utan förlitade sig till det genom ordet utförda kritiska granskandet.

Kritiken av Vennberg och 40-talisterna kom företrädesvis från den politiska vänstern. En av de mer aktiva debattörerna var Nils Beyer, som i *Morgon-Tidningen*⁷ skrev en teater- och litteraturkrönika på söndagar. Den 7 april tog Beyer sig an den pessimistiska strömningen inom kulturlivet. Beyer protesterar, liksom Gunnarsson, mot vad han ser som resignationen hos Vennberg. Den kritiska analysen som Vennberg uppfattat som den rätta handlingen är inte nog aktiv i Beyers ögon. Denne citerar istället Goethe, talar om frigörelse genom handling och hänvisar till andra världskrigets motståndsmän och sabotörer. Beyer menar att det inte duger att tala om det oundvikliga onda: "Allt detta tal om den mänskliga ondskan är i grund och botten ingenting annat än reaktionärt pjoller." Men han hoppas att Vennberg genom sin relativt nya ställning som kulturchef på *Afton-Tidningen* ska komma i kontakt med marxister som ska lära honom att bara med "en teori, som innesluter aktiv kamp, kan den sterila pessimismen övervinnas".

Den framstegsoptimistiska vänsterhållningen företräddes också av Ingeborg Björklund. Hon anklagar i en krönika i *Folket i Bild* Vennberg för att genom sin artikel i *40-tal* sprida en andlig smitta och gör en jämförelse mellan en pessimist och en optimist.⁸ Pessimisten är den som när han kommer in i ett ostädat rum, konstaterar sakernas otillfredsställande tillstånd för att passivt invänta en förändring av situationen. "Optimisten däremot kavlar upp ärmarna, när han ser oordningen och säger: 'Här har jag en uppgift! Det är bara att gripa sig verket an, för jag vill ha snyggt!' Och så börjar han arbeta."

Björklunds huvudargument är alltså detsamma som Beyers: arbetet måste fortsätta, rättvisa och framåtskridande är inte bara tomma ord, Marx har ett och annat att lära ut.

Det saknades emellertid inte angrepp på 40-talisten från politiskt högerhåll, hur rektionära Gunnarsson, Beyer och Björklund än ansåg att Vennberg och pessimisterna var. Sten Selanders understreckare i *Svenska Dagbladet* den 23 april, där han recenserade Erik Lindegrens *Mannen utan väg* blev startpunkten på obegriplighetsdebatten.⁹ Med rubriken "Det dunkelt sagda" låter Selander tydligt klargöra att han menar att Lindegrens dikt inte är särskilt substantiell. I recensionen skriver Selander att somliga av dikterna bär på igenkännbara stämningar, men, fortsätter han, det "hindrar dock inte, att jag måste bekänna mig inte ha den blekaste aning om innebörden i åtskilliga av samlingens dikter". Selander menar att modernistisk lyrik ofta är tråkig just för att den inte inbjuder till kommunikation med läsaren. Man har som författare förvisso rätt att av sina läsare kräva en viss bildning, men inte att de ska dela författarens bibliotek eller erfarenhetsbakgrund. "Att publicera en avsiktligt otillgänglig bok är som att bjuda hem en person till sig och sedan stänga dörren för näsan på honom, vilket med skäl anses ohövligt." Selander frågar sig vad det kommer sig att Lindegren uttrycker sig på detta svårtillgängliga sätt. En förklaring, menar han, skulle vara modernitetens egenvärde, brottet med den föregående litteraturen, nyhetens värde som sådant.

Än tydligare underströks den politiska högerens inställning till den lyriska modernismen när signaturen E.W. (Erik Wästberg) den 25 april på *Svenska Dagbladets* ledarsida skrev under rubriken "Kring dunklets poeter". Här ifrågasätts litteraturkritikernas omdöme och ärlighet. Krönikören anar att såväl recensenterna av den nytkomna lyriken som den läsande allmänheten, av rädsla för att bli betraktade som hopplöst föråldrade, inte vågar uttala den skepsis som de kanske i grund och botten känner inför den nya, elliptiska poesin. "Förmodligen är de [kritikerna] själva i god tro, men nog har man stundom en känsla av att man är utsatt för drift och bedrägeri. [---] hela den s.k. moderna dikten bygger på [...] halvbildat folks oerhörda rädsla för att inte tycka vad 'alla bildade nu för tiden' tycker, på deras ängslan att inte ha läst den senaste tongivande uppsatsen. Ty att de får det ringaste utbyte av läsningen tillåter vi oss att bestrida."

En intressant inplacering av det rådande debattläget i ett litteraturhistoriskt sammanhang gjorde Gunnar Brandell i sin litterära krönika i månadsmagasinet *Nu*.¹⁰ Han företar där en jämförelse mellan Fredrik Bööks reaktion på Pär Lagerkvists *Det eviga leendet* och Selanders reaktion på Lindegrens dikter. Brandell fann att argumenten var desamma; efter att ha erkänt de yngre författarnas begåvning utdömde Böök och Selander deras verk som obegripliga för den bildade allmänheten. Brandell visar dock att Lagerkvists experimentella prosa på 25 år blivit allmänt accepterad och menar att det förmodligen skulle ske också med Lindegrens brutna sonetter och låter förstå att konflikten mellan äldre och yngre författargeneration i sig är minst lika väsentlig som frågan om diktens begriplighet. Han gör sedan en analys av

samma dikt ur *Mannen utan väg* som Selander i sin recension tog upp som särskilt svårförståelig. Brandell skriver att man inte kan begära av dikten att den ska behandla ett ämne. ”Den försöker poetiskt definiera och suggerera fram ett själsläge och en livsupplevelse, dock inte med hjälp av rent privata associationer utan genom ett slags poetiskt chiffersystem som hänvisar till idel bekanta ting.”

Enligt Brandells resonemang skulle mer utvinnas av 40-talisternas diktning om man lät texten tala för sig själv och inte nödvändigtvis försökte finna dess betydelse i en verklighet utanför texten. Men politiken spelade fortfarande en viktig roll. I 40-talisternas debattinlägg 1946 finns embryot till den politiskt skeptiska hållning som i svensk litteraturhistoria går under beteckningen tredje ståndpunkten och som brukar behandlas i samband med det kalla krigets skärpta läge på 1950-talet. Ett av de tydligaste exemplen på detta är det svar Lars Ahlin gav på en enkät om pessimismen, publicerad i tidningen *Vi*. Karl Vennbergs företrädare som kulturredaktör för *Aftontidningen*, Stig Ahlgren, hade fått i uppgift att skriva en inledande artikel om efterkrigspessimismen (*Vi* nr 15). Ahlgren frågade där bland annat om inte pessimismen som livsåskådning för samtidens unga författare blivit alltför bekväm, att den för somliga snarare var en slentrianmässigt intagen pose än ett ställningstagande efter grundlig eftertanke. Svar kom i det nästpåföljande numret av *Vi* (nr 16) av bland andra Karl Vennberg, Lars Ahlin och Stig Dagerman. Ahlin menar där att valet av livsåskådning inte består i ett enkelt alternativ – optimism eller pessimism. ”Det påminner alltför mycket om nazisternas resonemang: är du inte nazist så är du kommunist. Eller kommunisternas resonemang: är du inte kommunist så är du nazist. – Nej, vi bör verkligen avvisa motsatsparet självt. Våra huvudord är: demokrati, humanitet, saklighet, realism.” Här fransäger sig alltså författaren de två huvudalternativen och väljer att inta en position däremellan. Som jag ser det liknar denna situation den som Bourdieu beskriver i *Les règles de l'art* när han förklarar uppkomsten av det litterära fältet i Frankrike. Den avgörande handlingen från författarnas sida är det dubbla avståndstagandet, även om det här rör sig om ett politiskt snarare än ett socialt.¹¹

Det var den politiska aspekten som drev debatten vidare, vilket visade sig i en rad inlägg och replikskiften under våren och försommaren.¹² Det gjordes dock fler inlägg som, liksom Brandells, visar att 40-talisterna även av sin samtid uppfattades som inriktade på konsten som sådan. Selander kom nämligen igen med en ny understreckare i *Svenska Dagbladet* 17 juni. Han menar där att en större andel av de yngre författarna är sådana som inte sysslar med något annat än litteratur och som aldrig riktar sig ut från det litterära fältet. ”Hela det liv som levs utanför böckerna blir för dem likgiltigt och utan riktig realitet; intresse och betydelse får i deras ögon först verklighetens avspeglning i litteraturen.” Och i diskussioner med författare är det bara de senast utgivna litterära verken som duger som samtalsämne. Litteraturfanatism kallar Selander det, och han ser en fara med trenden: koncentrationen på det skrivna ordet och begränsningen av umgänget till att bara innefatta andra yrkesförfattare

”kan leda till att litteraturen blir alltför litterär [...]. Litteratur, som får bli konst för konstens eller än värre konstnärens egen skull sviker” sin viktigaste uppgift, att hjälpa och berika läsaren, rentav vara till uppbyggelse.

En teaterrecensent i en dagstidning kan och bör inte vara en fackman som skriver för andra fackmän; utan en bland publiken, som för den övriga, presumtiva teaterpubliken redovisar sina intryck av en föreställning. På samma sätt bör en litteraturrecensent, som vänder sig till den stora allmänheten, helt enkelt vara en läsare, som för andra, presumtiva läsare talar om vad han anser om en bok.

Inte så sammanhållet men i liknande tankegångar som Selander kritiserade Ingeborg Björklund vad hon såg som 40-talisternas oansvarighet i en debattartikel samma dag (*MT* 17/6). Innehållet kan sammanfattas med Björklunds avslutningsmening: ”Verkligheten ska inte tjäna författarna, utan författarna ska tjäna verkligheten.”

I *BLM*:s sommarnummer trycktes resultatet av en omfattande enkät om den lyriska modernismen. Erik Lindegren, Karl Vennberg, Sven Alfons, Ragnar Thoursie och Gösta Oswald gav sin respektive syn på saken. Selander fick vatten på sin kvarn då Lindegren menade att den ”poetiska ’bilden’ bör befrias från sin underordnade, ’utsmyckande’ ställning och bli diktens huvudelement” samt att ”[h]uvudsaken är att uttryckstvånget är starkare än meddelelsebehovet”. Vennberg i sin tur gav prov på hur beläsenheten blivit allt viktigare för författare och kritiker när han i sin tolkning av en Lindegrendikt ur *Mannen utan väg* utpekade inte mindre än 17 litterära referenser som han menade att ”en normalbildad svensk läsare” skulle återfinna.¹³

Brandells, som jag förstår den, värderingslösa karaktäristik av den 40-talistiska dikten pekar i den riktning som jag tidigare antytt, att 40-talismsyriken innebar en högre grad av esteticering än tidigare och att det bland annat var detta som samlade de mestadels vänsterinriktade 40-talisterna på ena sidan i den litterära debatten mot en ohelig allians av kritiker och krönikörer från *Svenska Dagbladet*, *Morgon-Tidningen* och *Stormklockan* på den andra sidan. Men man kan också se det som att 40-talisterna intagit en position mellan två tidigare etablerade litterära synsätt och att de förde sin strid på två fronter: dels mot dem som menade att dikten måste ha ett socialt syfte, dels mot dem som stod för en äldre, realistisk diktningstradition. Jag vill påstå att den litterära debatten 1946–47 utgör sista fasen i utvecklingen av ett svenskt litterärt fält, där ett avgörande steg tas mot frågeställningar om litteraturen för litteraturens egen skull. Ända fram till detta decennium hade kopplingen mellan samhällsengagemang och litterärt skapande varit tät. Men i och med en ny generations framträdande under och efter andra världskriget skedde ett betydande normskifte. Ett exempel på detta är när en författare som är så tydligt socialkritisk i sitt författarskap som Jan Fridegård får sitt genombrott på 1940-talet, bland annat tack vare vittra utläggningar om hans överlägsna stil.¹⁴ Fridegård's hantverksskicklighet hade visserligen upptäckts tidigt av kritiken, men den fick inte avgörande betydelse för värderingen av honom

förrän på 1940-talet. Särskilt under 1930-talet hade striden stått mellan arbetarförfattare och akademiker. Ganska tidigt hade dock arbetarförfattarna anpassat sig till de normer som bildats kring den borgerliga, akademiska traditionen, deras insteg i fältet innebar inte några större förändringar i maktbalansen mellan traditionstygda institutioner, förlag, äldre och yngre författare, och på 1940-talet förlorade skolgång och social bakgrund nästan helt sin betydelse.¹⁵ Det var närmandet till de rent litterära problemen som i allt högre grad avgjorde författarens status i fältet. Såvitt jag förstår är det faktiskt först här vid mitten av 1940-talet som konstens egenvärde (*l'art pour l'art*) deklarerar av en större grupp svenska författare samtidigt – även om det inte sker direkt programmässigt – och man kan tala om ett svenskt relativt autonomt litterärt fält i Bourdieus mening.

Camera obscura

I en osignerad ledare i *Dagens Nyheter* 18 juni ges en bild av det rådande debattläget på ett sätt som gör en forskare med ambitionen att utföra fältstudier lycklig. Skribenten förklarar den uppståndna litterära trätan med att en yngre generation börjat göra anspråk på platserna i det litterära fältet, eller med dennes egna ord: "Det har kommit in mycket nytt folk på den svenska parnassen på sistone, trängseln har stegrats och de nyanländas armbågs-knuffar har börjat gå stamgästerna på nerverna." Denna frontuppdelning mellan yngre och äldre författargenerationer ser skribenten som helt naturlig, och ställer sig frågande inför att de inblandade orkar vara så upprörda. Och så sätter ledarskribenten fingret rakt på det litterära fältets energjalstrande punkt: "Gåtans lösning är väl att prestigen hos publiken – hos en viss publik – är så *allvarligt eftersträvd* av varje författare att han i det sammanhanget inte förmår *se sig själv i ett ironiskt perspektiv*." (Min kurs.) Det är det implicita samförståndet mellan alla deltagare i det litterära fältet om vikten av att strida om litterära frågor som håller debatten vid liv. De stridande parterna tar sig själva och de frågor striden gäller på största allvar. Utan dessa grundläggande axiom – frågan om den goda litteraturen är i sig själv viktig och striden kring den utföres på största allvar – funnes inget litterärt fält. Och det var dessa som ifrågasattes av Jan Wictor och *Camera obscura*.

När *Camera obscura* gavs ut i början av november 1946 recenserades den i vederbörlig ordning av i tur och ordning John Landquist (*Aftonbladet* 14/11), sign J.E. som troligast uttydes Johannes Edfelt (*Dagens Nyheter* 18/11), Olof Lagercrantz (*Svenska Dagbladet* 30/11), Erik Lindegren (*Stockholms-Tidningen* 11/12), Uno Florén (*Expressen* 19/12). Till dessa välrenommerade kritikens försvar ska genast sägas att de alla var ganska reserverade, men somliga mer direkt avståndstagande än andra. John Landquist raljerar över diktsamlingens obegriplighet; Olof Lagercrantz avfärdar den kort tillsammans med en annan samling som enligt hans mening inte borde ha givits ut. Men Lindegren, Florén och Edfelt infogar mellan sina reservationer några

kommentarer som lätt kan uppfattas som erkännsamma, eller åtminstone inte helt avvisande: Edfelt erkänner att författaren med sina skärande ironier kan uppnå "vissa galghumoristiska effekter"; Lindegren skriver att författarens intelligens är obestriddig och visserligen kan man diskutera diktsamlingens konstnärliga värde, men "som personlig manifestation kan den i varje fall ej kallas obetydlig"; Florén, slutligen, beskriver Jan Wictor som "en allvarsdiger ung poet, vars dikter gärna formar sig till korthuggna små grimaser. Det blir ibland målande meningar av obestriddig effekt."

Fredagen den 27 december skrev Karl Vennberg i *Aftontidningen* en krönika över det förlupna årets svenska litteratur. Han nämner där i förbigående en viss diktsamling. "Om ryktet talar sant", skriver han, "har vi i höst också upplevat vår första lilla lyrikskandal på länge: Jan Wictors Camera obscura lär vara en parodi på modernism som några medicinare har lyckats smuggla ut. Skämtet misslyckades. Boken rönt ingen uppskattning ens som parodi." En sådan beskrivning var väl inte alldeles odiskutabel och Vennbergs kategoriska påståenden lockade fram medicinarna ur sina gömmor. Måndagen den 30 december kunde man i några morgontidningar läsa om avslöjandet. Rubriken i *Morgon-Tidningen* löd "Dråpligt skämt med 40-talisen: Medicinare fabricerade diktsamling på en kväll". Liknande utrop förekom i *Aftonbladet*, *Expressen* (som tog upp saken på ledarplats: "All manierad poesi lätt att parodiera"), *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter* som hade talat med förläggaren Gerard Bonnier. Han förnekade inte sin häpenhet, men: "Å andra sidan, framhöll bokförläggare Bonnier, löper ett förlag med ambitionerna att presentera experimentell lyrik sina risker. Det går inte att förneka, och det har heller inte recensenterna gjort, att vissa av dikterna är av god kvalitet. Jag tar gärna fasta på vad en av de unga läkarna antydde – att han skulle återkomma! Det kanske blir i allvarligare sammanhang."

Orsaken till rubrikerna var att Gyllensten och Greitz hade skrivit ett manifest med anledning av Karl Vennbergs insinuationer i *Aftontidningen*. De hävdade där i motsats till Vennberg att deras diktsamling inte hade uppfattats som parodi och därför heller inte var det.

Vi ville endast visa att den lyriska modernismen löst den gamla gåtan om ars magna, att uppfinna ett sätt att göra tankar utan ansträngning. Ur tillfällig läsning av dikt av Stig Sjödin och Erland Josephson uppkom hos oss den uppfattningen att varje normalbildad människa skulle kunna göra dikt, djup dikt, central dikt, utan att behöva ha ett centrum direkt. Vi har inte gjort en parodi. Vi har gjort en 40-talistisk diktsamling.¹⁶

Sedan följer i manifestet den välkända beskrivningen av diktsamlingens tillkomstkväll, hur den ene med hjälp av en Rembrandtbiografi och fritt associerande skrev listor med ord som den andre sammanfogade till dikter och hur det hela kunde ha gått fortare "om vi inte druckit pilsner och ätit smörgåsar".

Med ungefär 40 dikter kände sig Gyllensten och Greitz nöjda, fortsätter de

i sitt manifest. Förmiddagen efter skrevs ett företal och samlingen gavs en titel, varefter man skickade in den till Bonniers som antog och gav ut den. En uppgift gör gällande att *Camera obscura* anlände till Bonniers förlag vid påsktid 1946.¹⁷ Det skulle i så fall ha varit i mitten av april då pessimistdebatten var som livligast och man får anta att samlingens författare tagit intryck av denna. Författarna påpekar sedan i manifestet att diktsamlingen recenserades och att den av alla behandlats som en äkta 40-talistisk diktsamling. De kallar själva sitt opus intelligensbefriat och menar att när de verbala argumenten mot 40-talismens obegriplighet trutit, var deras diktsamling ett praktiskt exempel på hur genomskinliga den litterära kejsarens nya 40-talistkläder egentligen var.

Reaktionerna denna nyhetens första dag bestod av ett lite nervöst men ljudligt bråkande, utan att man egentligen visste åt vad eller vem man pekade finger. Rubriken i *Expressen* är betecknande: "Ett stort flabbskratt". Den litterära skandalen var förstasidesstoff; artiklarna var riktade till en allmänhet och inte till de särskilt kulturintresserade.

Under den närmaste veckan publicerades i tidningarna en rad artiklar om *Camera obscura* med reaktioner från människor i kulturvärlden. I dessa gjordes tydligare ställningstaganden för eller emot modernismen i allmänhet och *Camera obscura* i synnerhet. Artikelförfattarna var splittrade: Thorsten Jonsson skrev i *Dagens Nyheter* (31/12 1946) och tog fasta på att avsikten med *Camera obscura* varit inte bara att parodiera utan också bevisa att modernismens arbetsmetoder var för lättvindiga. Erik Lindegren, som väl var den som angreps hårdast av såväl själva diktsamlingen som av kommentarerna i manifestet, skrev först att han hela tiden hävdade att *Camera obscura* saknade konstnärligt värde och att författarna inte avslöjat något hos modernismen utan bara avslöjat sig själva som offer för sitt eget undermedvetna. Han återkom några dagar senare och underströk att det inte kunde vara fråga om någon parodi eftersom författarna inte uppträtt i ärliga avsikter. I övrigt försvarade han sin recension av samlingen med att det uppstått svårigheter för den moderna kritiken sedan den en gång erkänt det fria associerandet, och att han hellre friade än fällde i det här fallet som verkade ha en känslig och förvirrad upphovsman.¹⁸ Uppsalakritikern Per-Erik Wahlund tog till orda i *Expressen* (3/1 1947). Han hade skrivit en ganska positiv recension i *Upsala Nya Tidning* och tog inte avstånd från den. Han hade tyckt att *Camera obscura* hade ett klenytte, men till skillnad från annan modernistisk dikt verkade samlingen bära ett äkta inre. Han erkände att han aldrig lyckats begripa (i meningen rationellt tillgodogöra sig) ett helt modernistiskt diktverk, men påstod att man ändå kan tillgodogöra sig dem genom dess ordmusikalitet eller sin egen intuition. Avslutningsvis uppmanade han alla kritiker att ta varning av fallet *Camera obscura*, men att för den skull inte avspisa all modernistisk lyrik i fortsättningen.

När de hetaste känslorna fått utlopp följde en mer allmän debatt. Från den andra veckan efter avslöjandet behandlade artiklarna litteraturkritik och modernism i vidare mening. I *Åbo underrättelser* skrev vid den här tiden den

unge Bengt Holmqvist, som i ett försvar för den modernistiska dikten angrep den konservativa kritiken för att den reagerat på samma sätt inför *Camera obscura* som inför all annan modernistisk dikt. Därmed hade man visat sin oförmåga att bedöma nutida lyrik, menade Holmqvist.¹⁹ Vidare tog Stig Ahlgren, som gått från *Aftontidningen* till *Veckojournalen*, upp ämnet i sin redaktörskommentar. Han undrade över hur vanliga människor skulle kunna skilja mellan falsk och äkta dikt när inte kritikerna kunde det och skrev att 40-talsdiktningen var på väg mot en kris. Detta yttrade sig bland annat i en "tröttande besynnerlighet i ordvalet" som speglade ett falskt djupsinne. Men också han menade att modernismen egentligen inte var skadad, utan att det var diktarna i periferin och de okunniga kritikerna som i första hand skulle ta åt sig av det skedda.²⁰

Fallet *Camera obscura* fick en sorts slutpunkt i mitten av februari 1947 när Literaturhistoriska föreningen vid Stockholms högskola inbjöd till debatt om diktsamlingen och den modernistiska lyriken. Förväntningarna på en hård diskussion var stora. Föreläsningssalen var proppfull; tidningsreferaten beskriver hur åhörare i klassisk stil satt på golvet och uppflugna i fönsternischeerna.²¹ Men de värsta glåporden och den bittraste personkritiken uteblev. Som en stävande kraft inträdde dåvarande docenten Örjan Lindberger. Han tyckte visserligen att 40-talisterna lite väl flitigt lånade symboler av varandra och att de alltför ofta i sina dikter skröt med hur många kolleger de läst, men menade att 40-talet frambringt ett tiotal författare som skulle gå till litteraturhistorien som värddiga representanter för sin tids lyrik.

Som representant för Jan Wictor framträdde Torgny Greitz, som sade att meningen aldrig varit att störta modernismen, men att de nog tyckte de gjort någon nytta genom att riva "ett hål i översteprästernas slöja av oåtkomlighet och mystik". Såväl en representant för den per definition traditionsbevarande litteraturhistoriska institutionen som en av upphovsmännen till den ursprungliga anklagelseakten erkände sålunda modernismens förtjänster. Därefter menade Karl Vennberg att det egentligen inte fanns något att bemöta, varigenom han i princip erkände de angivna bristerna i 40-talslyriken och hela debatten kom liksom av sig. Mötet avslutades med att skådespelerskan Eva-Lisa Lennartsson läste Ragnar Thoursies "Skolavslutningen" och Erik Lindegrens "Arioso", två fullt begripliga exempel på 40-talslyriken, inför en andäktigt lyssnade publik. *Morgon-Tidningens* referent avslutar: "Alla gick hem som snälla barn och någon blodsutgjutelse blev det som sagt inte. En besvikelse på sätt och vis."²²

Det är frapperande hur de politiska kommentarerna lyser med sin frånvaro i diskussionen kring den famösa diktsamlingen. Uppenbarligen hade de politiska aspekterna inte längre någon betydelse när man kom till ett konkret fall av bedömning. Förresten hade Jan Wictors dolkstöt tagit djupare än så. Det var inte längre bara fråga om vilken politisk hållning som var den rätta för en författare. Sedan det visat sig att *Camera obscura* var hoppusslad på några timmar krävde en besvärande fråga sitt svar: var litteratur och litteraturkritik över huvudtaget något att ta på allvar. Det litterära fältet var träffat i sitt

känsligaste område – diktarparet Jan Wiktor hade brutit mot några av fältets heligaste tabun. För det första hävdade de båda spelevinkarna att det nu var fritt fram för var och en att skriva centrallyrik; *Camera obscura* skulle vara beviset för att det var möjligt att i princip maskinmässigt producera meningsfull, central dikt. Detta strider mot det elitistiska tänkandet inom det litterära fältet. Om var och en skulle kunna skriva meningsfull dikt skulle ju diktandets värde devalveras till obefintlighet. En av grundförutsättningarna för det litterära fältets position gentemot de politiska och ekonomiska fälten inom maktens fält är att företrädarna för litteraturen ensam besitter en specifik kunskap som är deras privilegium och som ger dem ett visst mått av status i samhället i stort, nämligen den unika förmågan att författa och tolka den goda litteraturen. Genom att på det här viset avslöja att agenternas kunskaper inte var mer specifika än att de blev lika lurade som alla andra, kom skojarna åt den innersta förutsättningen för det litterära fältet. Med 40-talistparodin *Camera obscura* ifrågasattes inte bara en litterär stil, utan själva grundvalen för det litterära fältet.

För det andra stred Greitz och Gyllenstens sätt att smugla in sin diktade trojanska häst i 40-talistlitteraturen mot kravet på att behandla litterära frågor allvarligt. Diktsamlingen kallades parodi eller skämt och hä(n)delsen beskrevs i tidningarna närmast som ett medicinarspex. En av dem hade ju till och med hälsat förläggaren att han kanske skulle återkomma i ett allvarligare sammanhang; de såg alltså trots allt även själva mindre allvarligt på episoden. Det förutsätts i det litterära fältet att debatten förs öppet, så att argument kan bemötas och diskussionen hållas levande – det är inom fältet direkt olämpligt att som *Camera obscuras* författare gillra försåtliga fällor. Att Jan Wiktor var medicinare gjorde inte saken bättre – sådana hör ju *a priori* inte hemma i det litterära fältet.

Av dessa anledningar blev reaktionen så kraftig från dem som såg sina positioner hotade. Dittills under året hade diskussionen förts av personer som haft konkurrerande intressen inom fältet. Striden hade stått om hur litteratur skulle skrivas, om vad som kunde kallas konst. Men nu var hela det litterära fältets struktur satt i gungning – regelverket och den värdegemenskap fältet vilade på var ifrågasatt. Ett återställande av ordningen var nödvändig, någon var tvungen att gå in och tydligt avgöra vad som orsakat en sådan osäkerhet i normbildningen. Det var inte någon av de tidigare stridande parterna som tog på sig denna uppgift, det skulle också ha varit omöjligt eftersom det var deras auktoritet som var satt i fråga. Sedan två ganska neutrala åskådare av konflikten, en kritiker ej hemmahörande inom tullarna, Per-Erik Wahlund, och en veckotidningsredaktör, Stig Ahlgren, svarat för några första nödvändiga tillrättlägganden, kunde akademikern Örjan Lindberger gjuta olja på vågorna med sin föreläsning vid Stockholms högskola, där *Camera obscura* och modernistdebatten sattes i ett vidare litteraturhistoriskt perspektiv.

Ett nytt förhållningssätt till litteraturen rotades därmed i det litterära fältet. Gunnar Brandell kallade som jag nämnt 40-talisternas metod för "ett slags poetiskt chiffersystem" och gav själv redan 1946 exempel på hur koden kunde

lösas. Året därpå, 1947, kom *Lyrisk tidsspegel*, en samling diktanalyser utförda av Carl-Erik af Geijerstam, Erik Hörnström, Gunnar Svanfeldt och Gunnar Tideström i I. A. Richards anda. Därefter kom New Criticism, med textimmanent närläsning på programmet, att slå igenom under 1950-talet, mycket tack vare kritiker som Bengt Holmqvist, vari modernisterna fann sin kongeniale kryptör. Den litterära debatten 1946–47 förändrade relationerna mellan agenterna i det svenska litterära fältet grundligt och en ny position för den självtillräckliga texten upprättades. Denna position blev kraftigt ifrågasatt genom *Camera obscuras* uppträdande på den lyriska scenen. Debatten kring diktsamlingen gjorde 40-talismens företrädare medvetna om att en viss självsanering var nödvändig och innebar slutligen att modernismen fick ett offentligt erkännande av *akademia*. Den litterära utvecklingen hade riskerat att löpa amok, men Jan Wictor hejdade dess skenande framfart.

NOTER

- 1 *Morgon-Tidningen* och *Dagens Nyheter* 30/12 1946.
- 2 Hans Erik Johannesson, *Studier i Lars Gyllenstens estetik. Hans teorier om författarskapets villkor och teknik t.o.m. Barnabok*, Göteborg 1973. Diss; reviderat omtryck *Studier i Lars Gyllenstens estetik*, (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga Institutionen vid Göteborgs universitet 1) Göteborg 1978.
- 3 Följande passus, som använder sig av vad som utan vidare kan uppfattas som tillspetsade pessimistiska bilder och tankegångar, står att finna i förordet: "Skådandet, i den mörka kammarens ensamhet, bakom de av helig smuts och träck tillstoppade porerna, leder genom stadier av vaknande oro och leda, tvivel, genom hopplöshet och längtan till förvisningen om att det finnes frälsning och till insikten i att denna fordrar ödmjukhet och tystnad." Jan Wictor, *Camera obscura*, Stockholm 1946, s. 5.
- 4 Bengt Holmqvist, "Inledning" i *40-tal. En prosaantologi*, Stockholm 1964, s. 20.
- 5 Karl Vennberg, "Den moderna pessimismen och dess vedersakare", *40-tal* (1946):1, s. 1-11.
- 6 Gunnar Gunnarsson, "Pessimismen, diktarens samvete och skarprättarens svärd", *40-tal* (1946):3, s. 110-116.
- 7 *Morgon-Tidningen* hette formellt *Morgon-Tidningen Social-Demokraten* och var alltså samma tidning som fram till 1943 hetat bara *Social-Demokraten*. Från Göteborg utgavs mellan 1932 och 1940 den liberala *Morgontidningen* (utan bindestreck), vilken alltså ska skiljas från den socialdemokratiska från Stockholm. Sven Tollin, *Svensk dagspress 1900-1967. En systematisk och kommenterad kartläggning*, Stockholm 1967, ss. 68, 95.
- 8 Ingeborg Björklund, "Pessimisterna och vi andra", *FiB* (1946):14, s. 2.
- 9 Jfr Lars Bäckström, *Erik Lindegren*, Stockholm 1962, s. 95f.
- 10 Gunnar Brandell, "Litterär krönika" i *Nu* (1946):6, s. 22-26.
- 11 Såväl beträffande huvudpersonen i Gustave Flauberts roman *L'Éducation sentimentale*, som beträffande Flaubert själv talar Bourdieu om "la double distance du neutralisme social". Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris 1992, s. 59.
- 12 Helge Åkerhielm, *MT* 27/4; Lennart Göthberg, *40-tal* nr 5; Nils Beyer, *MT* 9/6; Ivar Andersson *AT* 13/6; Lennart Göthberg *BLM* nr 6; Nils Beyer *MT* 30/6.
- 13 Den av Vennberg valda dikten är sonett XXV "speglar vänder ryggen..." och de litterära referenserna har Vennberg funnit i verk av Aischylos, Cecil Day Lewis, Keats, Atterbom, Ibsen, Eliot, de Nerval, Fröding, Dante, Eliot igen, Shakespeare, Lagerkvist, Faulkner, Eliot för tredje gången och Aischylos igen samt dessutom i Johannesevangeliet och Exodus.
- 14 Arne Häggqvist höll en föreläsning över Jan Fridegårds stil vid Stockholms högskola i december 1941. Föreläsningen väckte viss uppmärksamhet på grund av den myckenhet av estetiska lovord som plötsligt kom Fridegård till del. Bang skrev om händelsen i *Dagens Nyheter* 5/12 1941.
- 15 Bengt Holmqvist, a.a. s. 17.
- 16 Citerat från *Dagens Nyheter* 30/12 1946. Återgivningen av manifestet är något annorlunda i *Svenska Dagbladet* 30/12 1946. Där finns exempelvis en inledning med, som *DN* tycks ha strukit, men å andra sidan har *SvD* "några nyare genier" istället för *DN*:s "Stig Sjödin och Erland Josephson".

- 17 "40-talistisk köpenickiad", osignerad artikel i *Dagens Nyheter* 30/12 1946.
- 18 "En lyrisk köpenickiad" *Stockholms-Tidningen* 30/12 1946 och "Den trojanska åsnan – än en gång" *Stockholms-Tidningen* 5/1 1947.
- 19 Bengt Holmqvist, "Camera Obscura ännu en gång", *Åbo Underrättelser* 8/1 1947.
- 20 Stig Ahlgren, "Fallet Jan Wictor", *Vecko-Journalen* (1946):2, s. 3.
- 21 *Morgon-Tidningen* 12/2 1947, *Dagens Nyheter* 12/2 1947, *Arbetet* 15/2 1947.
- 22 *Morgon-Tidningen* 12/2 1947.

STEFAN JONSSON

Forskaren som agitator och vetenskapsman

Stellan Arvidson mellan marxism och positivism¹

I. Vägen till socialismen

Det är ingen slump att de flesta av mellankrigstidens svenska marxister skolades i Lund. Medan Axel Hägerström i Uppsala hade gjort upp med spekulativt tänkande var Lund – främst genom filosoferna Johan Jacob Borelius, på sin tid Sveriges främste företrädare för hegelianismen,² den mångsidige och estetiskt inriktade Hans Larsson, samt Gunnar Aspelin, vars intresse för Hegel och Marx är väldokumenterat³ – fortfarande delvis förankrat i den tradition av tysk spekulativ filosofi som tycks gynna marxistisk reflexion. Teoretiskt nydanande akademiker som Lauritz och Curt Weibull fungerade samtidigt som inspirationskällor för de unga studenter som med tiden försökte utveckla en kritik av den etablerade vetenskapsfilosofin.

När Arnold Ljungdal recenserar Gunnar Aspelins *Samhällsåskådningar och partier* ger han uttryck för den idégemenskap som rådde mellan unga svenska marxister och clartéister å ena sidan och den ”strängt vetenskapliga inställning till problemen”, som representeras av inte bara Aspelin utan också Curt Weibull och Gunnar Myrdal å den andra: ”Utan att vara direkta ’marxister’ har här nämnda vetenskapsmän gjort sig till talesmän för en inriktning, som ligger den materialistiska historieuppfattningen synnerligen nära; de besitter alla tre ett vaket sinne för den ekonomiska faktorns grundläggande betydelse för den historiska utvecklingen, och de är över lag på det klara med vilken framträdande roll *klassintressena* alltid har spelat i den traditionella vetenskapliga begreppsbildningen.” Ljungdal framhåller Aspelin som den av de tre som mest medvetet har låtit sig påverkas av Marx.⁴

I detta bildningsklimat ingick sedan 1880-talet också en stark och obruten tradition av politisk radikalism. Bengt Lidforss och Ernst Wigfors, båda knutna till föreningen DYG (De yngre gubbarna), kan stå som dess främsta representanter. Även om den första Clartésektionen i Sverige bildades i

Stockholm 1921, var det således naturligt att organisationens Lundafalang som startades året därpå, med just Arnold Ljungdal som initiativtagare, blev den mer dynamiska. När tidskriften *Clarté* började ges ut i Lund 1924 skapades ett forum för trevande prövningar av en marxistisk kultursyn. En annan ung akademiker och poet som också präglade *Clartés* profil från början var Stellan Arvidson, född 1902.⁵ Ljungdal var den mest energiske av de två ifråga om att utveckla en marxistisk kulturteori. Därför kunde han på det teoretiska och filosofiska området ge bestående bidrag till utvecklingen av en inhemsk marxistisk intellektuell tradition. Arvidson befordrade samma rörelse genom litteraturkritisk och litteraturhistorisk praktik. Han spelade dessutom en central roll i den debatt om marxistisk kritik och teori som i Lund fördes allt livligare från *Clartés* början till trettioalets mitt.⁶ Han var en länk mellan clartéismens allmänna kulturkritik och de första ansatserna till en marxistisk litteraturvetenskap i egentlig mening. Som vi skall se speglar hans verk också konflikten mellan ett positivistiskt forskningsparadigm och en dialektisk historiematerialism av marxistiskt märke.

Arvidson är en del av den våg som under en stor del av tjugotalet förenade intellektuella av skiftande åskådningar i framtidsoptimismens, gemenskapens och livstrons tecken. Arvidson förstod dessa företeelser på ett särskilt sätt. Industrialismen, skriver han 1925 i en recension av Hagar Olssons essäsamling *Ny generation*, "har skapat en världshushållning, som fört länderna samman och lärt folken känna varandra". Han menar att "denna nya internationalism i intim förening med socialismens samhällsideal och sociala patos är bakgrund för den nya livskänslan". Den historiska utvecklingen, den progressiva kulturen, det harmoniska framtidssamhället – allt är löften som undan för undan infrias genom "arbetarklassens enande kamp".⁷

Essän "Tradition och utveckling", den unge Arvidsons utförligaste försök att klargöra sin historiesyn, är ett skolexempel på en sträng totalitetsuppfattning. Artikelns omedelbara syfte är att tillbakavisa pessimister som gör gällande att världskriget har ogiltigförklarat föreställningen om historisk utveckling. Arvidson skisserar människans evolution från cell till gudamänniska. Han skildrar hur samhällena avlöser varandra i en rörelse där människan inlemmas i allt större enheter tills hon slutligen ingår i en gemenskap av global omfattning där alla individer och folk förenas i solidaritet – där "mänskligheten är en enda stor stat".⁸

II. Litteraturkritikerns uppgift

I artikeln "Proletärkultur", där Arvidson definierar kulturen som "den mänskliga samvarons materiella underlag", uttrycker han en liknande tanke.⁹ Han menar att kulturen är den form för social samvaro som bestämmer allt umgänge och all produktion, såväl materiell som andlig. Begreppet kultur är med andra ord en aspekt av produktionsförhållandena som sådana, och "proletärkultur" blir å sin sida en aspekt av de former för samvaro och

produktion som genomsyrar arbetarklassens kamp och finner sitt förverkligande i det socialistiska samhället. De produktionsförhållanden som råder under socialismen eller i proletärkulturen kännetecknas framförallt av solidaritetstanken, menar Arvidson.¹⁰ Bas-överbyggnadsmetaforen är inte lämpad att fånga vare sig hans argument eller hans världsbild. Man måste snarare tänka sig ett värde – solidaritet – som sammanfattar mänskliga strävanden inom alla delar av samhället. Detta värde manifesteras på fabriksgolvet likaväl som i konsten. Ytterst är det sådana värden, som av Arvidson tillmäts absolut status, som gör det möjligt att urskilja likheterna och sambanden mellan den materiella och den andliga produktionen. Varje mänsklig aktivitet, vare sig det gäller jordbruk eller lyrik, kan då förstås som samverkande moment inom en samhällelig och kulturell helhet som i sista hand förkroppsligar dessa värden. Ett socialistiskt samhälle alstrar således en litteratur som uttrycker samma värden som förverkligas i den socialistiska arbetsorganisationen. En litteratur som uttrycker solidaritet främjar socialismen.

I detta avseende är Arvidson en arvtogare till den agitatoriska, socialistiska litteraturkritik man finner hos till exempel Hjalmar Branting, Axel Danielsson och Bengt Lidforss. Det finns en böjelse hos honom att genom enkla analytiska grepp reducera det litterära verket till en bärare av abstrakta värden. Dessa värden förknippas med verkets "tendens". Tendensen sammanfaller i sin tur med den litterära textens meningsnivå. När Arvidson vill peka ut vägen från text till värld fäster han i regel uppmärksamhet på de värden som kan utläsas mer eller mindre direkt ur textens innehåll.

I två artiklar från hösten 1929 och 1930 söker Arvidson legitimeras en kritik som utgår ifrån det litterära verkets tendens.¹¹ Hans avsikt är att dels klargöra förutsättningarna för clartéismens kulturkritiska program, dels angripa vad han kallar borgerlig litteraturkritik. Enligt Arvidson kan kritikerns tillvägagångssätt delas upp i tre steg. Ställd inför en dikt skall kritikern först "tolka upplevelsen, som ligger bakom" dikten, och sedan konfrontera denna upplevelse med den grundstämning som låter sig förnimmas i diktarens övriga verk. Detta, tillägger Arvidson, "är en rent vetenskaplig procedur, man kan på densamma ställa krav om så stor objektivitet som möjligt".¹² I steg två avgörs så "om diktens form verkligen är ett adekvat uttryck för upplevelsen".¹³ Enligt Arvidson anser de flesta kritiker att den kritiska uppgiften är fullbordad med dessa två steg. Diktens värde får då avgöras av svaret på frågan om upplevelsen bakom dikten har fått ett suggestivt och adekvat uttryck, eller med andra ord om innehållet överensstämmer med formen. I själva verket, fortsätter Arvidson, tar dock alla kritiker ett tredje steg, ty jämte bedömningen av verkets estetiska värde sker också en värdering av upplevelsen eller innehållet som sådant. Till grund för kvalitetsutlåtandet ligger alltså såväl en värdering av samspelet mellan form och innehåll som en värdering av detta innehåll i sig självt. För att beteckna detta innehåll använder Arvidson orden upplevelse, tendens, livsinställning, mening och idé.

I Arvidsons ögon är det ovedersägligt att vi är benägna att uppfatta verk som konstnärligt lödigare, om de överensstämmer med vår egen upplevelse av världen. Den radikala kritiken lägger i detta fall korten på bordet. Den borgerliga kritiken iklärr sig en mask av falsk objektivitet. Den erkänner inte att även den utgår från att vissa idéer och upplevelser är mer relevanta och sanna än andra och därför bättre ägnade för konstnärlig gestaltning. Den som säger sig göra en objektiv bedömning av den litterära kvaliteten genom att granska samspelet mellan form och innehåll har redan en förutfattad mening om vilka innehåll som är lämpliga för konstnärlig gestaltning. En text med ett innehåll som inte bekräftar denna förutfattade mening kommer oundvikligen att ses som ett brott mot smakens lagar.

Arvidsons föreställning om det kritiska omdömet beroende av ett ställningstagande till diktens idéinnehåll bygger således på tesen att läsaren alltid är mer benägen att uppskatta litterära verk som rymmer idéer vilka överensstämmer med hans eller hennes egna idéer. Det estetiska omdömet är partiskt och socialt betingat. I *Clartés* recensionsavdelning inspekterar Arvidson den moderna lyrikens och romankonstens tendens. Likt en domare städslad av morgondagen skiljer han livsbejakande författarskap från dekadenta. Kritikers andra uppgift, att beakta överensstämmelsen mellan innehåll och formellt uttryck, tar han inte lika allvarligt.¹⁴ Verksamheten vittnar om en särskild syn på den litterära texten och om en fast tro på möjligheten att fastställa dess innebörd. Om detta styr Arvidsons värderingar av samtidslitteraturen, innebär det i lika hög grad en bekännelse till ett visst litteraturvetenskapligt ideal.

III. Litteraturforskarens uppgift

Stellan Arvidson är uppfylld av förnuftstro. Vetenskapen kommer i allt högre grad att tillfredsställa människans materiella behov. En förutsättning för sådana framsteg är emellertid en rationell organisation av de produktivkrafter som frigjorts av vetenskapen, och en sådan organisation kan bara socialismen åstadkomma. I *Clarté* 1925 skriver han att "Vetenskapen och socialismen betinga ömsesidigt varandra".¹⁵

I detta fall avser Arvidson naturvetenskaperna. En liknande rationalitetstro präglar hans inställning till humanvetenskapernas sanningssökande. Som vi såg ovan betraktade Arvidson diktolkningen som "en rent vetenskaplig procedur", där man kan "ställa krav om så stor objektivitet som möjligt". Några rader längre ner skärps kraven: "Jag måste vara absolut objektiv".¹⁶

När Arvidson ett par år senare recenserar litteraturforskaren Olle Holmbergs bok *På jakt efter en livsåskådning* återkommer denna synpunkt. Holmberg hävdar i sin bok att den som skriver om litteratur "måste vara en smula relativist". Skribenten bör frigöra sig från sina egna åsikter för att förstå författaren från hans eller hennes egen ståndpunkt. Denna tanke avvisas visserligen av Arvidson. "I mänsklighetens stora stridsfrågor går det inte an

att sitta hemma på sin kammare och tänka väl om båda parterna", säger han med Erik Hedén. I linje med artikeln "Litteraturkritikens dekadans" hävdar Arvidson att kritikern måste ta ställning till den livsåskådning som formuleras i verket.¹⁷ Men detta gäller alltså kritikern; forskarens uppgift är annorlunda. Holmbergs föreställning om att värderingarna måste skjutas åt sidan är enligt Arvidson "nödvändig för vetenskapsmannen".¹⁸ Relativismen är med andra ord en förutsättning för att vidmakthålla litteraturvetenskapens objektivitet. Den möjliggör en värdeneutralitet som syftar till att frilägga den litterära textens innebörd utifrån diktarens egen ståndpunkt, "få fatt på hans innersta mening".¹⁹ Litteraturforskarens uppgift är således identisk med steg ett i den utredning av kritikens uppdrag som Arvidson föreslog i "Litteraturkritikens dekadans".²⁰ Rollerna bör hållas isär. Vetenskapsmannen går objektivt tillväga och abstraherar verkets tendens. Kritikern har att dels avgöra om tendensens överensstämmer med verkets estetiska uttryck, dels värdera den politiska och moraliska tendensen som sådan.

Stellan Arvidsons första böcker, doktorsavhandlingen *Thorild. Studier i hans ungdomsutveckling* (1931), samt den mindre boken *Selma Lagerlöf* (1932), följer detta vetenskapsteoretiska program, som i hög grad ansluter sig till litteraturforskningens rådande paradig. Arvidson vill frilägga textens idé eller tendens, något som i hans ögon är detsamma som att fastställa författarens mening. Denna mening utgörs av enheten av textens budskap och författarens intention, sådan denna uttrycks i biografiskt material. Genom att tillämpa "ett strängt genetiskt betraktelsesätt" på såväl Thorilds livsåskådning som hans estetiska idéer och hans diktning säger sig således Arvidson ha funnit nya aspekter på författarskapet.²¹

Boken om Selma Lagerlöf vittnar inte om en lika strängt källkritisk hållning som *Thorild*. Men det vetenskapliga perspektivet är detsamma. Arvidson skriver inledningsvis att "min avsikt har varit att söka se hela hennes författarskap utifrån de intentioner, som författarinnan enligt verkens vittnesbörd själv haft, och jag har på denna väg kommit att betrakta hennes produktion som ett uttryck för en livsåskådning". Han har velat undersöka hur denna "livsåskådning" färgar Lagerlöfs ställningstaganden i estetiska, moraliska, religiösa och sociala frågor och kan nu konstatera att hela "Selma Lagerlöfs författarskap är idé- och problembetonat och helt präglad av en stridbar världsåskådning".²² Han riktar med andra ord blicken mot den författarintention som är möjlig att dels utläsa ur verket dels verifiera i biografiska källor. Denna intention klargör verkets livsåskådning och likställs med den mening Arvidson anser sig kunna nå med objektiva medel.

Behandlar Arvidson Lagerlöfs verk från den värdeneutrala punkt han säger sig ha funnit? Hans analys är biografisk-genetisk.²³ Men avsikten bakom analysen vittnar om socialt engagemang. Han är intresserad av att ställa vissa frågor till Lagerlöfs verk. Dessa frågor utgår i sin tur ifrån en åskådning som får Lagerlöfs texter att framstå i ett särskilt ljus som tenderar att falla över särskilda problem medan det lämnar andra i skugga. Arvidson frågar till

exempel var Lagerlöf står i religionsfrågan och finner att hennes religion är immanent, ”dess enda innehåll människokärlek”.²⁴ Han frågar vilken roll egendomsproblemet spelar i Lagerlöfs diktning, och finner att författarinnan ”nog helst [skulle] vilja se samhället återgå till ett tillstånd där penningen inte spelade någon roll alls”.²⁵ Han tillbakavisar Hjalmar Branting, som menade att *Antikrists mirakler* till tendensen riktar sig *mot* socialismen, och gör troligt att det förhåller sig på motsatt vis.²⁶ Överallt betonar Arvidson att Lagerlöfs författarskap är idédiktning, problemdiktning, tendensdiktning eller livs-åskådningsdiktning. I denna diktning sammansmälter sociala, moraliska och religiösa frågor till ett humanitetsideal som föredrar kollektivism före individualism, altruism före egoism, utilism före esteticism, världsbejakelse före världsförnekelse.²⁷ Kort sagt, Arvidson frilägger en människosyn och ett samhällsideal hos Lagerlöf som överensstämmer väl med hans egna.

IV. Kravet på objektivitet

I sin recension av Stellan Arvidsons *Selma Lagerlöf* menade Arnold Ljungdal att man kan få för sig – ”särskilt med tanke på Arvidsons egen politiska orientering – att meningen med det hela är att göra Selma Lagerlöf till något slags ’socialist’”. Ljungdal efterlyser ”en kompletterande undersökning av den rent empiriska, klassmässiga bakgrunden till Selma Lagerlöfs sociala ställningstagande”.²⁸

I en annan recension poängterar Nils Beyer att Arvidsons studie på ett undantag när saknar ”varje spår av marxistisk historieuppfattning”.²⁹ Beyer frågar sig om det verkligen går att framgångsrikt behandla en diktare, vars författarskap sträcker sig över fyra decennier, som en tidlös personlighet med oföränderliga åsikter i alla viktiga frågor, utan utveckling och nästan utan påverkan av yttrevärlden. Allra helst när man skall framställa en författare som en social, rent av ’stridbar’ idédiktare, är det nödvändigt att samtidigt ge en bild av den sociala bakgrunden och skildra hur denna påverkar det litterära skapandet.³⁰

Beyers recension gav upphov till ett replikskifte som enligt Tomas Forser utgör den första diskussionen på svensk mark där marxismen förs fram som brukbar teori inom humanistisk forskning.³¹ I sitt svar till Beyer medger Arvidson att anmärkningen mot hans Lagerlöfstudie är berättigad. Syftet är att placera hennes verk i dess sociala sammanhang, instämmer Arvidson. Vill man utföra en studie av det slaget måste man emellertid ha tillgång till ett ännu inte befintligt historiskt material: ”Man måste kunna följa diktarens utveckling steg för steg. Vetenskapsmannens första uppgift blir därför att försöka fastställa diktarens biografi”, och för att kunna göra det måste man känna till ”de avgörande personliga dokumenten”. Först då kan man ”genetiskt förklara de enskilda diktverkens uppkomst och beroende av de djupast liggande orsakerna”.³² Här återkommer Arvidsons centrala värdering av ett genetiskt förklarings sätt, som tar fasta på författarens biografi. Verket skall ”steg för

steg” länkas samman med en orsakskedja. Av Arvidsons betoning av kausalt betingade samband kan man dra slutsatsen att den materialistiska förklaringen enligt honom inte kan börja förrän man har tillgång till ett nästan heltäckande empiriskt material. ”Det farligaste av allt är att på det vetenskapliga objektet utan vidare lägga schematiska synpunkter [...]. Man måste i varje särskilt fall kunna konstatera de faktiska sammanhangen, som ofta kunna vara av ytterst invecklad natur, hävdar han.³³ ”Vad man däremot utan vidare kan fordra”, tillägger han sedan, ”är en objektiv analys av vad diktaren verkligen menar med sitt verk, alldeles oavsett hur han har kommit till denna mening”.³⁴

Arvidson gör här en distinktion mellan forskarens undersökning av den litterära textens mening och en förklaring av densamma. Verkets mening kan fastställas objektivt och utan hänsyn till något annat material än möjligen författarens uttalade intention, vilken ju är avgörande för verkets mening enligt Arvidsons sätt att se saken. Vill man förklara hur meningen uppkommer, måste man däremot känna författarens biografi och äga en detaljerad bild av det samhälleliga läget när verket skrevs.

Har Arvidson rätt i att det krävs en fullständig kartläggning av diktarens biografi och sociala miljö innan den marxistiske forskaren kan ta itu med sin uppgift, svarar Beyer i en andra artikel, skulle marxismen inte vara till stor nytta i litteraturforskningen: ”Shakespeares dramer t. ex. skulle vara otillgängliga för varje marxistiskt förklaringsförsök, då vi faktiskt ingenting veta om diktarens personliga upplevelser, ja i samma fördömelse skulle den marxistiske litteraturhistorikern råka inför varje författare, som inte lämnat en fyllig och exakt dagbok om sina samhällserfarenheter.”³⁵ I Beyers ögon har sådana genetiska förklaringar inget att göra med en marxistisk forskningsmetod i egentlig mening. ”Denna har fastmer att ställa frågan, *för vilka klassintressen en diktares verk är det ideologiska uttrycket [...]*”³⁶

Spetsar man till konflikten mellan Beyer och Arvidson kan den sägas vittna om två motstridiga uppfattningar om vad marxismens teori innebär. Enligt Beyer utgår forskaren alltid från en särskild samhällsuppfattning, där klasskampen är ett avgörande moment, och det litterära verket kan inte förklaras förrän det relaterats till denna uppfattning. Han tillbakavisar Arvidsons föreställning om att verket har en objektivt tillgänglig mening. Meningen är identisk med verkets historiska förklaring, som uppstår först då forskaren låter den samhälleliga totaliteten reflekteras genom verket. En smula förenklat kan man påstå att marxistisk tolkning enligt Beyer går ut på att fastställa verkets sociala ekvivalent. Det är en marxistisk litteratursyn som betonar ideologikritiken.

För Arvidson handlar marxistisk tolkning snarare om att förklara det litterära verkets redan befintliga mening genom att knyta in den i ett nätverk av kausalsammanhang som i det ideala fallet skall täcka hela den historiska verkligheten. Varje kausal förbindelse måste verifieras empiriskt. Det är en marxistisk litteratursyn som betonar den materialistiska och verifierbara redogörelsen för verkets tillkomst, vilken i sin tur utgör en förklaring av verket

som sådant. Denna förklaring kan utföras alldeles oavsett diktarens och diktens ideologiska funktion. Här röjer Arvidsons marxism en stark påverkan från positivistiska strömningar.³⁷ Texttolkning är för honom inget större problem, förutsatt att man har tillgång till alla väsentliga empiriska data. Då kan man utifrån en värdeneutral ståndpunkt först fastställa verkets mening objektivt och sedan förklara dess uppkomst utifrån kausala orsakslagar.

Den historiska materialismen innebär för Arvidson att så noggrant och heltäckande som möjligt kartlägga hur maskineriet fungerar. Plockar man ut en del, till exempel ett enstaka litterärt verk, så är detta begripligt och meningsfullt i sig självt. Arvidsons marxism inrymmer således en vetenskapsteoretisk konflikt mellan positivism och dialektik som präglade europeisk samhällsvetenskap och humaniora under 1900-talet. Konflikten har bland annat yttrat sig i motstridiga definitioner av objektivitet och verifierbarhet, med en betoning på fakta och abstraktion å ena sidan och totalitet och historisk förändring å den andra.³⁸

Arvidsons tolkning av marxismen förklarar hur han å ena sidan kan vara en stridbar socialistisk litteraturkritiker som verkar i samma idealistiska anda som arbetarrörelsens tidiga kritiker, samtidigt som han är en positivistiskt och materialistiskt orienterad litteraturforskare. I grunden handlar det för honom nämligen om samma sak. I rollen som vetenskapsman gäller det att relatera det litterära verkets objektiva innebörd till ett antal historiska fakta och fastställa bara kausalsammanhang – där godtas bara naken empiri. I rollen som kritiker däremot gäller det att relatera det litterära verkets objektivt befintliga värde eller tendens till de värden han själv bekänner sig till där sker jämförelsen i idealens sfär och där, men bara där, tycks den marxistiska verklighetsuppfattningen vara möjlig att använda som apriorisk sanning. Den gemensamma grunden för Arvidsons gärning som kritiker respektive forskare kan därför sägas vara en positivistisk uppfattning om såväl historien och semantiken som moralen.

V. Det första marxistiska verket i svensk litteraturforskning

Om Arvidson i *Thorild* och *Selma Lagerlöf* ägnade sig åt att ”objektivt” klarlägga ”vad diktaren verkligen menar med sitt verk”, tar han i *Thorild och den franska revolutionen* steget till en samhällelig förklaring av det intentionella innehållet. I ljuset av tidigare forskning är det en uppgift med gynnsam prognos. Av allt att döma anser han sig ha tillgång till det material som han i debatten med Beyer påstod var nödvändigt för dem som vill placera in en författare och hans verk i ett vidare samhälleligt sammanhang. I doktorsavhandlingen *Thorild* har Arvidson således formulerat Thorilds livsåskådning, skisserat hans biografi, samt inte minst utrett skrifternas tillkomsthistoria genom noggranna dateringstekniska och källkritiska analyser. Andra litteraturforskare, främst Albert Nilsson, Martin Lamm och Allan Sjöding har bidragit till att frilägga idéinnehållet i Thorilds skrifter.³⁹ Samtidigt har

historiematerialistiskt orienterade forskare som Karl Kautsky och Johan Vogt analyserat den samhälleliga och klassmässiga bakgrunden till de politiska och kulturella strömningar i Europa som utgjorde den ideologiska överbyggnaden till 1789 års revolution, och därmed har de också kartlagt det kulturella och politiska fält som även Thorild agerade på.⁴⁰

Syftet med Arvidsons studie över Thorild är enkelt uttryckt att placera den relativt tydliga bild forskningen givit av Thorild, och i synnerhet av striden mellan Thorild och Kellgren över "En kritik öfver critiker", i förhållande till dess kulturella bakgrund och därmed åstadkomma en historiematerialistisk syntes. Arvidson betonar totalitetsperspektivet:

Dels har jag velat sätta in själva denna strid i ett större sammanhang och därmed få den belyst på ett annat sätt än tidigare, dels har jag velat rycka det egentliga föremålet för min undersökning, den kritiska lagstiftningen i "En kritik öfver critiker", närmare den tidigare polemiken och därmed få in den inte blott i sitt sammanhang i denna polemik utan även i direkt belysning av den stora tidsprocess, vari striden i sin helhet ingår.⁴¹

När Arvidson skisserar denna tidsprocess använder han alltså den bild över upplysningstraditionens klassbakgrund som tecknats av främst Kautsky. Han fäster särskild vikt vid dennes kanoniska marxistiska analys av den fransk-klassicismiska smakens sociala bakgrund; denna smak är, skriver Arvidson, "ett adekvat uttryck för det samhällsskick, som rådde i Frankrike under 1600-talet". (TF 35) Samhällsskicket i fråga är den absoluta monarkin, som gav upphov till hovkulturens stränga konventioner inom estetikens och moralens domäner. Arvidson vill först karakterisera denna smakkonvention och använder då orden dogmatism och politess. Orden antyder individens förväntade förhållningssätt till en aristokratisk ordning som uppträder med anspråk på absolut giltighet och evig beständighet. Politessen, förklarar Arvidson, "är ett direkt utslag av hovmiljön: det snirklade, fina och välfriserade, som så skulle stöta 1700-talets borgerliga revolutionärer, satte sin prägel inte bara på umgänget utan också på konst och litteratur". Dogmatismen hänger för sin del samman med "den stramt reglerade inriktning, som den absolutistiska staten ägde". (TF 39)

Arvidson vill sedan beskriva hur upplysningstraditionens historiska agent, den uppåtsträvande borgerligheten, förhöll sig till denna franska smakregim. Han urskiljer därvidlag två delvis motstridiga riktningar inom upplysningen. Den ena – och äldre – accepterade den absoluta monarkin och den rådande konventionen, men såg till att skaffa sig en plats inom systemet. Den yngre riktningen blev samhällsomstörtande, revolutionär. Den materialistiska förklaringen till denna skillnad är, grovt återgiven, att den äldre riktningen representerade ett handelskapital som kunde inordnas i den absoluta monarkins statsskick, medan den yngre riktningen uppstod ur den klass vars materiella grund vilade på ett industrikapital som för att förmeras krävde en avreglering och en ny politisk och ekonomisk ordning. (TF 38ff) Medan den förra riktningen således betygade sin vördnad för den rådande ordningen och

inordnade sig i dogmatismens och politessens regemente, reste den yngre upplysningsriktningen resoluta krav på individens frihet på såväl ekonomin som känslans område. (TF 42ff)

På ett drygt tiotal sidor redogör Arvidson för denna komplexa problematik, och han menar att Thorilds attacker mot Kellgren och Leopold erhåller sin mening mot denna fond. Arvidson betraktar alltså striden mellan Thorild och hans vedersakare som ett slags medium varigenom han kan betrakta de historiska rörelser som fick den europeiska kontinenten att skälva vid slutet av 1700-talet. Först i skenet från revolutionernas brand kan man ana den fulla innebörden i striden mellan Thorild och Kellgren – sådan är Arvidsons idé. Med sträng konsekvens visar han att Thorild representerar den yngre, revolutionära upplysningslinjen, Kellgren den äldre riktningen, som bejakade det rådande samhällsskicket.

Arvidsons utgångspunkt är en historisk konstruktion, en bild av den samhälleliga totaliteten och dess väsentligaste och mest karakteristiska motsättning. Denna motsättning har sin grund i konflikten mellan borgarklass och adel. Syftet är sedan att undersöka förhållandet mellan denna konfliktfyllda totalitet och Thorilds polemik med Kellgren. Men i detta sammanhang tillämpar Arvidson *inte* det vetenskapsteoretiska program för en marxistisk forskning som han hade skisserat i debatten med Beyer. Där skrev han att man "måste kunna följa diktarens utveckling steg för steg" och att vetenskapens första uppgift därför är att "fastställa diktarens biografi".⁴² Det hägrande målet var en analytisk rörelse som undan för undan knöt ihop verket med dess tillkomstsituation genom att finna empiriskt verifierbara kausala förbindelser, och som på det sättet utvidgade ramen kring verket för att så långt möjligt närma sig en fullständig förklaring.

I *Thorild och den franska revolutionen* utgår Arvidson redan från början från ramen, och syftet är att placera verket innanför denna. För vetenskapsmannen gäller det således att först etablera en kontext, därpå visa att verket faktiskt tillhör denna kontext, en uppgift där den empiriska hållningen är nödvändig, samt slutligen demonstrera hur verket är ett uttryck för kontexten. Liksom tidigare får alltså utomtextliga faktorer förklara vad vi idag skulle kalla verkimmanenta egenskaper. Men det sker inte genom att empiriskt påvisa kausala förbindelser mellan samhälleliga eller biografiska faktorer och verkets tillkomst. Snarare sker det genom att visa hur verkets innehåll fyller en *social funktion* på det politiska och kulturella fältet.⁴³ Därmed tonar Arvidson ned sin idé om att verket har en mening som är oberoende av alla kringliggande faktorer och objektivt tillgänglig: "En litterär produkt – den må förefalla aldrig så verklighetsfrämmande, aldrig så exklusivt l'art-pour-l'art-mässig – har *alltid*, eo ipso, en social funktion och kan endast som sådan tillfredsställande förstås", skriver Arvidson när han försvarar sin metodologi mot tänkbara invändningar om att hans betraktelsesätt är ensidigt och låter samhälleliga aspekter dominera på bekostnad av rent litterära motsättningar. (TF 120f) I debatten med Beyer skrev Arvidson att man under alla förhållanden kunde förvänta sig en objektiv beskrivning av diktens innebörd. Nu

slår han fast att vi bäst närmar oss diktens innebörd – åtminstone innebörden i Thorilds lagstiftning för kritiken – ”om vi sätter in den i sitt samhälleligt funktionella sammanhang”. (TF 98)

Tillvägagångssättet vittnar om en förskjutning i förhållande till den metod han formulerade 1932. Den mest väsentliga aspekten av denna förändring är att Arvidson tillämpar en annan typ av förklaring än den mekaniska kausalitet han bekänner sig till i artiklarna från decenniets början. I vetenskapsteoretisk mening ersätter han orsaksförklaringar med ”funktionella förklaringar”.⁴⁴ Det är inte längre fråga om att ”genetiskt förklara de enskilda diktverkens uppkomst och beroende av de djupast liggande orsakerna”.⁴⁵ Förklaringen – eller kanske är det här mer befogat att tala om *förståelse* – av verket består snarare av en redogörelse för dess *verkningar*, hur det artikulerar och försöker gripa in i en samhällelig konflikt.

I denna anda visar Arvidson att Thorild på varje fält och i varje fråga – det må gälla rimmets nödvändighet för den lyriska formen, ”den goda smaken”, tryckfriheten, myntsystemet, rättsfilosofin, monarkin, kritikens lagstiftning eller kulturens plats i samhället – är en representant för den yngre, radikala upplysningslinjen. Thorilds skrifter är således sprungna ur motsättningen mellan borgerlig liberalism och absolutistisk monarki, en konflikt som likt ett magnetfält riktar alla politiska och kulturella frågor under slutet av 1700-talet längs specifika konfliktlinjer. ”Så står här emot varandra två skilda litterära uppfattningar och två skilda livsinställningar, svarande mot tidens stora sociala motsättningar”, säger Arvidson i en typisk formulering.

Både Thorild och Kellgren tillhörde ”tredje ståndet”. Men Kellgren, ledamoten av Gustaf III:s akademi, förkämpan för en klassicism, som vuxit fram i den absolutistiska statens hägn och impregnerats av dess hovluft, tillhörde den del av borgerskapet, som accepterade den härskande ordningen och därmed också dess kulturella program, medan Thorild, som givetvis ratats som akademiledamot och var motståndare till klassicismen, stod i förbindelse med den yngre och radikalare riktning inom upplysningen, som ledde fram till människorättigheternas förklaring. Som politisk stridsman, som samhällsfilosof, som metafysiker, som litterär teoretiker, som diktare och som privatman företräder han konsekvent samma radikala upplysningsprogram. Kellgren framstår för honom som den hycklande furstetjänaren, som sålt sin ära för hovgunst och i sin gärning förräder och bekämpar ”dygderna, förtjänsten, friheten och folket”. (TF 91f)

Boken igenom kan man spåra Arvidsons vilja att följa dialektiken mellan del och helhet, mellan verk och samhällelig kontext. Man ser även hans vilja att förstå delen som en funktion av eller ett uttryck för helheten. Arvidson är också medveten om faran med detta tillvägagångssätt; estetiska motsättningar kan reduceras till en enkel avspeglning av konflikter på en mer grundläggande samhällsnivå. Han tycks äga ett empiristiskt överjag som emellanåt väcks till liv och får korrigera bilden, som när han konstaterar att en ”skissering av ett tidevarvs sociala och kulturella motsättningar och deras sammanhang med

varandra" är av "föga vetenskapligt värde, så snart den inte kan stödja sig på ingående detaljundersökningar av detta sammanhang". (TF43f) Tack vare sitt faktasinne kan Arvidson undgå denna fara. Genom att införa begreppet social funktion som förklaringsgrund för det litterära verket förmår han dessutom undvika den motsatta risken, nämligen att förlora sig i positivismens ändlösa utforskning av empiriska kausalsamband. Den på förhand utformade helhetsuppfattningen av det historiska skeendet anger riktningen för en undersökning som i stället för att relatera verkets tendens till ett godtyckligt kaos aktiverar dess förhållande till en i marxismens ögon begriplig historisk totalitet.

Om man med marxistisk litteraturvetenskaplig metod avser försöket att tolka den litterära texten utifrån en materialistisk historiesyn där dialektiken mellan materiellt betingade klassmotsättningar utgör utvecklingens drivkraft, framstår *Thorild och den franska revolutionen*, vid sidan av Axel Strindbergs *Arbetare och radikaler i 1700-talets Sverige*, som det första svenska litteraturvetenskapliga arbetet av större omfattning som kan kallas marxistiskt.⁴⁶ Genom en rad referenser till den inhemska och utländska marxistiska forskningstraditionen markerar Arvidson studiens hemort i denna tradition.⁴⁷ Men samtidigt fungerar han som förmedlare mellan denna och den etablerade litteraturhistoriska traditionen i Sverige. Av naturliga skäl framstår Martin Lamm och Albert Nilsson som hans främsta diskussionspartners. Detta ger arbetet en dubbel tillhörighet, som enligt Tomas Forser "är symptomatiskt för de försök, som gjordes i Sverige vid 30-talets mitt att etablera en historiematerialistisk forskning".⁴⁸ Enligt Forser är det betecknande att Arvidson skrev sin andra bok om Thorild utanför den litteraturvetenskapliga institutionen men samtidigt i nära kontakt med den marxistiska debatt som uppstått i universitetsmiljön utanför institutionerna, främst tack vare *Clarté* och *Ateneum*.⁴⁹ Med *Thorild och den franska revolutionen* vill Arvidson vidareutveckla denna debatt och samtidigt ge den vetenskaplig status.

VI. Förträngningen av historien

Med avseende på Arvidsons böcker *Selma Lagerlöf* och *Bo Bergman* såg vi att avsikten att från en värdeneutral ståndpunkt visa vad "diktaren verkligen menar med sitt verk" riskerade att undermineras om tolkningen är försvuren åt en stark moralisk impuls. Meningen förmedlas då inte genom objektivitetens klara lins utan framkallas med hjälp av en vätska som reflekterar läsarens egna värden.

Även *Thorild och Thorild och den franska revolutionen* röjer föreställningen om en objektivt tillgänglig och stabil mening, en tendens. Denna kan i sin tur fylla en social funktion, något som Arvidson undersöker i det senare arbetet. Huvudpunkten i den förra är mer begränsad. I centrum står "ett av den svenska litteraturhistoriska forskningens mest omdebatterade problem":⁵⁰ tvisten om Thorilds kunskapsteori, ett problem som Arvidson gör anspråk på att lösa. Var Thorilds epistemologi, som Albert Nilsson hävdade, rationalis-

tisk, eller hade Martin Lamm rätt då han menade att den var sensualistisk? Arvidson anser frågan besvarad då han genom dateringstekniska undersökningar och omsorgsfull källkritik kan visa att "den sensualistiska kunskaps-teori, som Lamm tillägger Thorild, återfinnes i manuskripten från omkring 1779 [...] under det att den rationalistiska kunskaps-teori, som enligt Albert Nilsson omfattas av Thorild, kännetecknar skrifterna från 1780-talet".⁵¹ Genom sträng källkritisk observans tycks forskaren Arvidson förmågen att slå fast en objektivt giltig sanning om innehållet i Thorilds ungdomsdiktning. Därmed har han inte bara klarlagt ett av den svenska litteraturhistoriens omdebatterade problem. Han förefaller också ha bekräftat ett vetenskapligt program som innebär att sådana sanningar är möjliga, förutsatt att forskaren hänger av sig sina värderingar innan han sätter sig vid bibliotekets forskar-bord.

Historikern Per Nyström, även han clartéist, publicerade 1939 en uppsats om Thorild och Thorildforskningen som ställer detta problem i ett intressant ljus. Han menar att samtliga svenska forskare har fått Thorild om bakfoten. Man har låst sig vid ett anakronistiskt perspektiv:

Den filosofiska debatten vid de svenska universiteten vid vårt sekels början kännetecknas av den kantianska idealismens framstöt mot de naturvetenskapliga, positivistiska och materialistiska åskådningar, som sedan 1880-talet dominerat tankelivet. Det var dynningarna av en storm, som tidigare rört upp vågorna vid de tyska universiteten. [– –] Motsättningarna i den pågående striden hypnotiserade deltagarna, och det blev för dem ett huvudintresse att söka ockupera så mycket terräng som möjligt för den åskådning de företrädde. Vid upptäckten av Thorild blev det sålunda en huvudfråga att avgöra, huruvida han var materialist eller idealist, eller uttryckt med en omskrivning, huruvida han var rationalist eller empiriker-sensualist.⁵²

En filosofisk tvist från början av 1900-talet har således bestämt det perspektiv ur vilket svenska humanister betraktat 1700-talsskalden. Nyström menar att Thorilds idévärld liksom den svenska idédebatten under gustaviansk tid i stället bör förstås i förhållande till verklighetsuppfattningen hos 1700-talets fysiokrater. Han pekar på betecknande likheter mellan Thorilds filosofiska och estetiska program och fysiokraternas föreställning om att förnuftet kan upptäckta samhällets lagar och därefter anpassa samhället till dessa lagar för att inrätta en evig harmoni mellan förnuftets och samhällets ordningar. De som analyserat Thorilds åskådning har emellertid inte berört denna fråga, skriver Nyström. "Detta hänger dels samman med att den nutida filosofiska idé-motsättningen hypnotiserat forskarna, dels att den nutida lärda traditionen varit obekant med fysiokratismen."⁵³ De föregående Thorildforskarnas problemställningar har alltså "i flera fall varit skenproblem med sin rot i motsättningarna i en nutida filosofi", heter det sammanfattningsvis.⁵⁴

Oavsett om Nyström har rätt då han betonar fysiokratismens inflytande på Thorild står det klart att hans resonemang får Arvidsons föreställning om den

vetenskapliga objektiviteten att framstå som naiv. Arvidson visar att Thorilds verk fyllde en social funktion under Gustaf III:s epok. Nyström slår i sin tur fast att Arvidsons forskningar fyller en ideologisk funktion i mellankrigstidens svenska idédebatt.

Denna diskussion om Thorild påvisar med exemplarisk tydlighet en motsägelse i Arvidsons litteratursyn. Han bekänner sig till en historiematerialistisk teori som betonar att all konst och allt tänkande är historiskt betingade. Som kritiker och vetenskapsman undersöker han därför det konstnärliga objektets historiskt betingade tendens eller sociala funktion. Men när han gör anspråk på att *objektivt* frilägga denna tendens eller funktion, för att därefter förklara den (som vetenskapsman) eller värdera den (som kritiker), inser han inte att en sådan objektivitet faktiskt förutsätter existensen av en position som är oberoende av historiska betingelser – en plats, kort sagt, som enligt hans egen historiematerialistiska utgångspunkt inte existerar. Således har Arvidson insett att alla idéer står i intim växelverkan med den övriga delen av den samhällseliga totaliteten, men i samma stund som han vill tillämpa sin insikt förnekar han den genom att resonera som om hans egen förståelse vore objektiv och oberoende av totaliteten. Per Nyström avslöjar hur denna egendomliga tankehybrid ser ut: en marxism som förhäxats av positivismens löften om objektivitet och därvidlag förträngt sin egen historicitet.

Och likväl är Arvidson den första svenska marxisten som utvecklar en fruktbar tolkningsmetod i syfte att förklara förmedlingen mellan det litterära verket och världen. Han betraktar verkligheten som ett nätverk av företeelser som måste sättas i samband med varandra, så att man kan förklara det litterära verkets uppkomst. Som forskare söker Arvidson en värdeneutral position ovanför den verklighet han studerar. Från den platsen försöker han sedan synliggöra förmedlingen mellan samhällets materiella aspekter, i synnerhet dynamiken mellan klasserna, och författarens litterära produktion. I sina första arbeten, avhandlingen *Thorild* samt *Selma Lagerlöf*, betraktar han denna förmedling som en kausal process. Samhället "orsakar" verket och målet är, i positivistisk anda, att verifiera dessa orsaker empiriskt. Arvidson använder författarens biografi som länk mellan verket och världen. Därigenom kan han åskådliggöra hur sociala processer förtätas i författarpersonen och ger en särskild *tendens* åt hans eller hennes verk. Tack vare sin breda och detaljrika förståelse av författarens samtid kan Arvidson också, särskilt i *Thorild och den franska revolutionen*, visa hur denna tendens fyller en särskild *social funktion* vid ett givet tillfälle. Först med Arvidson kan man tala om en modern, metodologiskt medveten marxistisk litteraturtolkning.

NOTER

1 Följande uppsats är en förkortad version av ett kapitel i min licentiatavhandling *Litteraturkampens strategier: Marxistisk literatursyn i mellankrigstidens Sverige* – Arnold Ljungdal, Stellan Arvidson, Ateneum. Kapitlet har i en tidigare form publicerats i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* (nr 66).

2 Se t. ex. Johan Jacob Borelius, *Hegels åsigt om filosofiens betydelse*, Upsala 1852; *Metafysik*, Lund 1910.

3 Se Gunnar Aspelins *Hegels praktiska filosofi under åren 1800–1803*, (diss. Lund) Lund 1925, *Samhällsåskådningar och partier*, Stockholm 1931, *Karl Marx. Samhällsforskare och samhällskritiker*, Lund 1969, samt *Karl Marx som sociolog*, Lund 1972.

4 Ljungdals recension publicerades i *Clarté* 1932:1, s. 28. Se även Per Meurlings skildring av Aspelins betydelse för Lunds idéklimat: "Lund mellan världskrigen", *Under Lundagårds kronor*, 4. saml., Lund 1957 s. 321f.

5 Se Jan Stenkvist, *Arnold Ljungdal, Clarté och tjugotalet*, Stockholm 1971, s. 12f. & 18ff.

6 Se Tomas Forser, *Marxism, positivism och litteratur. Om den svenska litteratursociologins framväxt*, Arkiv Studiehäfte nr 9, Lund 1980, s. 23f.

7 S. Arvidson, "Ny generation", *Clarté* 1925:10. I likhet med Arnold Ljungdal framhåller Arvidson att det religiösa uttrycket för denna rörelse är den immanenta gudsuppfattning, utformad av bland andra H.G. Wells och Romain Rolland, där människan själv står som skapare av alla värden.

8 S. Arvidson, "Tradition och utveckling", *Clarté* 1925:4, s. 11.

9 S. Arvidson, "Proletärkultur", *Clarté* 1927:11.

10 Ibid., s. 2.

11 S. Arvidson, "Litteraturkritikens dekadans", *Lundagård* 1929:13, s. 216–219; samt "Socialistisk litteraturkritik", *Arbetet* 29/9 1930.

12 Arvidson, "Litteraturkritikens dekadans", s. 217.

13 Ibid.

14 Tydligast är detta i Arvidsons bedömning av Ragnar Jändel, vars senare diktsamlingar han avvisar därför att de inte besjunger rätt ideal; se "En f d socialist", *Clarté* 1924:3. Även en recension av Harry Blombergs *Jorden och jaget* är betecknande. Arvidson hyllar Blombergs livsinställning: "han besjunger den nya tidens gud, som bor i människornas arbete". Men när det gäller att granska *hur* sången framförs nöjer sig recensenten med påpekandet: "I formellt avseende har Harry Blombergs dikt blivit enklare, så att säga kontinentalare. Om detta är en vinst lämnar jag därhän." *Clarté* 1924:3.

15 Arvidson, "Vetenskapen och socialismen", s. 11.

16 Arvidson, "Litteraturkritikens dekadans", s. 217.

17 S. Arvidson, [recension av Olle Holmbergs *På jakt efter en livsåskådning*], *Clarté* 1932:4.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Arvidson, "Litteraturkritikens dekadans", s. 217.

- 21 S. Arvidson, *Thorild. Studier i hans ungdomsutveckling*, Lund 1931, s. VII.
- 22 S. Arvidson, *Selma Lagerlöf*, Stockholm 1932, s. 5.
- 23 Arvidson är givetvis sårbar för nykritikens numera klassiska kritik av den genetiskt-biografiska litteraturanalysen. Denna kritik är dock irrelevant, ty den skulle drabba så gott som all svensk litteraturforskning under trettioalet. (Se t.ex. M.C. Beardsley & W.K. Wimsatt, "The Intentional Fallacy", i *On Literary Intention*, red. D. Newton-de Molina, Edinburgh 1976).
- 24 Arvidson, 1932, s. 59.
- 25 Ibid., s. 125f.
- 26 Ibid., s. 61.
- 27 Ibid., s. 112.
- 28 A. Ljungdal, [recension av Stellan Arvidsons *Selma Lagerlöf*], *Clarté* 1932:4, s. 28.
- 29 N. Beyer, "Sagoberätterskan från Mårbacka social tendensdiktare", *Social-Demokraten* 23/10 1932.
- 30 Ibid.
- 31 Forser, 1980, s. 26.
- 32 S. Arvidson, "Selma Lagerlöf och verkligheten", *Social-Demokraten* 9/11 1932.
- 33 Ibid.
- 34 Ibid.
- 35 N. Beyer, "Marxismen, litteraturen och litteraturhistorien", *Social-Demokraten* 10/12 1932.
- 36 Ibid.
- 37 Såväl Skoglund ("Kulturradikalismen – arvet och förnyelsen") som Forser ("Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater") betonar den betydelse som Otto Neurath, socialist, logisk positivist och sociolog, hade för mellankrigstidens intellektuella radikaler i Skandinavien, se *Kulturradikalismen: Det moderna genombrottets andra fas*, red. B. Nolin, Stockholm/Stehag 1993, s. 121 & 138. Per Nyström vittnar om saken i *Historieskrivningens dilemma och andra studier*, red. T. Forser, Stockholm 1974, s. 263ff.
- 38 Se Theodor Adorno, m. fl., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, 1988, och Johansson & Liedman, *Positivism och marxism*, Frankfurt am Main 1987. Jmf också med Ingvar Johanssons diskussion om positivismen i sin och Sven-Eric Liedmans *Positivism och marxism*, Stockholm 1987, s. 14–33.
- 39 Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur, 1918 & 1920* (ny utg. 1981), Albert Nilsson, *Thomas Thorild. En studie över hans livsåskådning*, Stockholm 1915, Allan Sjöding, *Leopold, den gustavianske smakdomaren*, Västerås 1931.
- 40 Arvidson hänvisar främst till Karl Kautskys *Klassmotsättningar i franska revolutionens tidsålder*, Stockholm 1917, och även till Johan Vogts *Den ekonomiske tenkningens historia, 1: Den politiske økonomi inntil Adam Smith*.
- 41 S. Arvidson, *Thorild och den franska revolutionen*, Stockholm 1938, s. 34f. Hänvisningar till detta arbete ges fortsättningsvis i texten efter förkortningen TF.
- 42 S. Arvidson, "Selma Lagerlöf och verkligheten".
- 43 "Min uppgift är att söka klargöra, i vad mån Thorilds opposition mot Kellgren och den franska smaken hade en social funktion [...]." (TF 44)
- 44 Se Jon Elster, *Vetenskapliga förklaringar*, Göteborg 1988, s. 25–50.
- 45 Arvidson, "Selma Lagerlöf och verkligheten".
- 46 Strindbergs bok utkom visserligen 1935, tre år före utgivningen av Arvidsons bok,

men *Thorild och den franska revolutionen* avslutades, enligt författarens förord, sommaren 1935.

47 Således upprättar han dialog inte bara med Karl Kautsky och Johan Vogt, utan också med Franz Mehring (s. 122), vars arbete *Die Lessinglegende* han redan i debatten med Beyer år 1932 hade framställt som föredöme för en marxistisk forskningsmetod. Bland föreläsarna för den svenska traditionen refererar han till Hjalmar Branting och Erik Hedén (s. 94). Han tar också Axel Strindbergs *Arbetare och radikaler i 1700-talets Sverige* till utgångspunkt för en jämförelse mellan den av Strindberg behandlade Thorild-anhängaren P.U. Enboms och Thorilds syn på klasskampen (s. 159ff).

48 Forser, 1980, s. 30.

49 Ibid., s. 30f.

50 Arvidson, 1931, s. V.

51 Ibid., s. VI f.

52 Per Nyström, "Thomas Thorilds lära om harmonin och dess idéhistoriska bakgrund. En linje i den gustavianska tidens politiska ideologibildningar", *Scandia* 1939:1. (Omtryckt i P. Nyström *Historia och biografi. Artiklar och essäer 1933-1989*, red. Sven E. Olsson, Lund 1988, s. 269.)

53 Ibid., s. 284.

54 Ibid., s. 292.

ANNA NORDENSTAM

Forskning i långsam förvandling

Kvinnliga litteraturhistoriker i belysning

Den engelska filosofen Whitehead har en gång fällt yttrandet: 'A science which hesitates to forget its founders is lost.' [...] Utan att ingå i filosofisk polemik kunde man ha lust att pröva, om inte det motsatta påståendet är riktigare: en vetenskap som glömmet bort sitt ursprung och grundläggargenerationernas insatser är förlorad.

Det inledande citatet är hämtat från Carl Fehrmans studie *Forskning i förvandling. Män och metoder inom svensk litteraturvetenskap* från 1972.¹ Boken behandlar litteraturhistorikerna Per Daniel Amadeus Atterbom, Henrik Schück, Oscar Levertin, Martin Lamm, Albert Nilsson, John Landquist och Fredrik Böök. Undertiteln är symptomatisk för forskningsinriktningen; det är de manliga litteraturhistorikernas historia som skrivits och det är de väletablerades. Förenande drag för Fehrmans studie är att den fokuserar på professorer i ämnet. Och den första kvinnliga professorn, Louise Vinge, blev utnämnd år 1980. Vad som saknats är alltså uppmärksamhet på kvinnornas insatser inom ämnet. Det är nu femton år sedan TFL 1981:3 hade temanumret "Den problematiska litteraturhistorien." Eva Haettner-Olafsson för där en intressant diskussion om relationen mellan kön, nation och historieskrivning genom att analysera översiktsartiklar och biografier skrivna av kvinnor om kvinnliga svenska författare vid sekelskiftet.² Det visar sig vara tunnsått med sådana artiklar men till pionjärverken hör *Qvinnan inom svenska litteraturen. Bibliografiskt försök af två damer 1873*, som publicerades anonymt men förmodligen är författad av Elvira Huss och Karin Alcyone Adlersparre och *Kvinnan inom den svenska litteraturen intill 1893* av Sigröd Leijonhufvud och Sigröd Brithelli 1893.

På senare år har frågan ställts om litteraturhistorien har ett kön.³ Jag skulle vilja utveckla resonemanget och ställa frågan: har också *litteraturhistorieforskningen* ett kön? När började kvinnorna studera litteraturhistoria? Vilka

ämnen skrev de om? Vilka frågor ställde de? Utifrån vilka perspektiv? Finns det något samband mellan kön och ämne? Och vad hände med de kvinnliga forskarna efter disputationen? Stannade de kvar vid universitetet eller ej? Vilka blev deras vägar? I centrum för denna uppsats står alltså den historiska dimensionen av kvinnors tillträde den akademiska världen med fokusering på ämnet litteraturvetenskap.

För att studera de kvinnliga litteraturhistorikernas verksamhet började jag undersöka vad som skrivits om ämnets historia generellt och mer specifikt vad som skrivits om kvinnliga akademiker i första hand inom litteraturhistoria/vetenskap, och i andra hand om kvinnliga vetenskapsmän inom andra ämnen. Det visade sig ganska snart att studierna om kvinnor inom vårt ämne var få, medan däremot historikerna uppmärksammat sina pionjärer i såväl Sverige, Danmark, Norge och Finland.⁴

Historikern Ann-Sofie Ohlander har pekat på ett mönster hos de tidiga kvinnliga historikerna i Sverige; nämligen att de *först* skriver traditionellt gångbara avhandlingar för att *sedan* skriva historia med kvinnoperspektiv, men då utanför universitetet.⁵ Så var fallet med Ellen Fries, Sveriges första kvinnliga filosofie doktor. Hon disputerade år 1883 i historia på en avhandling om Sveriges och Nederländernas diplomatiska förbindelser under Karl X Gustafs regering.⁶ Hon var därefter verksam som lärarinna vid Wallinska och senare vid Åhlinska skolorna i Stockholm och engagerad i kvinnorörelsen. Samtidigt skrev Fries både traditionell historia, som biografien över rikskanslern Erik Oxenstierna, och tvåbandsverket *Märkvärdiga kvinnor*, det senare har ett tydligt kvinnoperspektiv.⁷ Det handlade alltså inte om nya unika ”kvinnliga” metoder, utan om att lyfta fram kvinnorna i historien och därmed uppkom nya ämnen. Min hypotes är, att så också är fallet för de kvinnliga litteraturforskarna vid seklets början.

Hur och om vad skriver de första kvinnliga litteraturhistorikerna i Sverige? För att besvara dessa frågor inledde jag mitt arbete med att undersöka avhandlingsmaterial. Jag fann då till min förvåning, att trots att vi befinner oss i dataåldern, finns det ingen samlad tryckt förteckning över skrivna avhandlingar i ämnet. *Samlarens* bibliografi förtecknar visserligen de flesta dissertationer, men endast sådana som behandlar svenskt litteraturhistoriskt stoff. Det betyder följaktligen att en rad avhandlingar om utländska författarskap skrivna vid svenska litteraturvetenskapliga institutioner inte finns representerade där.⁸

Först på fältet

Vilka var nu de första kvinnorna inom litteraturvetenskapen? Den första kvinnan som disputerade i ämnet var Hilma Borelius (1869–1932). Året var 1909, platsen Lunds universitet. Avhandlingen om *Erik Gustaf Geijer: Åren före ”affallet”* fick gott betyg och året efter blev hon utnämnd till Skandinavians första kvinnliga docent. Hon var med andra ord erkänd av forskar-

samhället, men hon stod utan tjänst vid universitetet. Under de följande åren kan hennes position beskrivas som (o)etablerad. Det vill säga hon stod med ena foten i fältet, och med den andra utanför. Borelius hade åren efter disputationen ingen tjänstgöring vid institutionen men hon hade kontakter; särskilt med sin professor Ewert Wrangel. Han uppmuntrade henne till fortsatta studier om Geijer och poeten och diplomaten Brinkman. Detta resulterade i ett par böcker om Brinkman utgivna på Bonniers förlag 1916 och 1918.

I val av ämnen för sina böcker, Geijer och Brinkman, höll sig Borelius inom mainstreamforskningen. Romantiken var ju ett populärt forskningsområde från omkring 1910 till slutet av 1930-talet. Det är nu som flera stora romantikstudier skrivs. T.ex. publicerades Anton Blancks studie *Geijers götiska diktning* 1918. Men Borelius skrev om kvinnliga författare också. Ett par uppsatser om Fredrika Bremer, en om Sophia Elisabeth Brenner, men framförallt arbetade hon med Hedvig Charlotta Nordenflycht. Om Nordenflycht hade John Kruse 1895 skrivit en biografi och Albert Nilsson, vän och senare kollega till Borelius, hade publicerat en hyllad studie om författaren 1918. Hilma Borelius fick förfrågan av J.A. Lindblads förlag i Uppsala om att skriva en populärvetenskaplig bok om Nordenflycht och hon tackade ja. Boken publicerades 1921. I denna polemiserar Borelius mot den tidigare manliga litteraturforskningens behandling av Nordenflycht och kritikerna tycker att hon är orättvis.⁹

Trots detta bakslag i samband med Nordenflychtboken lyckades Hilma Borelius ta sig in i fältet igen och tillskansa sig en position. Hur gick detta till? 1922 blev hon kallad att vikariera en termin som professor; Johan Mortensen hade tackat nej. Professor Fredrik Böök skulle vara tjänstledig. Så slank hon in i fältet igen, tack vare att männen var upptagna med annat. ”Det är roligt att leka professor” skriver Borelius i ett brev till vänninnan Lydia Wahlström. Hilma Borelius sökte senare och fick docentstipendium under ett antal år. Genom detta fick hon såväl föreläsa i litteraturhistoria som ekonomiskt bidrag. Under tjugotalet fick hon också i uppdrag av Svenska vitterhetssamfundet att ge ut Hedvig Charlotta Nordenflychts samlade skrifter, erbjudande om att medverka i *Svensk uppslagsbok* samt att ge ut en tysk handbok i nordisk litteratur.¹⁰

De andra kvinnorna

Från perioden 1909 med Hilma Borelius fram till 1950 disputerar ytterligare 9 kvinnor i ämnet. Dessa var Gunhild Bergh (1916 Uppsala), Greta Hedin (1928 Göteborg), Gerda Rydell (1928 Stockholm), Ingeborg Tegnér (1929 Lund), Elisabeth Tykesson (1942 Lund), Elsa Norberg (1944 Uppsala), Brita Tigerschiöld (1945 Stockholm), Dagmar Lange (1946 Stockholm) och Kerstin Anér (1948 Göteborg).¹¹ Sammanlagt avlägger 104 personer doktorsgraden i litteraturhistoria under denna period: 10 kvinnor, 94 män. Av dessa 104

dissertationer behandlar 3 stycken kvinnliga författarskap. De övriga hundra handlar antingen om manliga författarskap eller är bredare motiv- eller genrestudier med exempel från huvudsakligen manliga författare. Det är alltså en förkrossande majoritet (97%) som behandlar litteratur skriven av män. (Se tabell 1).

En kvinna, Ingeborg Tegnér (1892–1996), skriver avhandling om en kvinnlig författare. Hennes forskning fokuserar på den engelska författaren George Eliots liv och verk. Avhandlingen, publicerad 1929, är traditionell i den meningen att den är biografisk-psykologisk, men ämnet är nytt. Varför valde hon då detta ämne? Efter att ha tagit en fil.mag.examen vid Lunds universitet år 1916 reste Ingeborg Tegnér till Paris och London. Under en tid bodde hon i London och studerade språk och blev då intresserad av George Eliots författarskap. Väl hemma i Lund licentierade hon på George Eliot (år 1924) och denna uppsats utvidgades till avhandlingen *George Eliot. En studie i hennes religiösa och filosofiska utveckling*. Ämnesvalet var hennes eget och inte beroende av att professorn föreslagit det, vilket ju annars hörde till vanligheten. Tegnér fortsatte emellertid inte att vara verksam vid universitetet, utan blev lektor i svenska och engelska vid Malmö högre läroverk för flickor. Att forska vidare vid institutionen var troligen aldrig aktuellt: ”nej, det hade jag ingen lust med, jag ville ju arbeta med människor.” Detta är svaret jag fick, när jag träffade henne i Lund då hon var 103 år gammal.¹² Ingeborg Tegnér kom senare att ägna sig åt andra ting än forskning och något mer litteraturhistoriskt verk av Tegnér tycks inte finnas.

Greta Hedin (1889–1949) avlade fil.mag.examen vid Uppsala universitet 1912 men flyttade sedan till Göteborg där hon kom att verka som lärarinna vid Sigrid Rudebecks skola. Hon deltog i Otto Sylwans litteraturseminarier, licentierade 1926 och skrev sin avhandling om Manhemsförbundet parallellt med lärararbetet. Hon disputerade 1928 och blev 1929 utnämnd till docent på avhandlingen, som den första kvinnan vid Göteborgs högskola.

Hedin fortsatte att skriva litteraturhistoria – framförallt om romantiken: Geijer, Tegnér och Almqvist. Liksom Hilma Borelius hade hon kontakt med universitetet; hon var t.ex. fakultetsopponent vid ett par tillfällen. Men till skillnad från Borelius som under en period hade docentstipendium och därmed var knuten till universitet, var Hedin verksam som lärare och lektor vid högre allmänna läroverket för flickor i Göteborg.

Elsa Norberg (1909–1966) avlade fil. kand. examen vid Uppsala universitet 1933 med ämnena latin, grekiska och teoretisk filosofi och kompletterade med litteraturhistoria 1935.¹³ Hon licentierade i ämnet för Anton Blanck 1943 och året efter disputerade hon på avhandlingen *Geijers väg från romantik till realism*. Gott betyg ledde till en omedelbar docentur och under de kommande åren var Norberg verksam vid institutionen; under några terminer var hon tf professor i ämnet. Hon tog en fil.mag. examen 1952 och under några år på femtioalet tjänstgjorde hon som lektor vid folkskoleseminariet i Gävle, därefter vid läroverket för flickor i Malmö. Vid Lunds universitetet höll hon

föreläsningar och övningar läsåren 1960–1962 och hon blev utnämnd till docent där år 1962.¹⁴

De andra kvinnorna som disputerade under denna period skrev om J.P. Jacobsen (Brita Tigerschiöld), om Pontus Wikner (Dagmar Lange). De bredare studierna behandlar litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen (Gunhild Bergh), 1800-talets historiska skådespel (Gerda Rydell), rövarromanen (Elisabeth Tykesson) och 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria (Kerstin Anér). I ämnesvalet fokuserar alla tio dissertationerna, med undantag av George Eliot-studien, på manliga författare eller rättare sagt kvinnor saknas. Generellt sett är det traditionella metoder och perspektiv som används; biografisk-psykologisk metod, komparation och historiska kulturstudier. Mina studier bekräftar alltså här Ann-Sofie Ohlanders resultat så långt att de kvinnliga litteraturhistorikerna skriver om manliga författare och detta på ett traditionellt, tidsbundet sätt. Flera av de kvinnliga avhandlingsförfattarna fick bra betyg och blev i sin samtid erkända av vetenskapssamhället. Så är fallet med Hilma Borelius, Greta Hedin och Elsa Norberg. De blev alla utnämnda till docenter på avhandlingen och deras studier referas och citeras alltjämt.

Skilda vägar

Mina efterforskningar visar är att ingen av de tidiga kvinnliga litteraturhistorikerna fick någon fast position vid universitetet. En orsak är behörighetslagen vilken innebar att endast män kunde få fast tjänst vid statliga verk. Lagen upphörde 1923 men praxis fortsatte. Det var svårt för såväl kvinnliga som manliga litteraturhistoriker att bli knutna till universitetet. Detta hänger ihop med universitetets tjänstestruktur. Professorstjänster var de enda fasta tjänsterna som fanns och att få docentstipendium under några år var snarare undantag än regel. Av de första kvinnliga litteraturhistorikerna var det Hilma Borelius och Elsa Norberg som periodvis hade undervisning, var fakultetsopponenter och tf professorer en kortare tid. Norberg försörjde sig som lärarinna, medan Borelius levde på ärvda pengar och docentstipendium under sex år.

De andra tidiga kvinnliga litteraturhistorikerna blev lärare, som Ingeborg Tégner, Gerda Rydell, Dagmar Lange (även verksam som deckarförfattaren Maria Lang) eller blev journalister som Gunhild Bergh och Kerstin Anér (senare liberal riksdagsman). Några av dem kom inte att efter avhandlingen ägna sig mer åt litteraturhistorieskrivning som Ingeborg Tegnér och Gerda Rydell, medan andra skrev litteraturkritik och essäer i tidningar och tidskrifter, som Elisabeth Tykesson, Kerstin Anér och Brita Tigerschiöld (gift Wigforss).

Några siffror – jämförelse med manliga litteraturhistoriker

Johan Svedjedal har påpekat vikten av att använda sig av statistiska metoder i "studier av kvinnors villkor i det litterära samhället."¹⁵ Detta eftersom siffror tydligare synliggör utsällningen än studier av individer. Själv vill jag här kombinera siffermaterial och studier av individer, som en väg att synliggöra kvinnorna. En konsekvens av detta är att om siffran 10 kvinnliga litteraturhistoriker fram till 1950 skall bli riktigt intressant måste den jämföras med antalet män och vi måste ställa oss frågan hur stor kvinnornas *andel* av det totala antalet är, och hur stor andel av samtliga avhandlingar som handlar om kvinnliga respektive manliga författare. Här en översikt:

Tabell 1. Antal avhandlingar i litteraturhistoria med poetik 1909–1950 efter författarnas kön och ämne.

		Avhandlingsförfattare		Summa
		Kvinnor	Män	
Avhandlingsämne	Kvinnliga förf.	1 George Eliot (1929)	2 Ernst Ahlgren (1930) Emilie Flygare-Carlén (1932)	3
	Manliga förf.	4 Geijer (1909, 1944) J.P Jacobsen (1945) Pontus Wikner (1946)	69 Almqvist (1922, 1923, 1927) Atterbom (1920, 1931, 1936) Rydberg (1923, 1931, 1938) Strindberg (1924, 1941, 1948) Tegnér (1911, 1939, 1948) Skogekär Bergbo (1914, 1934) Dalin (1944, 1946) Franzén (1916, 1947) Heidenstam (1942, 1944) Kellgren (1942, 1943) Runeberg (1941, 1943) Thorild (1931, 1940) Stiernhielm (1924, 1945)	73
	Bredare studier	5 ex. Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia (1928)	23 ex. Den nordiska renässansen i 1700-tals litteratur (1911) ex. Svensk realistisk roman 1795–1830 (1942)	28
	Summa:	10	94	104

Källa: Tuneld (1945) och Testad (1978). Egna bearbetningar

Vi ser här att av 104 undersökta avhandlingsförfattare var 10 stycken eller 9,6 % kvinnor medan männen utgjorde 94 stycken eller 90,4 %. De kvinnliga författare som behandlats är George Eliot, Ernst Ahlgren, dvs Viktoria Benedictsson, och Emilie Flygare-Carlén. Dessa studier skrevs runt 1930. Av det sjuttioal avhandlingar om manliga författare som finns, har fem författare ägnats tre avhandlingar var: Almqvist (samtliga på 20-talet), Atterbom, Rydberg, Strindberg och Tegnér. De övriga på tio-i-topplistan är Skogekär Bergbo, Dalin, Franzén, Heidenstam, Kellgren, Runeberg, Thorild och Stiernhielm som ägnats två avhandlingar vardera.

Man kan förutom fördelningen av kvinnliga och manliga författare se i mitt material att det är s.k. kanoniserade författare som ägnats studier. Kanoniseringen sker troligen före litteraturhistorieskrivningen, men bekräftas och fördjupas av den.¹⁶ Det är ju en frapperande stor mängd som idag tillhör den traditionella kanon. Vidare är det tydligt om vilka perioder man forskar. Forskningen om den äldre litteraturen tycks ske kontinuerligt och könsblint. Däremot har romantiken ett uppsving runt sekelskiftet fram till 1920-talet då studier om realismen och efterromantiken börjar komma. Viktor Svanberg disputerar t.ex. 1923 på en avhandling om Viktor Rydbergs diktning i Uppsala. Epoker avlöser varandra i forskningen. Följaktligen kommer studier om det moderna genombrottet och 1880-talet just 50 år efter, 1930. Här finner vi t.ex. Sten Linders avhandling om Ernst Ahlgren 1930 och Gunnar Ahlströms om Georg Brandes 1937. Och tio år senare, 1940, ja då är det dags för 90-talisterna: Gustaf Fröding 1940, Heidenstam 1942, Levertin 1945, Karlfeldt 1945, men ingen Selma Lagerlöf. Det dröjer. Det dröjer till 1951 och Bengt Eks avhandling om *Gösta Berlings saga*.

En förklaring till att 50-årsregeln tycks vara så stark kan vara att Henrik Schücks ande svävar över forskningen. Hans vilja var att alla skulle välja forskningsområden som just låg mer än femtio år tillbaka i tiden. Han själv skrev ju heller aldrig klart avsnittet om den moderna litteraturen i sin litteraturhistoria, utan överlämnade detta till Gunnar Castrén.

Från femtiotal till sjuttioal

När börjar då kvinnorna inträda i ämnet på bredare front? När börjar det bli synligare spår än enskilda punktinsatser? Svaret är: på sextioalet. Det är då som allt fler kvinnor börjar disputerar inom ämnet. Under perioden 1950–1975 disputerar 28 kvinnor (dvs 19%) av samtliga jämfört med 118 män (dvs 81%). Ökningen sker då universitetet överlag får en ökad tillströmning av studenter. Det är också nu som kvinnorna börjar skriva om kvinnliga författare igen. Det har då varit ett uppehåll på mer än trettio år (sedan Ingeborg Tegnér 1929). Jämför tabell 1 och 2:

Tabell 2. Antal avhandlingar i litteraturhistoria med poetik/litteraturvetenskap 1950 -1975 efter författarens kön och ämne.

		Avhandlingsförfattare:		Summa
		Kvinnor	Män	
Avhandlingsämne	Kvinnliga förf.	6 Lagerlöf (1960, 1963, 1964) Löwenhjelm (1971) Hagar Olsson (1973) Nini Roll Anker (1975)	6 Lagerlöf (1951, 1955, 1958) Krusenstjerna (1951) Key (1953) drottning Kristina (1959)	12
	Manliga förf.	15 Hjalmar Bergman (1971, 1971, 1971) Almqvists kvinno- uppfattning (1962) Bo Bergman (1966) Thomas Mann (1963) Gösta Oswald (1969) Freudenthals (1972) Psellus (1971) Arvid Brenner (1972) Kjellgren (1972) Gyllensten (1974) Rabbe Enckel (1974) Baudelaire (1975) Lucidor (1975)	76 Strindberg (1950, 1951, 1952, 1952, 1953, 1956, 1961, 1962, 1969, 1972, 1974) Dan Andersson (1950, 1971) Ahlin (1973, 1975) Ekelund (1961, 1966) Fröding (1957, 1962) Gyllensten (1973, 1974) Koch (1957, 1961) Levertin (1961, 1974) Rydberg (1954, 1960) Söderberg (1962, 1969)	91
	Bredare studier	7 ex. The Narcissus theme in Western European literature up to the early 19th century (1967)	36 ex. Natursymboler i svensk lyrik. Från nyromantiken till Karlfeldt (1951) ex. Realism som termino- logiskt problem. Några defini- tioner i modern litteraturveten- skap och deras giltighet (1975)	43
Summa:		28	118	146

Källa: Testad (1975). Egna bearbetningar.

Vi ser likande strukturer för denna senare period som för den tidigare. Andelen avhandlingar om de kvinnliga författarna är dock något större med sina 8% och av dessa ägnas hälften åt Selma Lagerlöfs författarskap. Kvinnorna skriver emellertid i huvudsak om manliga författare och männen nästan enbart om män. Häribland har August Strindbergs författarskap en unik ställning med 11 avhandlingar. Därtill 3 före 1950! Den första avhandlingen som bryter med detta mönster är Karin Westman Bergs studie om C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning från 1962. Det är också på Karin Westman Bergs könsrollsseminarier i slutet av sextiotalet som kvinnolitteraturforskningen eller den feministiska litteraturforskningen tar sin början.

Avslutning

Vad jag här lyft fram är de första generationernas kvinnliga litteraturhistoriker. Redan 1975 ställde Louise Vinge frågan om litteraturforskningen har en "damavdelning"?¹⁷ Vinge undersökte vilka ämnen som doktorander valt för sina pågående avhandlingar och resultaten var entydiga.¹⁸ Av de 91 kvinnliga doktoranderna (dvs 39%) forskade 23 stycken (dvs 25%) om kvinnliga författare eller hade ämnen med kvinnlig anknytning. Av de 141 manliga doktoranderna (dvs 61%) skrev endast två stycken (dvs 1,4%) om kvinnor.

Tabell 3. Pågående avhandlingsprojekt efter författarens kön och ämne 1975

		Avhandlingsförfattare		Summa
		Kvinnor	Män	
Avhandlingsämne	Kvinnor	23	2	25
	Män	68	139	207
Summa		91	141	232

Källa: Vinge (1975). Egen bearbetning.

Vinges studie visar att manliga forskarstuderande till 98,6% ägnade sig åt litteratur skriven av män och att 74,7% av de kvinnliga doktoranderna också forskade om män på mitten av sjuttioalet. Vinges slutsats är att det stora flertalet av kvinnorna anpassat sig till de dominerande normerna.¹⁹ Hur ser då forskningsfältet ut idag, tjugo år senare? Har några förändringar ägt rum?

Av förteckningen *Pågående forskning i Litteraturvetenskap 1995* framgår att antalet pågående avhandlingsprojekt är lika många idag som för tjugo år sedan. Den stora förändring som ägt rum är att antalet kvinnliga doktorander

ökat från 39% till 54%. Vi har alltså idag en könsfördelning inom doktorandkåren, där de kvinnliga forskarstuderande är i liten majoritet. Av de kvinnliga doktoranderna arbetar för närvarande 45 stycken (dvs 36%) med kvinnliga författarskap eller ämnen med kvinnlig anknytning, medan två män skriver om kvinnor (1,8%). Vad vi här kan konstatera är att med fler kvinnliga forskare ökar forskningen om kvinnor. (Den har ökat från 25 till 36%). Men de allra flesta studierna bedrivs fortfarande om manliga författarskap. Av männen arbetar 98% (104 av 106) och av kvinnorna arbetar 64% (80 av 125) med litteratur av och om män.

Tabell 4. Pågående avhandlingsprojekt efter författarens kön och ämne 1995

		Avhandlingsförfattare		Summa
		Kvinnor	Män	
Avhandlingsämne	Kvinnor	45	2	47
	Män	80	104	184
Summa		125	106	231

Källa: Sävborg & Östman (1995). Egen bearbetning.

Det är naturligtvis viktigt att kvinnor fått forska inom ämnet, men som historikern Joan Scott påpekat är tillträdet till den akademiska världen i kvantitativ mening en sak, en annan sak är att fundera på vad det egentligen betytt.²⁰

NOTER:

1 Carl Fehrman *Forskning i förvandling. Män och metoder inom svensk litteraturvetenskap*, Lund 1972, s. 7.

2 Eva Haettner-Olafsson "Gruppedvetande och historia. Den kvinnliga litteraturhistorien omkring sekelskiftet" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1981:3. Haettner-Olafsson jämför också biografier skrivna av kvinnor (historiker) om kvinnor med Schück & Warburgs framställningar i *Illustrerad svensk litteraturhistoria*. Ett slående resultat är att när de kvinnliga biograferna heroiserar, gör de manliga litteraturhistorikerna precis tvärtom.

3 Ebba Witt-Brattström "Har litteraturen ett kön?", *Könsrelationernas betydelse som vetenskaplig kategori. Rapport från ett seminarium den 24 och 25 november 1990*, Jämfo-rapport 21, Stockholm 1991. Anna Williams diskuterar detta i sin intressanta undersökning *Åttiotialister och kvinnliga åttiotialister. Genus och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk*, Litteratur och samhälle. Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet, Uppsala 1996, s. 5.

4 *Alma Maters Døtre. Et århundre med kvinner i akademisk utdanning*, red. Suzanne Stiver Lie & Maj Birgit Rørslett, Oslo 1995 och *Clios døtre gennem hundrede år: I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893*, red. Marianne Alenius, Nanna Damsholt, Bente Rosenbeck, København 1994. Se även Jens Chr. Manniche *Damen der skød på doktoren*, København 1993 om Anna Hude, Danmarks första kvinnliga historiker och Marja Engmans doktorsavhandling om den första kvinnliga historieprofessorn i Finland: *Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten*, Helsingfors 1996.

5 Ann-Sofie Ohlander, "En utomordentlig balansakt. Kvinnliga forskarpionjärer i Norden", *Historisk tidskrift* 1987:1, s.12. Se även Ohlander i t.ex. *Tvärsnitt* 1983:4, 1994:3/4 och Johan Svedjedal "Kvinnorna i den svenska bokbranschen. Om feminisering, integrering och segregering" i *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*, Stockholm 1994, s. 72.

6 I Danmark var Anna Hude den första kvinnan som disputerade i historia. Året var 1893 och ämnet var politiskt och rättshistoriskt. Avhandlingen hette *Danehoffet og dets Plads i Danmarks Statsforvaltning*, se Grethe Jacobsen, "Kvindelige historikere og historieforskning, 1893-1943, i *Clios døtre*, s. 35 och Jens Chr. Manniche op.cit. Först den nionde avhandlingen skriven av en kvinna i Danmark var en kvinnohistorisk avhandling, nämligen Nanna Damsholt: *Kvindebilledet i dansk højmiddelalder* och året var 1985, se Bente Rosenbeck, "Kønnetts grænser" i *Clios døtre*, s. 20.

7 Ellen Fries skriver där, i inledningen till andra bandet, att: "Den svenska kvinnans historia är ännu till större delen oskriven. Det kulturarbete som i Sverige tillhört kvinnan, det inflytande hon utövat på samhällsutvecklingen, liksom det inflytande denna haft på henne, är ännu av våra forskare endast ofullständigt uppmärksammade." Citerat efter Ohlander 1987:1, s. 6.

8 Två förteckningar finns: John Tuneld, *Akademiska avhandlingar vid Sveriges Universitet och Högskolor. Läsåren 1910/11 - 1939/40*, Lund 1945 och Gunnel Testads gedigna studie: "Svenska doktorsavhandlingar i litteraturhistoria/litteraturvetenskap 1918-1975. En kommenterad förteckning", 80-poängsuppsats i svenska vid Stockholms universitet ht 1978 (otryckt). Tuneld anger inte på vilka grunder han

sorterat sitt material efter ämne. En svårighet är att den äldre typen av doktorsgrad inte togs i ett speciellt ämne eller vid en speciell institution utan inom fakulteten. Detta innebär, som Testad uppmärksammat, att det formellt sätt inte går att göra en förteckning över ett ämnes avhandlingar under denna period. Gunnel Testad löser dock svårigheterna genom att ämnesbestämma avhandlingarna genom ämnesföreträdaren, dvs den professor som avgivit betygsförslag och yttrande. Det senare finns bevarat i humanistiska fakultetens protokoll, se Testad s. 19.

9 Hilma Borelius skriver avslutningsvis: "Av litteraturforskningen har fru Nordenflycht – om man undantager Atterbom – intill senaste år rönt en behandling vars rätta namn är misshandel." Borelius, *Hedvig Charlotta Nordenflycht*, Uppsala 1921, s. 207. En av de kritiker som är argast är Torsten Fogelqvist, som under rubriken "Ett litterärt misshandelsmål. Fru Hedvig Charlotta Nordenflycht restaureras" i *Dagens Nyheter* 22.10.1921, försvarar bl.a. Oscar Levertins studie. Fogelqvists recensionen avslutas med följande ord: "Och om Levertins porträtt av fru Nordenflycht skulle vara oriktigt i ett eller annat karaktärsdrag – en sak som påpekats av forskare före d:r Borelius – så må det ursäktas om man ändå skulle föredraga detta l e v a n d e porträtt, som andas så mycken sympati både för det speciella föremålet och svensk vitterhet i allmänhet, framför det om missriktad feminism och kristlighet vittnande detaljrika oljetryck som nu införlivats med svensk litteraturhistoria."

10 Anna Nordenstam, *Hilma Borelius. En akademisk pionjär vid sekelskiftet*, Meddelanden nr 12, Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet 1993 och "Hilma Borelius – först på fältet" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1994:1.

11 Jag väljer här att följa John Tuneld, op.cit. för åren 1910–1918 och därefter Gunnel Testad op.cit. Det finns några smärre skillnader mellan Tuneld och Testad. Ett exempel är Margit Abenius avhandling om stilstudier i Kellgrens prosa som hos Tuneld förtecknas utan kommentar under ämnet "Litteraturhistoria" medan den saknas hos Testad eftersom den snarast hör till ämnet nordiska språk. Jag följer här Testad.

12 Samtal med Ingeborg Tegnér 18 december 1995 Lund. Ett halvt år senare avled Tegnér, i maj 1996.

13 *Listor över examina inom Filosofiska fakulteten åren 1925–1934, 31 januari 1933 och efterprovning till filosofie kandidatexamen 14 december 1935*, Fil.Fak, D IV:1:3, Uppsala universitets arkiv (UUA), Uppsala universitets bibliotek.

14 *Uppsala universitetsmatrikel 1937–1950*, utgiven av Åke Dintler och J.C. Sune Lindqvist, Uppsala 1953, s. 409f., och *Uppsala universitetsmatrikel 1951–1960*, utgiven av Åke Dintler och Lennart Grönberg, Uppsala 1975, s. 424.

15 Johan Svedjedal, op.cit. s. 72.

16 Lars Brink framhåller tre sätt för en kanon att fortsätta existera och vidmakthållas. Det första är att författarna själva väljer sina författarförebilder, stilar och genrer. Det andra är litteraturkritikerna som värderar och bedömer, det tredje är forskning och undervisning. Lars Brink *Gymnasiets litterära kanon. Urval och värderingar i läromedel 1910–1945*, (diss: Uppsala), Uppsala 1992, s. 17.

17 Louise Vinge, "Har litteraturforskningen en damavdelning?" i *Lunds Universitets Meddelanden* 1975:16. Vinges studie tas upp av Karin Westman Berg "Litteraturvetenskap och könsrollsvärderingar" i *Textanalys från könsrollssynpunkt*, red. Karin Westman Berg, Stockholm 1976, s. 104f. och Johan Svedjedal op.cit. s. 111.

18 Vinges underlag är en "Förteckning över ämnen för doktorsavhandlingar i

litteraturvetenskap" i *Samlaren* 1974, där medräknas institutionerna i Helsingfors och Åbo. Vinge delar in avhandlingsämnena i två kategorier: om kvinnliga författare eller ämnena med kvinnlig anknytning och om manliga författare eller med ämnena med manlig anknytning. I mina tabeller 1 och 2 har jag valt en annan uppdelning: kvinnliga författare, manliga författare och bredare studier. Följaktligen är Vinges studie (tabell 3) inte helt jämförbar med tabellerna 1 och 2, däremot med tabell 4 som är gjord enligt Vinges princip.

19 Vinge, op.cit. s. 27, se även Karin Westman Berg, op. cit. s. 104.

20 *Pågående forskning i Litteraturvetenskap 1995* av Anne-Charlotte Östman och Daniel Sävborg, Stockholm 1995 (otryckt). Jag har för att jämförelsen skall bli ekvivalent med Vinges också medräknat avdelningen för svensk litteratur vid Helsingfors universitet och litteraturvetenskapliga institutionen vid Åbo akademi.

21 Joan W. Scott, "American Women Historians, 1884-1984" i *Gender and the Politics of History*, New York 1988, se även Bente Rosenbeck, op.cit. s. 9.

ÅSA ARPING

Att mäta kvinnligheten

Fredrika Bremer och den sexualiserade
litteraturhistorieskrivningen

Fredrika Bremers (1801–1865) litteraturhistoriska öde är på samma gång egenartat och typiskt. Först framgångsrik debut (*Teckningar utur hvardagslifvet* 1–3, 1828–31), därefter en drygt sekellång period av dalande status och så, slutligen, förnyad uppmärksamhet i samband med feminismens andra våg i slutet av 1960-talet. Åtskilliga kvinnliga författarskap från 1800-talet har genomgått samma välbekanta, ja närmast lagbundna kanonprocess. Bremer 'försvinner' dock aldrig, hennes närvaro i det litterära systemet är någorlunda konstant. Bibliografierna förtecknar en rad levnadsteckningar, regelbundet återkommande minnesskrifter, flera biografier och ett antal avhandlingar. Bremer intar dessutom en självklar – om än krympande – plats i litteraturhandböckerna.

Vi har framför oss ett författarskap som torde lämpa sig särskilt väl för ett studium av hur litteraturforskning och -historieskrivning arbetar med skrivande kvinnor. Jag har själv intresserat mig just för *kvinnlighetens* betydelse i den litterära kanonbildningen i allmänhet och i forskningen kring Fredrika Bremer i synnerhet. I föreliggande uppsats vill jag ställa författarskapet som litteratur- och receptionshistorisk *produkt* i centrum. Hur konstrueras den kvinnliga författaren och vilken roll spelar litteraturforskningen i denna skapelseakt? Genom några nedslag i den prefeministiska Bremerforskningen, dvs den i huvudsak biografiskt och psykologiskt inriktade forskning som dominerar från andra halvan av 1800-talet och fram till 1970-talet, vill jag diskutera vad jag betraktar som ett framträdande tolkningsmönster i skapandet av Bremers författarskap – nämligen kopplingen mellan kön och skrivande, mellan kvinnan och hennes text.

Den prefeministiska Bremerforskningen

Bremerforskningen är, som antytts, förhållandevis omfattande och domineras av korta biografier och levnadsteckningar. Den första och hittills enda stora biografien, Adlersparre/Leijonhufvuds från år 1896,¹ baseras främst på en

diger korrespondens mellan Fredrika Bremer och hennes lärare Per Böklin, men den hämtar också en hel del ur Fredrika Bremers egna självbiografiska anteckningar och system Charlotte Bremers levnadsbeskrivning.² Många av de följande decenniernas Bremerstudier bygger vidare på dessa källor och hämtar dessutom stoff ur den stora samling brev som Klara Johanson och Ellen Kleman sedermera samlade och gav ut i fyra band.³

Från slutet av 1800-talet och fram till 1900-talets mitt publiceras en mängd kortare biografiska Bremerstudier. De tidigaste minnesteckningarna är ofta av hyllningskaraktär utan större inslag av kritiska synpunkter. Brottet kommer i och med Johan Mortensens monografi från år 1902.⁴ I denna inflytelserika studie, som vi får anledning att återkomma till, finns flera starkt kritiska åsikter som i vissa delar präglat synen på författarskapet ända fram till våra dagar.

Anders Flodman, Hellen Lindgren, Carl Rupert Nyblom, Carl Kastman, Sverker Ek, Lydia Wahlström, Ellen Kleman, Klara Johanson och Elin Wägner är andra namn i den stora skara forskare som publicerar Bremerbiografier fram till 1900-talets mitt.⁵ Elof Ehnmark och Gunnar Axberger, två av efterkrigstidens mest kända Bremerforskare, arbetar båda med att på olika sätt spåra eller upprätta förbindelser mellan de skönlitterära verken och författarens privatliv.⁶ Ehnmarks perspektiv är biografiskt-historiskt och i någon mån komparativt, medan Axberger främst använder de skönlitterära verken för att företa psykologiska analyser av Bremer själv.

Under de radikala 1960- och 70-talen ifrågasätts Bremers status som den svenska kvinnorörelsens föregångare alltmer. Gunnar Qvists hävdar exempelvis i sin opinionshistoriska undersökning av *Hertha* (1969),⁷ att tidigare biografier kraftigt övervärderat romanens politiska och praktiska betydelse. Qvists slutsatser kritiseras⁸ i den feministiska litteraturforskning som sedermera kom att bryta det mångåriga manligt dominerade och biografiskt inriktade tolkningsföretaget.⁹ Den omvärdering av författarskapet som detta inneburit ligger dock utanför fokus här.

I den prefeministiska Bremerforskningen finns en långvarig tradition att korsläsa liv och verk och att tillmäta personligheten väsentligt större intresse än romanerna.¹⁰ Betoningen på liv snarare än verk blir *särskilt* stark eftersom Bremer anses vara så dålig på att framställa fiktion att hon endast förmår skriva om sig själv: "För att lyckas måste hon /.../ teckna direkt efter levande modell", fastslår Johan Mortensen och ett drygt halvsekel senare konstaterar Elof Ehnmark att "[v]ad som fattades henne var fabuleringsgåvan, den egentligt skapande fantasin".¹¹ Korrespondensen mellan personligheten och romanerna tas för given, verken ges funktion av bikt. Detta blir inte minst tydligt hos Gunnar Axberger, som utifrån romantexten ställer psykiatriska diagnoser på de ledande karaktärerna, vilka betraktas som illa maskerade bearbetningar av Bremers egen situation.¹²

Dubbla språkbruk – den diminutiva retoriken

Bremerforskningens relativa ointresse för romanerna som estetiska produkter förvånar knappast, utan följer snarare tidstypiska mönster. Men *sättet* på vilket Bremer och hennes verk beskrivs kan ibland förbrylla. Den retorik som tas till bruk präglas, bildligt talat, av överlägsna klappar på huvudet och välvilliga, faderliga tillrättavisningar. Dessutom är det inte alltid självklart huruvida bedömningarna främst rör verken eller Bremer som person, eftersom dessa nivåer ständigt förs ihop eller blandas samman.

I sitt feministiska pionjärarbete *Thinking About Women* (1968) analyserar Mary Ellmann den falliska litteraturforskning som ständigt jagar efter 'kvinnliga drag' i texten och vars granskning består av "an intellectual measuring of busts and hips".¹³ Böcker skrivna av kvinnor behandlas, menar Ellmann, som om de faktiskt *vore kvinnor*. Dessa könsanalogiska kopplingar görs, hävdar hon, aldrig lika starka och framför allt inte lika sexualiserade när författaren är man: "the literal fact of masculinity, unlike femininity, does not impose an erogenic form upon all aspects of the person's career."¹⁴

I Bremerforskningen visar sig dessa könsanalogier genom att ordval och formuleringar präglas av ett förminskande språk, en vad jag skulle vilja kalla *diminutiv retorik*. När Bremer jämförs med manliga författarkollegor framträder gärna ett dubbelt språkbruk, där ett ordförråd reserveras för den manliga parten och ett annat för den kvinnliga. Låt mig exemplifiera med Johan Mortensens sätt att i sin Bremerstudie jämföra Fredrika Bremers förhållande till kvinnofrågan med den samtida Almqvists:

Almqvist var genomträngd af alla tidens revolutionära strömningar, full af jäsande tankar om huru en ny anda skulle inblåsas i statskyrkan och en ifrig anhängare af socialismens läror. Han är sin tids Thorild, titanen som vill föra hela Europas brusande stormflod in öfver de svenska ödemarkerna. Också han har tangerat kvinnofrågan men på ett långt djupare och genialare sätt än Fredrika Bremer. Han har sett frågan i hela dess omfång och upplöst den i dess enklaste faktorer. (s. 49)

Passagen präglas av ett kraftfullt språk. Almqvist framställs som en jätte inte bara intellektuellt utan också fysiskt ('en titan'). Han beskrivs som rörlig, engagerad och modern. Hans sätt att hantera kvinnofrågan är dessutom 'långt djupare' och 'genialare' än Bremers.

När Mortensen försöker fastställa de båda författarnas betydelse för eftervärlden kommer han fram till att det trots allt är Bremers gärning som fått störst *praktisk* inverkan på kvinnokampen. I summeringen framträder det dubbla, könsbundna språkbruket och blir tydligt kontrastivt. Det är uppenbart att Mortensen ser just Bremers kvinnlighet som en bidragande orsak till att hon – i det här avseendet – drar det längsta strået i förhållande till sin konkurrent:

Men där det icke lyckades den revolutionärt djärfve Almquist att få en gröda att växa, där lyckades det den milda, kärleksrika Fredrika Bremer att utså några korn, hvilka sedan burit hundrafaldig frukt. (s. 49)

Vi ser hur både Almquists och Bremers skrivande bedöms utifrån de köns-specifika egenskaper de förväntas besitta. Almquist är man och beskrivs sålunda som 'revolutionär' och 'djärfv', medan kvinnan Fredrika definieras som 'mild' och 'kärleksrik'. Mortensen fastslår visserligen att Bremer har lyckats utträta mest för kvinnokampen, främst tack vare sina förmodat moderliga egenskaper. Men samtidigt framgår det tydligt att det är Almquist som anses stå för genialiteten. Textexemplen illustrerar det fenomen som inom kvinnoforskningen brukar kallas dubbla mått och som innebär att en erfarenhetsfär fastställs som mer värdefull och viktig än en annan, i det här fallet den manliga framför den kvinnliga. Att använda sig av dubbla mått innebär att värdera, behandla eller mäta identiska beteenden, egenskaper eller situationer med olika hjälpmedel.¹⁵ Detta kan exempelvis få till följd att män och kvinnor bedöms olika trots att de utför i princip samma sak.

En normal eller onormal kvinna? – debatten kring Fredrika Bremers kärleksliv

Det könsbaserade språkbruket är naturligtvis ett uttryck för bakomliggande normer och ideal för manligt respektive kvinnligt beteende. Fredrika Bremer *förväntas* vara 'mild' och 'kärleksrik', hon beskrivs som sådan, inte för att hon verkligen *är* det, utan för att *det kvinnliga idealet* (samhällets/Mortensens) förespråkar dessa egenskaper.

När normer och biografiska fakta inte överensstämmer uppstår problem. Att Fredrika Bremer aldrig gifte sig utgör en allt överskuggande avvikelse härvidlag och detta får oanade konsekvenser för hur författarskapet bedöms. Här blir kopplingen mellan biografi och text ovanligt bokstavig, eftersom forskarna ständigt ser samband mellan Bremer själv och hennes ogifta romanhjältinnor.

Intresset för de rent privata *orsakerna* till det uteblivna giftermålet är enastående stort i Bremerforskningen. Förklaringarna är otaliga och ofta spekulativa. Det talas bland annat om ett obesvarat ungdomstycke, om att äktenskap var oförenligt med Bremers flyktiga personlighet, eller att hennes kritiska inställning till äktenskapet helt enkelt tvingade henne att föregå med gott exempel.¹⁶ Den mer psykologiskt inriktade forskningen antyder att Bremer var alltför fadersbunden, eventuellt bisexuell eller frigid.¹⁷ Här finns kort sagt ett virrvarr av tolkningsmodeller där liv och verk oupphörligt tvinnas samman och där både psykiatriska rön och rena romanschabloner kommer till flitig användning.

Johan Mortensen söker orsaken till det uteblivna giftermålet i Bremers psyke. Det svar han finner och publicerar, leder så småningom fram till en affekterad skriftväxling mellan honom och Lydia Wahlström. Låt oss titta

närmare på hur forskarna argumenterar i denna tvekamp kring Fredrika Bremers kärleksliv.

Fredrika Bremers förhållande till kärleken omfattar bara fyra sidor i Mortensens studie (s. 15–18), men åsikterna har fått stor betydelse för Bremerbilden. Mortensen går till skarpt angrepp mot vad han ser som den svagaste punkten i författarskapet – kärleksskildringarna. Och denna svaghet sätter han i samband med Bremers egen bristande erfarenhet på det erotiska området. Mortensen inleder med att påpeka att Bremer trots att hon hade ett udda sätt och ett ofördelaktigt utseende (vilket för övrigt beskrivs i detalj)¹⁸ fick flera friaranbud. Valet att förbli ogift var hennes eget:

Hennes sista skäl – det som hon afgaf 1835, då Böklin friade till henne – var, att hon ville lefva såsom författare och att detta hennes kall icke läte sig förena sig med makans eller husmoderns plikter. Men det var icke hennes verkliga skäl – omedvetet för henne själf var det andra grunder, som voro de bestämmande. (s. 15)

Den anledning som Fredrika Bremer således själf ger uttryck för, att hon inte ansåg sig kunna kombinera författarskapet med plikterna som maka och mor,¹⁹ accepteras inte av Mortensen. Bremer var, menar han, omedveten om sina motiv. Den *verkliga* orsaken till att hon avtog alla fririer och därmed aldrig tog chansen att uppleva kärleken låg i psykiska störningar vilka manifesterade sig redan i barndomen.²⁰ När Mortensen jämför Bremers situation med romanhjältinnornas, tycker han sig finna svaret på gåtan. Hans analys utmynnar i beskyllningar om sexualskräck och frigiditet:

Hon var själf lika obeslutsam och grubblande inför en friare som alla hennes hjältinnor. Under alla åldrar hade hon en medfödd ovilja, ja rädsla för kärleken. /.../[F]ör henne hade alltid kärlekens saga saknat djupare mening, hon talar om den som den blinde om färgerna, hon är född vestal. Det var denna naturliga motvilja, som utgjorde det verkliga skälet, hvarför hon tillbakavisade alla friare /.../. (s. 17)

Eftersom Bremer själf var ogift kunde hon inte leva sig in i kärleken tillräckligt för att skildra den skönlitterärt. ”Hon saknar blick för hvad som är verkligt, naturligt, sundt eller osundt i förhållandet mellan man och kvinna” (s. 15f), skriver Mortensen indignerat apropå författarens förkärlek att gifta bort sina kvinnliga romanfigurer med äldre män eller helt enkelt låta dem förbli ogifta. Mortensen tycker sig ana en medveten strategi, en ”teori”, bakom dessa inslag. Kritiken gäller inte främst *hur* Bremer skildrar kärleken, utan snarare att hon uppehåller sig *för lite* vid ämnet. Bremers största fel är att hon ”är så helt upptagen af att häfda kvinnans rätt till andlig utveckling, att hon därför kommer att se ned på hennes kall såsom maka och moder.” (s. 17) Teorin är dock, tillägger Mortensen, inte det primära. Den bör snarare ses som ett uttryck för Bremers *egen* osäkerhet och rädsla. Ett stöd för detta tycker han sig finna i gestalten Emilia (*Familjen H****) och hennes tvekan inför äktenskapet.

Här har Bremer givit ”den mest omedelbara bilden af denna sida i sitt eget väsende.” (s. 17)

År 1913 publicerade Lydia Wahlström ett kritiskt inlägg i *Idun* med udden riktad mot den ”vestalteori” som Johan Mortensens studie givit upphov till.²¹ Artikeln har formen av ett försvarstal, där Mortensens påståenden i tur och ordning går igenom och vederläggs. Wahlström argumenterar först och främst för att Fredrika Bremer var en högst normal kvinna, att hon ”icke behöfde anses ’abnorm’, äfven om det kunde uppvisas att hon aldrig varit förälskad.”²²

Den korrespondens Mortensen pekat ut mellan den villrådigas romanhjältinnan Emilia och Fredrika Bremers egen sexualskräck, menar sig Wahlström kunna avfärda. Hon åberopar en vid den aktuella tidpunkten nyfunnen brevsamling där det framkommer att det i själva verket var Fredrikas äldre syster Charlotte som stått modell för Emilia.

Åldersskillnaden mellan makarna i Bremers romaner, vilken Mortensen kritiserat, är enligt Wahlström ingenting att uppröras över: ”Flere gånger har åldersskillnaden inom äktenskapen i Fredrikas egen släkt och vänkrets varit ganska stor”, (s. 681) skriver hon och anför också en rad exempel på detta. Men Wahlström går snart ett steg längre på den biografiska och spekulativa vägen när hon ställer den intrikata frågan: ”Skulle man inte ur Fredrika Bremers förkärlek för sådana giftermål möjligen också kunna gissa sig till att hon själf en gång älskat en äldre man?” (s. 681)

Wahlström tycker sig identifiera två företeelser som överbetonats i forskningens (läs: Mortensens) syn på Bremer och erotikens. Den ena gäller det faktum att Bremer särskilt på äldre dagar allt starkare uppehåller sig vid de ogifta kvinnornas situation i sina romaner. Detta har, menar Wahlström, givits den felaktiga och retroaktiva tolkningen att hon skulle vara, som Mortensen uttrycker det, ”född vestal”.

Den andra rör orsakerna till att Bremer avsgot sin lärare och vän Per Böklins frieri. Medan Mortensen söker svaren i författarens abnorma natur, väljer Wahlström att i någon mån studera den manliga parten. Och hon finner att lantprästen Böklin antagligen inte kunde leva upp till Fredrika Bremers fordringar: ”/.../ Böklin var nog minst af alla i sin apparition den bedårande ’Öfverste H.’ som den alltjämt aristokratiska och romantiska Fredrika skulle ha behöft för att få känslorna till kokpunkten.” (s. 699) Som synes hämtar också Wahlström argument ur Bremers litterära verk och hon finner att Böklin ”som romanhjärte måtte ha stått sig slätt”, inte minst på grund av sin breda skånska dialekt. Det viktigaste skälet till det uteblivna giftermålet finner dock Wahlström i Fredrika Bremers ålder: ”för den då 34-åriga Fredrika Bremer var redan den ålder öfver, då hjärtat kan öfverrösta alla skäl.”

Mortensen undgick inte att i sin replik i *Idun* fyra år senare närmast triumfatoriskt påpeka dels att kärleken aldrig talar dialekt, dels att ”den erotiska blomstrings-tiden hos Fredrika Bremer var ofantligt kort /.../. Uppväckt först efter hennes

tjugonionde år och utblommad redan vid trettiofyra!”²³ Han finner vidare Wahlströms diskussion om varför Bremer aldrig fann den rätte ”något naiv”. ”Det torde väl snarare vara så”, skriver han, ”att den erotiskt varmblodiga skapar sig den rätte. I hög grad gäller här det gamla förtröstansfulla ordet: den som söker, han finner.” (s. 762)

I monografin anfördes ju romanfiguren Emilia som ett bevis för Bremers egen sexualskräck. Att det sedermera visat sig vara system Charlotte och inte Bremer själv som agerat förebild ser dock inte Mortensen som något väsentligt hinder för sin ursprungliga tolkning. Istället utnyttjar han detta faktum för att ännu starkare driva sin vestalteori. Nu för han nämligen fram tesen att *båda* systerarna Bremer var frigida: ”det är icke endast Fredrika som visar dylika egendomliga drag i sin erotik, utan äfven system Charlotte, som före sitt giftermål /.../ uppvisar rent sjukliga drag.” (s. 763) Den skygghet inför äktenskapet och sexualiteten som Emilia/Charlotte och Fredrika enligt Mortensen visar tecken på är, hävdar han, känd inom psykiatrin: ”Jag hörde nyligen ett dylikt fall relateradt, där två unga flickor, systrar och på modernet ärftligt belastade, strax före sitt giftermål öfverföllos af sådana obetvingliga ångestföreställningar, att de måste vårdas av nervläkare.” (s. 763)

Skriftväxlingen mellan Mortensen och Wahlström ter sig, delvis naturligtvis med ålderns rätt, som tämligen märklig. Vad de båda forskarna debatterar är huruvida Fredrika Bremer är att betrakta som en normal kvinna. Mortensen pekar på vad han ser som abnorma drag, vilka främst kopplas till en sjuklig sexualskräck. Wahlström i sin tur försöker avdramatisera och komma med möjliga förklaringar. Medan Mortensen anlägger ett i huvudsak psykologiskt perspektiv där Bremers personlighet och själsegenskaper kartläggs via verken, åberopar Wahlström biografiska källor, främst brev, men också socioekonomiska och kvinnopolitiska förhållanden. Båda tillåter sig också, som vi sett, att spekulera en hel del och fastnar därmed i schabloner om både kvinnlighet och kärlek.

I den mån Bremers litteratur överhuvudtaget åberopas, är dess enda egentliga uppgift att bekräfta och belysa påståenden om personligheten. Både Mortensen och Wahlström anser sig uppenbarligen finna stöd för sina respektive slutsatser i romantexten. Deras sätt att arbeta är, vill jag hävda, signifikativt för sekelskiftets Bremerforskning. Precis som i denna diskussion handlar det ofta om att utreda författarens psykologiska status, samt huruvida hon är representativ för sitt kön.

Litteraturhistorisk rangordning – att mäta kvinnligheten

Vi har sett prov på hur forskarna beskriver Bremers litteratur med hjälp av ett ordförråd som associerar till kvinnligt beteende och hur privata förhållanden på ett avgörande sätt färgar uppfattningen av både hennes verk och personlighet.

Jag vill utveckla resonemanget genom att ta upp tre exempel på hur det kan

se ut när forskarna försöker placera Bremer i en litteraturhistorisk kontext. C. R. Nybloms *Minne af Fredrika Bremer* (1901), Johan Mortensens Bremermonografi (1902) och Henrik Schücks uppsats om Bremer i *Illustrerad svensk litteraturhistoria* (1930)²⁴ innehåller alla bakgrundsteckningar där författarskapet främst betraktas som del i en kvinnlig berättartradition. Inte i något av fallen handlar det dock om renodlat litterära/estetiska jämförelser. Istället ägnar sig forskarna, menar jag, åt att fastställa och rangordna de inblandades förmodade kvinnliga egenskaper.

C. R. Nyblom finner det naturligt att först och främst jämföra Bremer med Anna Maria Lenngren, men han går också längre tillbaka i historien för att finna kvinnor, och då alltså inte enbart *författare*, "som genom snille eller storverk af någon art" kan mäta sig med dessa två.²⁵ Nyblom nämner och erkänner medeltida namn som "den sagolika Blenda", den heliga Birgitta och Kristina Gyllenstierna ("en hjältinna i manligt mod och beslutsamhet"). Stormaktstidens drottning Kristina döms dock ut som "med all sin begåfning" /.../ i hög grad osympatisk genom sin manhaftiga okvinnlighet." (s. 87) Nyblom konstaterar, apropå Hedvig Charlotta Nordenflycht, att "[ä]fven sjuttonhundratalet hade sina hjältinnor", men tillägger att dessa verkade "mera på det ömma området, känslans och hjärtats stridsfält."

Som vi ser är Nybloms bedömningar genomgående knutna till hans egen uppfattning om kvinnlighet. Den som inte uppfyller normerna härvidlag diskvalificeras oavsett vad hon åstadkommit i övrigt. När Nybloms studie så småningom når fram till Fredrika Bremer är de könsbundna bedömningarna visserligen inte lika kategoriska. Redan i inledningen är det dock tydligt att det, snarare än romankonsten, är Bremers kvinnlighet som karaktäriseras:

När Fredrika Bremer först framträdde 1828 var hon redan en äldre flicka, icke precis 'på öfverblifvna kartan', men en, som efter sorgliga erfarenheter under de egentliga ungdomsåren beslutat att lefva ogift och istället arbeta på sin egen utveckling, dock ingalunda självviskt och med stoiskt världsförakt, utan i det ädla syftet att ställa alla sina krafter till mänsklighetens tjänst. (s. 95)

Nyblom uppehåller sig vid Bremers ålder och civilstånd. Att förbli ogift för att istället förverkliga sig själv och ägna sig åt det egna författarskapet hade inte godkänts. Nyblom drar dock slutsatsen att Bremer väljer bort äktenskapet av rent osjälviska, närmast självuppoffrande skäl, 'i det ädla syftet' att tjäna mänskligheten. Därmed lyckas hon inte bara uppfylla den kvinnliga normen, hon blir en riktig hjältinna i Nybloms ögon.

Också Johan Mortensen jämför Bremer med andra kvinnor i historien och fastnar för Katarina av Siena och den heliga Birgitta. Fredrika Bremer tillhör nämligen "dessa jungfrur, hvilka med glädt mod i ungdomens blomma klippa sitt långa hår och iföra sig nunnedoket."²⁶ Katarina och Fredrika präglas av samma frågvishet, samma självständighetskänsla, "samma medfödda, rent fysiska förakt för det sensuella", samma längtan efter det himmelska. Deras storhet var, skriver Mortensen, "icke intelligensen utan osjälviskheten, det

aldrig tröttnande begäret att gifva, att hjälpa sin nästa.” (s. 18)

Bremers och Birgittas likhet gäller deras tankevärld. I yttre uppträdande är de dock totalt olika, menar Mortensen. Bremer ”äger icke den myndiga folkungadotterns breda later, icke hennes manliga maktbegär.” (s. 19) Även om Fredrika Bremer här explicit definieras som en nunnetyp, framställs hon ändå som betydligt kvinnligare än Birgitta.

Henrik Schück inleder sin framställning med en omsorgsfull bakgrunds-teckning där författaren bland annat jämförs med två kvinnliga föregångare – heliga Birgitta och Hedvig Charlotta Nordenflycht. I förhållande till Birgitta ”är Fredrika Bremer nog den mest sympatiska”, menar Schück. ”Hon hade ej Birgittas hårdhet och hennes begär att härska och bestämma, men hon var under mjuka former kanske lika energisk och gick, liksom sierskan, helt upp i sin filantropiska och sociala strävan.” (s. 165f) Birgitta ”trodde sig sitta inne med den hela och fulla sanningen”, men Bremer ”hade icke detta självförtroende”. Liksom fru Nordenflycht var hon ”snarast en frågande”. Och detta, förtydligar Schück, ”är hos bägge det tilltalande.” (s. 166)

Schück konstaterar utan omsvep att Nordenflycht ”såsom skriftställarinna stod tillbaka för Fredrika Bremer.” Men, menar han, och här blir han betydligt utförligare, Nordenflycht hade en personlig egenskap som efterföljaren saknade: ”Hon hade ett varmblodigt temperament, hon kunde lidelsefullt älska, och vid sidan av henne verkar Fredrika Bremer temperamentslös, korrekt och kylig.” (s. 166) Utifrån Bremers verk säger sig Schück få intrycket ”att hennes erotik – för så vitt någon dylik förekommit i hennes liv – varit av en övervägande intellektuell art” (s. 167) och detta betraktas som en allvarlig brist: ”Fru Nordenflychts heta blod hade hon icke”, konstaterar han och tillägger att ”Mortensen har rätt, då han i sitt ypperliga porträtt av Fredrika Bremer skriver, att hon var ’född vestal’.”

Liksom hos Mortensen framställs Bremer som mer kvinnlig än Birgitta. I jämförelse med Nordenflycht vinner hon visserligen som författare, men – och detta framställs som betydligt viktigare i sammanhanget – här framstår hon plötsligt som i högsta grad okvinnlig, i erotiskt hänseende.

Fredrika Bremers författarstatus är i samtliga exempel omedelbart knuten till hur respektive forskare värderar hennes kvinnlighet. Bremer erkänns som författare först sedan hon mönstrats och, efter viss tvekan, godkänts i egenskap av kvinna. Karaktäriseringen är även här öppet sexualiserad. Att Bremer aldrig gifte sig utgör ett kritiskt moment i hennes biografi och framstår framför allt som ett allvarligt hot mot hennes kvinnlighet. Forskarna finner dock andra sympatiska och ”typiskt kvinnliga” egenskaper, vilka åtminstone delvis kompenserar och medför att hon inte betraktas som okvinnlig i samma mening som den ’manhaftiga’ drottning Kristina eller den ’maktlystna’ Birgitta.

Det är intressant att konstatera hur Bremer hamnar i olika positioner – att hon anses mer eller mindre kvinnlig – beroende på vilka kvinnor hon jämförs med och vem som står för bedömningarna. För senidealisten Nyblom är

Bremer ett moraliskt föredöme – en riktig hjältinna som ratar äktenskapet för att osjälviskt tjäna mänskligheten. I Mortensens betydligt mer psykologiskt inriktade studie blir däremot Fredrika Bremers kvinnlighet, och därmed hennes mentala hälsa, allvarligt ifrågasatt. De självuppoffrande dragen lyfts fram också här, men då Bremers val att inte gifta sig i detta fall snarast betraktas som ett uttryck för sexualfientlighet och en överdriven andlighet, definieras hon som frigid nunna. Schüeck slutligen, finner visserligen en tilltalande anspråkslöshet i Bremers yttre uppträdande, men störs samtidigt av att hon i sina verk är, som han uppfattar det, kylig, temperamentslös och alltför intellektuell i sitt förhållande till kärleken.

Fredrika Bremers författarskap finner, efter viss tvekan, nåd inför dessa tre herrars kritiska blickar. Det vill säga, hon passerar som kvinna – om än som en asexuell sådan.

Bremerforskningen och kvinnlighetens gränser – det sena 1800-talets moralism

Uppfattningen om vad kvinnlighet är eller bör vara utgör som vi sett i flera fall själva grunden för hur Bremers författarskap bedöms. Flera forskare sätter upp gränser för vad som är lämpligt för henne som kvinna att skriva om. Bremer får beröm när hon håller sig innanför dessa gränser – och får ta emot bannor när hon överskrider dem.²⁷

Anders Flodmans Bremeruppsats i *Svensk literatur-tidskrift* 1866 präglas av beundran, men också av ett slags självpåtagen ridderlighet, ett försvar av den sanna kvinnligheten. Den höviske Flodman sätter inledningsvis Bremer på piedestal och tillber henne som en hemmets gudinna:

Den som i dubbelt afseende var den förste att afvinna hemmet med sitt stilla lif dess poesi, visserligen måste den vara en qvinna i ordets högsta bemärkelse, och det var på teckningen af qvinnan inom hemmet, som qvinnan och författarinnan vann sitt verldsrykte. (s. 75)

På samma sätt som lovorden haglar i ovanstående passage, håller Flodman inne med berömmet när Bremer bryter mot den snäva kvinnliga norm han går efter. Vid flera tillfällen finner han exempelvis anledning att tillrättvisa författaren för att hon försöker skildra förhållanden hon själv inte kan, och framför allt inte bör, känna till. Om den komplicerade karaktären Elisabeth i *Familjen H****, som bland annat försöker mörda sin farbror/förmyndare, heter det: ”Teckningen af henne är ej lyckad: så vilda passioners lek måste nödvändigt vara främmande för den milda själ, hvars frändskap med det goda och sköna gjorde teckningen af dessa fri från alla svårigheter.” (s. 22) Den rebelliska Elisabeth är bristfälligt tecknad just för att hennes ”vilda passioners lek”, enligt Flodman, måste ligga utanför Fredrika Bremers egen erfarenhet. Upprorsgestalten Hertha i romanen med samma namn underkänns av samma

anledning. Skildringen av henne stämplas som direkt okvinnlig och därmed ovärdig Bremer, eftersom "hennes rena qvinlighet utan tvifvel var den första att i verkligheten uppresas sig mot den oqvinlighet, till hvilken romanens 'Hertha' understundom gör sig skyldig." (s. 79)

Tonen är lika chevaleresk och kopplingarna mellan kvinnligheten och skrivandet lika explicita i Hellen Lindgrens Bremeruppsats i *Ord & Bild* år 1898. Det blir ett väldigt bollande med könsbetydelser när Lindgren försöker karaktärisera Bremers genialitet i termer av manligt och kvinnligt: "I sitt sätt att resonera är hon ingalunda i ordets dåliga bemärkelse kvinnlig. Man måste snarare vilja säga, att hon är manlig, ty hon kan ha logikens skarpaste vapen i sin arsenal. Men hon har den äkta kvinnliga blandningen af undfallenhet och okuflighet, af tolerans och rätthafveri."²⁸ Lindgren utvecklar inte vad kvinnlighet "i ordets dåliga bemärkelse" innebär, men detta dåliga ställs i varje fall i kontrast till logiken, en i positiv mening 'manlig' egenskap som Bremer besitter i visst mått. Annars är det just de 'kvinnliga' egenskaperna Lindgren i likhet med Flodman beundrar. Bremer har som kvinna en stor fördel, eftersom hon har lättare än sina manliga kollegor att "finna den äkta samtalstens öpenhjärtighet vid skrifbordet." Mannen är, menar Lindgren, "rädd inför ensamheten med skrifbordspapperet, kvinnan blir det ej och Fredrika Bremer minst af alla." (s. 458) Lindgren ser uppenbarligen skrivandet som en könsbestämd aktivitet. Bremers författarskap framställs som resultatet av en medfödd, framvällande och oreflekterad siargåva: "Hon hade ett naturbehof att teckna af" och hade därför "nyckeln till det evigt flödande skriftställarskapets gåta, en meddelsamhet, som omedelbart bara *måste* tala om hvad hon kände."

Den (sanna) kvinnliga författaren är, för både Lindgren och Flodman, av naturen god och moraliskt överlägsen, åtminstone så länge hon befinner sig på behörigt avstånd från samhällets skuggsidor. Bremer får följdaktligen en överseende, närmast erkännande klapp på huvudet för att hon, enligt vad Lindgren anser, är dålig på att skildra ondska. Bremer kan, skriver han, "egentligen blott älska och tro. Därför blifva också alla hennes bofvar fullkomligt överkliga, rena fantom, spöken, som hon blott har drömt om." (s. 457)

Precis som Flodman identifierar Lindgren dock vissa bremerska personlighetsdrag som bryter mot den önskvärda anspråkslösheten. Hit hör "en viss bekäftighet, ett behof att blanda sig i alla frågor, af att säga sitt ord och hålla sin lilla föreläsning." (s. 457) När Bremer är som bäst är hon alltså en oavsiktlig konstnär som håller sig innanför hemmets väggar och inte drivs av märkvärdiga ambitioner. Ett, får man förmoda, mer 'manligt' beteende, att uttrycka sin åsikt i olika frågor eller skriva om skurkar och rebelliska, passionerade kvinnor, gillas dock inte. De till synes idylliska, ofarliga inslagen i författarskapet lovordas,²⁹ medan samhällskritiken sorteras bort som "okvinnlig".

Bremer på botten – 1970-talets sexliberala ideologikritik

Hur kan kopplingen mellan kön och skapande gestalta sig i en Bremerstudie med ett modernare perspektiv, där texten i högre grad ställs i centrum? Jag har valt att illustrera detta genom en undersökning av hur Bremer behandlas i Arne Melbergs bok *Realitet och utopi* från 1978.³⁰ I kapitlet "I hemmet och på resa" avser Melberg, influerad av Jauss' receptionestetik, att tydliggöra litteraturens "sambällsformande funktion" genom en jämförelse mellan Fredrika Bremers *Hemmet* och C. J. L. Almqvists *Det går an*, vilka båda publicerades år 1839. Enligt Melberg representerar dessa verk två mot varandra stående huvudprojekt inom den borgerliga litteraturen: familj respektive individ. Bremers roman ger familjen företräde framför individen, medan Almqvists novell sätter individens frigörelse främst. Båda verken är enligt Melberg samhällsformande. Men medan *Hemmet* socialiserar in sina läsare i rådande konventioner, bryter *Det går an* mot läsarens förväntningar och banar väg för ett nytt samhälle.

År 1979 publicerade Birgitta Holm en uppsats där hon företar en vad hon kallar för "kvinnlig" läsning av de båda verken, en läsning som fortlöpande jämförs med Melbergs "manliga".³¹ Holm kritiserar Melberg för att han osynliggör det radikala budskapet i Bremers roman: "En roman som i likhet med *Hemmet* granskar de borgerliga projekten utifrån kvinnans och vardagsrummets perspektiv riskerar att vantolkas och berövas sina subtiliteter, helt enkelt därför att det vanligen är mannens måttstock som gäller." (s. 22)

Min egen ambition är inte i första hand att presentera alternativa tolkningar, utan snarare att studera hur jämförelsen mellan *Hemmet* och *Det går an* ser ut. Hur går Melberg tillväga i sitt försök att "för djupa synen på dessa verks mottagande"? På vilket sätt ger han uttryck för eventuella sympatier och antipatier och i vilken mån kan hans analys sättas i beröring med tidigare forskares retoriskt och ideologiskt könsskiljande tillvägagångssätt?

Att Almqvists bok väckte offentlig debatt i samtiden medan Bremers inte gjorde det, ser Melberg inledningsvis som ytterst talande. Samtidigt ägnar han mycket utrymme åt att försvara Almqvist mot samtidens hårda kritik. Det kvinnliga kritikerlägrets samfälliga avvisande av novellens frihetsbudskap betecknar han som "nästan pervers".

I analysen av *Hemmet* tar Melberg fasta på vad han ser som dess normerande karaktär, dess "utopiska skimmer" och "frambesvärjda familjeidyll". (s. 77) Apropå *Det går an* talas det däremot om "bokens lekfullt anlagda symbolik", om dess "provokativa diskurser", om "politisk och social relevans", "framsynthet", "ideologisk kritik" och ett "individualistiskt patos". Melberg utnyttjar flitigt retoriska grepp och perspektivmarkörer för att klassificera de båda verken och man kan identifiera en rad motsatspar där Almqvist står för det estetiskt och ideologiskt 'goda', medan Bremer visar på dess dåliga motsats.

Det går ans frispråkighet och sexuella anspelningar utsätter enligt Melberg läsaren för en ”chock” och ”uppfordrar till ett ställningstagande”, men ”[i] *Hemmet* utsätts läsaren aldrig för sådana chocker och tvingas heller aldrig till några avståndstaganden. Från första början placeras man i en trygg familjemiljö och där stannar man sedan romanen igenom, för att övas in i den insikt som är bokens utgångspunkt: att världens – eller åtminstone litteraturens – centrum är just familjen; att familjelivet är människans grund och ändamål.” (s. 79)

Melberg noterar dock att Bremer på åtminstone *ett* område går på tvärs mot rådande litterära konventioner – hon är sparsam med kärleksskildringar. Att författaren genom sina ogifta hjältinnor prövar olika vägar bort från det för kvinnan förslavande borgerliga äktenskapet och att hon vill profilera sig gentemot den idealiserade kärleken i de romaneska/sentimentala romanerna – detta tycks Melberg inte se. Han slår istället fast att Bremer sublimerar sexualiteten, och uppehåller sig gång på gång vid vad han betraktar som ett bristande sexualliv hos karaktärerna i *Hemmet*. Några exempel³² (mina kurs.): ”Sålunda börjar romanen om familjen Frank i *det ögonblick som makarnas sexualliv tydligen tänkes ha upphört*; i alla händelser när alla barn är födda och inga fler är aktuella.” /–/

”*Typiskt nog* avlas och föds dessa [barn] i det syndiga Stockholm, som ligger på oerhört avstånd från den franska småstaden, och när barn och barnbarn i det lyckliga slutet återförenas med familjen och hemmet /.../ så är *det tydligen slut också med det sexuallivet.*” /–/

”*Nu tar hon sig slutligen samman* och gifter sig med familjens faktotum och närmsta vän under romanens alla år; en vän som således är näst intill medlem i familjen och därtill så gammal *att all sexualitet i äktenskapet tydligen antas vara utesluten.*”

I närmast indignerade ordalag utreder Melberg hur de stackars friarna stöter på svårigheter hos de äktenskapsängsliga döttrarna Frank. Först finner han det således ”frapperande” att bara den äldsta av dessa ”tillåts” gifta sig och föda barn. När en andra dotter senare ”får” gifta sig, ser Melberg detta som ”ett led i det lyckliga slutet”. Melbergs ironi stegras sedan ännu ett snäpp, apropå det faktum att ytterligare en av döttrarna mot romanens slut möter en friare som hon dock avvisar: ”Också den yngsta dottern *drabbas* på slutet av ett frieri: det är den eldfångda löjtnant L***, som *dristar sig att försöka röva bort* henne från familjen.” (s. 81)

I dessa utfall, som förmodligen säger mer om Melbergs sexualsyn än om en eventuell ideologi i *Hemmet*, framstår sex som enbart syftande till fortplantning, som en aktivitet begränsad till ”syndiga” storstäder och en snäv åldersgrupp. Bremer bryter uppenbarligen mot samtliga dessa konventioner och därmed betecknas hennes familjeideologi som ”borgerligt-idylliserande” på ytan, men ”i praktiken fientlig mot såväl sexualitet som individuell frigörelse”. Almqvists roman däremot, uttrycker ett ärligt, ”individualistiskt patos, som konsekvent nog blir en öppen ideologisk kritik av familjeinstitutionen”.

Båda verken är på sitt sätt utopiska, men enligt Melberg är *Hemmet* det alltså i en negativ, sexualfientlig mening. Båda romanerna betecknas också som realistiska, men för *Hemmets* del sker det först efter vissa förbehåll. Bremer är visserligen, skriver Melberg, "trogen verkligheten; men inte trogen dess faktiska förhållanden utan dess möjligheter och tendenser /.../. Hon beskriver med andra ord ingen reell familj utan hon gestaltar en möjlig familj – dvs. en familj, som vore möjlig om inte verkligheten vore så hindersam". (s. 80) I mina öron låter detta som en beskrivning fullt överförbar på *Det går an*, som ju skildrar ett kärlekspar vars särboförhållande görs fullt möjligt, tack vare att den hindersamma verkligheten helt sonika negligeras. Det var för övrigt detta som föranledde protester från det kvinnliga kritikerlägret.³³

I *Det går an* är det dock, enligt Melberg, fråga om äkta realism: novellen "beskriver en resa som emfatiskt förläggs till samtidens verklighet" (Melberg påvisar denna emfas genom att anföra undertiteln "tavla ur livet", vilken kan jämföras med Bremers motsvarande "nya teckningar ur vardagslivet"). Lokalbeskrivningar och ångbåtsinteriörer, en "noga genomförd" inkänning i den samtida politiska verkligheten samt Saras sociala situation och hennes kläde- dräkt bidrar till bilden, menar Melberg. "Med andra ord etableras med raska drag en 'realism' /.../." (s. 78)

Framställningen utmynnar i att *Det går an* utnämns till ett exempel på "en individualistisk realism i litterära och politiska teman", medan *Hemmet* klassas som "en trivillitterär framställning av kollektiva myter och därmed en inövning till ett liv i förnöjsamhet och samförstånd." (s. 93)

Melbergs undersökning präglas inte bara av en stark och ganska typisk 70-talistisk ideologikritik gentemot vad han ser som konservativt och samhällsbevarande i Bremers budskap. Den visar också på det oförstående och den ilska som skildringar med ett kvinnligt perspektiv understundom framkallar hos manliga forskare. Detta märks, som vi sett, inte minst språkligt. Melbergs attack riktar sig dock inte lika explicit mot Bremers *kvinnlighet*. Istället är det hennes förmodade *ideologi* som står i centrum och beskrivs som rakt motsatt Almqvists.

I likhet med flera andra forskare uppehåller sig Melberg i påfallande hög grad vid sexuella spörsmål. Åsikten att Bremer skriver för lite om kärlek och erotik känner vi igen från bland andra Johan Mortensen, men i det sexliberala 70-talsperspektivet framstår uppenbarligen denna brist som än mer framträdande och provokativ.

Jag menar att Melbergs läsning utgör ett exempel på en fallisk forskning som rör sig med dubbla mått, ett för den kvinnliga författaren och ett annat för den manliga. Detta visar sig redan i valet av undersökningsmaterial. Att jämföra två litterära verk som publicerats samma år har naturligtvis sin poäng. I det här fallet ställer dock de olikartade förutsättningarna till problem. *Det går an* är utan tvekan Almqvists mest kända verk och dessutom en av den svenska litteraturens största klassiker. *Hemmet* däremot, tillhör Bremers minst kända

romaner. Ändå ges analysen av *Det går an* nästan det dubbla utrymmet och bilden av *Hemmet* som just okänd och oläst förstärks.³⁴ Romanen rycks ur sitt litteraturhistoriska sammanhang, dess framgångar i samtiden framställs som obegripliga och omotiverade. Jämförelsen kunde ha blivit intressant, inte minst då dessa verk så tydligt exemplifierar olikartade öden i kanonbildningen. Men det är inte detta som intresserar Melberg. Hans studie går snarare ut på att bekräfta och befästa *Hemmets* befintliga position, medan den redan favoriserade *Det går an* snarast uppvärderas ytterligare.

Det är tydligt att Melberg klassificerar båda de aktuella verken utifrån sina egna estetiska och ideologiska preferenser. När han läser *Hemmet* tas inga hänsyn till de historiska omständigheter (det samtida kvinnoidealet, kvinnolagstiftningen, det idealrealistiska stilidealet m.m.) som i så hög grad präglar romanen. Tolkningen av *Det går an* utgår däremot från novellens historiska kontext, bland annat genom att den debatt boken skapade i samtiden ges så stor betydelse. Det tydligaste beviset för att Melberg läser historiskt endast när det passar hans syften, är att han ställer sig oförstående till samtidens läsarpöositioner både vad gäller *Hemmet* och *Det går an*. Han kan inte förstå varför den förra blev så pass uppskattad, och inte heller varför den senare förkastades av kritiken år 1839.

Att Melberg använder sig av dubbla mått visar sig också i hans sätt att värdera den "manliga" erfarenhetsfär (resan) som Almqvists roman rör sig i högre än den "kvinnlige" (i hemmet) vilken Bremer aktualiserar.³⁵ Ämnesvalet i Bremers roman tycks i själva verket utgöra det största problemet för Melberg, eftersom han inte kan identifiera sig med det. Att en stor del av samtidens kvinnliga läsekrets uppenbarligen kunde det, tolkar Melberg som att Bremer anpassar sig till publikens smak, eller "förväntningshorisont". Därmed är steget heller inte så långt att karaktärisera *Hemmet* som triviallitteratur.³⁶

Som tidigare påpekats är det främst budskapet eller ideologin i *Hemmet* respektive *Det går an* som intresserar Melberg. Framställningen signalerar att *Hemmet* inte är en 'riktig' roman, eftersom den inte uppfyller Melbergs kriterier för den finkulturella romanen – att förmedla en typ av realism och samhällskritik som är tydlig nog att framkalla både igenkänning och debatt.

I föreliggande uppsats diskuteras ett, som jag vill karaktärisera det, dominerande tolkningsmönster i den prefeministiska Bremerforskningen – kopplingen mellan författarskap och kön. Bremer karaktäriseras med hjälp av könsanalogier, en diminutiv retorik som visserligen uttrycker tydliga ideologiska gränser, men som samtidigt systematiskt blandar samman verk och författare. Vi har kunnat konstatera att forskarna i sina korsläsningar av privatliv och verk ofta hamnar i diskussioner om kärlek och sexualitet. Dessutom bidrar förutfattade meningar om kvinnlighet till att eventuella samhällskritiska inslag i skönlitteraturen osynliggörs, anpassas till rådande normer eller öppet döms ut.

Den Fredrika Bremer vi möter i litteraturhistorieskrivningen är, vill jag hävda, inte främst en författare – utan snarare en kvinnotyp. När Bremers författarskap beskrivs sker det utifrån 'kvinnliga' normer och ideal, snarare än estetiska. Även om bedömningarna självfallet skiftar mellan olika forskare och i olika tider, har tolkningsvägarna i allt väsentligt samma cirkulära, självuppfyllande sträckning: från kvinnan till texten och från texten till kvinnan.

NOTER

- 1 Sophie Adlersparre & Sigrid Leijonhufvud, *Fredrika Bremer. Biografisk studie*, del 1–2, Stockholm 1896.
- 2 Fredrika Bremer, *Sjelfbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter; jemte en teckning af hennes lefnad och personlighet*, utgifne af Ch[arlotte] B[reme]r, Örebro 1868.
- 3 Klara Johanson & Ellen Kleman, *Fredrika Bremers brev*, del I–IV, Stockholm 1915–1920.
- 4 Johan Mortensen, *Fredrika Bremer*, Föreningen Heimdals folkskrifter 73, Stockholm 1902.
- 5 Anders Flodman, "Fredrika Bremer. Hennes skrifter och personlighet", *Svensk litteratur-tidskrift*, utg. af C. R. Nyblom, 2:a årg., Uppsala 1866, s. 16–33, 75–97. Hellen Lindgren, "Fredrika Bremer. Karaktärsstudie", *Ord & Bild*, sjunde årgången 1898, s. 449–465. C. R. Nyblom, "Minne af Fredrika Bremer", *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1886*, del 16, Stockholm 1901, s. 83–299. Carl Kastman, "Fredrika Bremer. Hennes lefnad berättad för svenska folket", *Svenskt folkbibliotek* III:11, Stockholm 1908. Sverker Ek, *Fredrika Bremer. Studentföreningen Verdandis småskrifter nr. 188*, Stockholm 1912. Lydia Wahlström, "Fredrika Bremer. Några fakta och synpunkter", *Svenskar från förra seklet. Biografiska studier* II, Stockholm 1916, s. 53–174. Ellen Kleman, *Fredrika Bremer. Svenska kvinnor* III, Uppsala 1925. Kleman har också givit ut *Fredrika Bremers bild*, Stockholm 1913, tillsammans med Sigrid Leijonhufvud. Klara Johanson har publicerat flera artiklar om Bremer. Några återfinns i samlingsvolymen *K. J. själv*, Stockholm 1952. Elin Wägner, *Fredrika Bremer. Svenska Akademiens minnesteckningar*, Stockholm 1949.
- 6 Gunnar Axberger, *Jaget och skuggorna. Fredrika Bremer-studier*, Stockholm 1951. Elof Ehnmark, *Fredrika Bremer*, Stockholm 1955.
- 7 Gunnar Qvist, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier*, Göteborg 1969.
- 8 Se exempelvis Karin Westman Bergs artikel "Senaste nytt om Fredrika Bremer" i *Hertha* nr. 2 1970, s. 17–19 samt Greta Wieselgrens uppsats "Romanen Herthas betydelse för myndighetsreformen 1858", i *Fredrika Bremer ute och hemma*, red. Birgitta Holm, Stockholm 1987, s. 95–113.
- 9 Den viktigaste studien i sammanhanget är naturligtvis Birgitta Holms *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm 1981.
- 10 "Efter mer än hundra år är Fredrika själv och hennes utveckling intressantare än hennes romaner", skriver Elin Wägner i sin Bremerbiografi, s. 32. Påståendet återkommer i olika variationer i hela Bremerforskningen.
- 11 Mortensen, *Fredrika Bremer*, s. 29. Ehnmark, *Fredrika Bremer*, s. 23.
- 12 Axberger finner det exempelvis "sannolikt" att Bremer skrivit novellen "Den olycklige" "driven av ett behov att göra upp med sin egen 'nervsvaghet' och människoskygghet", se *Jaget och skuggorna*, s. 40f. Att Bremers hjältinnor ofta gifter sig med betydligt äldre män har också en privat koppling, enligt Axberger: "Man behöver knappast vara troende freudian för att i denna ofta upprepade situation se ett uttryck för Fredrika Bremers /.../ känslöshet vid fadern." *Ibid.*, s. 120.
- 13 Mary Ellmann, *Thinking About Women*, London 1968, s. 29.
- 14 *Ibid.*, s. 30f.
- 15 Margrit Eichler, *Nonsexist Research Methods. A Practical Guide*, Boston 1988, s. 7.

16 Se Ellen Fries, "Fredrika Bremer", *Märkvärdiga qvinnor* II, s. 374 resp. Hellen Lindgren, *Ord & Bild*, Stockholm 1891, s. 461f. och Otto Sylwan, *Svensk litteratur vid adertonhundratalets midt (1830-60)*, Göteborg 1903, s. 94.

17 Se Axberger, *Jaget och skuggorna*, s. 120 resp. 212 samt Mortensen, *Fredrika Bremer*, s. 17.

18 "Hon var liten och spenslig med en näsa, hvilken utgjorde hennes och den fåfånga moderns förtviflan, och ett oregelbundet ansikte, i hvilket endast den marmorhvita, rena pannan och de fladdrande, intelligenta ögonen ägde något tilldragande. Undantager man hennes händer, hvilka voro små och välformade, så var hon ful." *Fredrika Bremer*, s. 13.

19 I sin dagbok uttrycker Fredrika Bremer vid flera tillfällen en oro över att ett eventuellt giftermål skulle ominstegöra hennes författarkarriär: ".../ [t]y jag vet och känner att dessa två bestämmelser icke kunna förenas utan att man misslyckas i båda, och genom att egna mig helt och hållet åt det sednare (skrivandet, min anm.) tror jag mig kunna blifva så nyttig, som min kraft det tillåter." *Sjelfbiografiska anteckningar* del 1, s. 105.

20 Utifrån systemen Charlottes skildring av Bremers barndom tycker sig Mortensen finna tecken på att Fredrika "ej varit fullt normal", att hon lidit av "en mycket höggradig nervositet, hvilken starkt närmat sig ett epileptiskt tillstånd." *Fredrika Bremer*, s. 12f.

21 Lydia Wahlström, "Fredrika Bremer och erotikerna. Ett bidrag till hennes karaktäristik", *Idun* nr. 42-43 1913, s. 681-682 och 698-699. (Ämnet behandlas också i samma författares Bremerstudie i andra delen av *Svenskar från förra seklet*. Se särskilt s. 119-134).

22 *Ibid.*, s. 681.

23 Johan Mortensen, "Fredrika Bremer och erotikerna. En replik till doktor Lydia Wahlström från docenten Johan Mortensen", *Idun* nr. 30 1917, s. 764.

24 Henrik Schück, "Fredrika Bremer och hennes efterföljare", *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, band 6, 3:e fullständigt omarbetade upplagan utgiven av Henrik Schück, Stockholm 1930, s. 165-215.

25 Nyblom, "Minne af Fredrika Bremer", s. 86. Nybloms påföljande uppräkningsliknar en kort kvinnokatalog och innehåller, förutom Fredrika Bremer, innehåller sex namn av vilka tre är författare: Birgitta, Nordenflycht och Lenngren.

26 Mortensen, *Fredrika Bremer*, s. 18.

27 Mary Ellmann betonar att kopplingen mellan (kvinnlighet) kön och författarskap inte nödvändigtvis behöver resultera i regelrätta orättvisor, utan lika gärna kan utmynna i hyllningar. Denna entusiasm brukar dock, menar Ellmann, i många fall grunda sig på att verket ifråga anses vara befriat från sådana drag som bedömarens vanligtvis brukar ogilla hos kvinnliga författare. Se *Thinking About Women*, s. 31. Dessutom, hävdar Ellmann, håller entusiasmen bara i sig så länge författaren verkligen visar sig besitta de "rätta" egenskaperna. När hon inte uppfyller bedömarens förutfattade mening om kvinnlighet, möts hon istället av fientlighet. *Ibid.* s. 40.

28 Hellen Lindgren, *Ord & Bild* 1898, s. 452. (Uppsatsen ingår i förf:s *Skalder och tänkare. Litterära essayer*, Stockholm 1900, s. 13-50). Lindgren uppehåller sig en hel del vid den blandning av (milt) uppror och underkastelse som han ser som det viktigaste draget i Bremers personlighet: "Hon kan ofta gifva sin andlige lärare Böklin orätt, men det sker alltid ödmjukt; ger hon honom åter rätt, sker det med glad underkastelse under hans högre vishet, och i bägge fallen är hon *en äkta kvinna af det ädlaste slaget* ..." *Ibid.* s. 452f. min kurs.

29 Lindgren fastställer att Bremers "moraliska mission" i främsta rummet var "att predika hemmet evangelium." Detta bremerskt äktsvenska hem "vinner segrar öfver envisa karakterer, det böjer hårda viljor, det försonar starka motsatser, det sprider balsam i själsstridernas sår, det utjämnar krafternas strid /.../det tröstar med kärlekens milda ord: där är hvila, där är frid, där är trygghet." Ibid., s. 463f.

30 Arne Melberg, "I hemmet och på resa. Familj och frigörelse i litteraturen kring 1840", *Realitet och utopi: utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*, Stockholm 1978, s. 76–93.

31 Birgitta Holm, "Romanteori och kvinnlig romantradition. Ett abstrakt resonemang med ett konkret exempel", *Kvinnolitteraturforskning. Teorier och begynnelse*, red. Karin Westman Berg, Uppsala 1979, s. 1–26.

32 Dessa citat återfinns på s. 80–81 i *Realitet och utopi*.

33 De kvinnliga författarnas svar på *Det går an* har bland annat undersökts av Eva Borgström i avhandlingen 'Om jag får be om ölost'. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, diss Göteborg; Göteborg 1991, s. 195–252.

34 "Hemmet har väl också i vår tid blivit lika bortglömd som de flesta andra av Bremers verk och Bremer själv lever i den litteraturhistoriska mytologien mest som en påstådd förkämpe för kvinnans emancipation.", *Realitet och utopi*, s. 77.

35 Den motsatsställning i vilken Melberg placerar de två romanerna i detta avseende märks exempelvis tydligt i följande formulering: "Resan strukturerar *Det går an*: från avfärdens livfullt skildrade ovisshet till framkomstens lugna visshet. *Hemmet*, däremot, struktureras av hemmet självt: bara ogärna avlägsnar sig handlingen från familjens intimitet och i så fall bara för att föra in något främmande element, som kan hota den tydligen autonoma familjen", *Realitet och utopi*, s. 79.

36 Arne Melberg är inte ensam om att placera Bremers romaner i triviallitteraturfacket. Jag har inte för avsikt att ta ställning till huruvida han har rätt utan intresserar mig snarare för hur argumentationen ser ut.

JONAS INGVARSSON

Den cybernetiska gorillan och den multimediala utopin

– om *Gorilla, Konst: Media*

svisch!

eller

sssssssssvvvvvvvviiiiiiiiisssssssssccccccccchhhhhhhhhh!

som antologin kanske egentligen hette, kom ut ”vid tiden för den ryske regeringschefen Nikita Chrustjevs besök i Sverige”,¹ det vill säga 1964. I denna katalog förekom bidrag av Åke Hodell, Öyvind Fahlström, Leif Nylén, Torsten Ekbohm, Bengt Emil Johnson, Carl Fredrik Reuterswärd och Mats G. Bengtsson. Vad som presenterades var en liten samling collage, bilddikter, intellektuella skämt och konkret poesi, som för den oinvigde kunde te sig som meningslöst skrivmaskinsklotter. I själva verket var projektet att betrakta som en fortsättning av de mest avantgardistiska dragen i den samma år avsomnade tidskriften *Rondo* (i vars redaktion Ekbohm och Nylén ingick), som under ett par år envist hade introducerat bland annat kontinentens konkreta poeter.

I *svisch!* drogs skruven upp ett varv till och antologin blev ett led i etablerandet av ett självständigare ”mer svenskt” avantgarde. Nästa led blev en kalender, vars första utgåva kom 1 april [sic] 1966. Den hette *Gorilla*, redaktionen bestod av Lars-Gunnar Bodin, Torsten Ekbohm, Åke Hodell, Bengt Emil Johnson, Leif Nylén och Torkel Rasmusson under ledning av redaktören Mats G. Bengtsson.

Denna essä kommer alltså att behandla denna svenska avantgarde-publikation som utkom med två nummer 1966–67. Den existerade under en mycket intensiv period i svenskt kulturliv; strax efter det 1965 Karl-Erik Lagerlöf kallat för ”strömkantringens år”,² men också före det verkliga ”barrikadåret” 1968. Det är alltså en brytningstid, vilket avspeglar sig inte minst hos en kritiker som Björn Håkanson (han vore värd en egen studie):

Alltfler upplever under dessa år att det tidiga 60-talets experimentlusta börjar kännas inadekvat i en tid då Vietnam och den orättvisa fördelningen av Jordens resurser alltmer tränger sig in i vardagsrummet. Sartres ord om att man inte med behållning kan läsa Robbe-Grillet i tredje världen, tycks gälla även för flera nyfrälsta svenska intellektuellas förhållande till sitt och andras tidigare experimenterande med konkretism, popkonst, nya romanformer med verklighetsbeskrivningen som *problem*, istället för *verkligheten* som objekt. I detta skede hamnar vi alltså *in medias res* – och detta ska ju också handla om media och konst, ty sådan var subtiteln till *Gorilla*: "Konst: Media".

I texten talas en del om "popkonst", "konkretism", "cybernetik" och "spelteori". Här finns inte plats för några utredningar av begreppen, men jag ska för att inte lämna läsaren helt i sticket ändå bidra med några associationer.

Popkonsten etablerade sig först inom bildkonsten men kom att få inflytande över samtliga konstformer. Poängen med pop, förenklat, är att man konstruerade inte primärt bilder av verkligheten, utan *bilder av bilder* av verkligheten; därav Lichtensteins serierutor, Warhols Marilynsviter och fotorealismen (för att ta bildkonsten som exempel). Att dessa bilder av verkligheten som avbildades i sin tur faktiskt också är en del av verkligheten bidrog givetvis till popkonstens intellektuella intresse.

Konkretismen fick även den sitt första tydliga uttryck i bildkonsten – Mondrians färgfält är välbekanta. Inom litteraturen innebar denna riktning att man uppehöll sig vid språket som föremål, snarare än att i första hand betona dess representativa kvaliteter; därav den skrivmaskinskonst som så entusiastiskt praktiserades av till exempel Åke Hodell och Bengt-Emil Johnson. Men också själva *ljudligheten* undersöktes, vilket ledde till ett ivrigt experimenterande med fonetiska poem i futuristernas och dadaisternas efterföljd.³

Cybernetik är en vansklig term, som har använts som en beteckning för undersökandet av samspelet mellan människa och maskin; det mänskliga tänkandet och maskinens "intelligens". Cybernetiken fick en naturligt uppsving under 60-talet, när datorerna börjar dyka upp – det skrevs en datadikt redan i början av 60-talet.⁴

Spelteorin var också aktuell under denna period, dels som en förlängning av det cybernetiska intresset och datatekniken, men också för dess koppling till militär strategi och det Kalla Krigets operationsvariabler. För författare och konstnärer som sökte mönster bakom maktens språkliga dimridåer blev spelteorin ett tacksamt objekt; Torsten Ekboms roman, eller rättare sagt "strategiska modellteater", från 1966, *Spelmatriser för Operation Albatross*, baserar sig helt och hållet på spelteoretiska scheman;⁵ detta kan sägas även om flera av Öyvind Fahlströms spelmålningar från samma tid.

Gemensamt för dessa fyra begrepp – popkonst, konkretism, cybernetik och spelteori – så som de används av kretsen kring *Gorilla*, är alltså att de kan användas för att komma åt en verklighet som tycks fördold bakom maktens och (får vi anta) kapitalets dimridåer. "Det finns mer att upptäcka, och vi försöker hitta vägar att göra det, och dessutom strategier för att beskriva det"

– så kanske gorillornas program kan sammanfattas. Dessa vägar handlade inte bara om konst och media, utan även, som vi ska se, om droger. Men *det* intresset ter sig nästintill följdriktigt. Fortsättning följer.

i: GORILLA 1

”Så har svisch-gruppen fått ett forum där den kan förklara och förtydliga sig”, utbrister Björn Håkanson i sin anmälan av premiärnumret.⁶ Till råga på allt har utgivaren Bonniers kostat på sig att göra en för tiden ytterst påkostad produkt, konstaterar Håkanson, ”så vitt jag vet den exklusivaste som någonsin tryckts i det här landet”.⁷

Omslaget är stiliserat, nästan symmetriskt, i rött och svart och med en tämligen traditionell kommunikationsmodell tecknad i vitt mot den svarta bakgrunden. Modellen är hämtad från Shannon/Weaver *The Mathematical Theory of Communication*.⁸

Innehållet i detta första nummer präglas av introduktionen av den kanadensiske medieteorikern Marshall McLuhan, mannen som påstod att det var ”the medium” som var ”the message”, att de kommunikationsformer vi omger oss med radikalt påverkar vårt sätt att betrakta och organisera vår omvärld. Fortidens talade ord, medeltidens skrivna och renässansens tryckta ord, radion, telefonen, och nu TV och datorer är *i sig* betydelsefullare än vad man eventuellt fyller dem med för ”innehåll”. McLuhan uttryckte sig ofta rappt och metaforiskt och en annan viktig tankeform för honom var att de mekaniska medierna (från boktryckarkonsten med lösa typer och fram till industrialismen) utgjorde en förlängning av vår kropp, medan de nya elektroniska medierna är en utbyggnad av vårt centrala nervsystem. Titeln på Mats G. Bengtsson inledningsessä ”Vårt externa nervsystem” är sålunda en fras direkt hämtad från McLuhan och Bengtsson presenterar och tolkar en hel rad resonemang från mediagurun. Mediateoretikerns teser genomsyrar även den läsning av den amerikanske författaren William S. Burroughs som Mats G. Bengtsson genomför på annan plats i kalendern. Själv framträder dock inte McLuhan med något bidrag i *Gorilla*.

I numret introduceras några såväl utländska som inhemska ”popkonst-kretister” (min katakres), bl.a. Öyvind Fahlström med ett utdrag ur *Den helige Torsten Nilsson*, som ursprungligen är en ”blindfilm för Sveriges Radio”. Åke Hodell och Svante Bodin presenterar skrivmaskinskonst. Spelteoretikerna Johan von Neumann och Oskar Morgenstern bidrar med en analys i matrisform av de möjliga strategier som erbjuds i en episod ur ”Sherlock Holmes äventyr”.⁹

Sammantaget utgörs gorillornas första kalender av ett vidareutvecklande av konkretismen och popkonsten så som den presenterats i *Rondo* och *svisch!* (men även i *Ord&Bild* och *BLM*). Att en så pass avantgardistisk grupp – en liten (om än välkänd) kärna av medarbetare – med en tämligen begränsad

läsekrets får tillfälle att producera ”den exklusivaste [tidskrift] som någonsin tryckts i det här landet” (Håkanson igen) får ju anses vara anmärkningsvärt.¹⁰ Men möjligen är det också typiskt för kulturklimatet vid denna tid.

Men *Gorilla* är ju något mer än en lansering av ett gäng unga experimentatörer; kalendern är också i sitt första nummer en ditintills osedd manifestation av de nya mediernas genomslag inom konst och litteratur. Eller kanske är det snarare fråga om den moderna *mediadebattens* genomslag. Helt klart genomsyras den nya avantgardismen av ett uttalat förhållande till massmedia, cybernetik och spelteori. Detta är den avgörande skillnaden mellan *Gorilla* och till exempel *Rondo*, där experimenten fortfarande höll sig inom Gutenbergs ramar. I *Rondo* framträdde ett avantgarde som bekymrade sig över hur ”jag” skulle betrakta ”denna världen”; gorillorna stormar fram med alla sinnen öppna på en gång och frågar sig istället hur ”denna världen” ser ut. Denna multimediala modernism skall vi återkomma till.

ii: GORILLA 2

Det kom ett nummer till, men det blev också det sista. För 24:50 kunde man bli ägare av ett exemplar av *Gorilla 2*, som dök upp våren 1967. Men omslaget signalerar snarare att det skulle vara frågan om någon form av seriealbum; ingen text eller titel, bara en Disney-inspirerad bildsvit – signerad Mats G. Bengtsson och Bengt Ohlsson – på omslagets fram- och baksidor. Arbetet på omslaget bär titeln ”Fighting the Animated DNA-Duck”. Redaktionen består denna gång av Mats G. Bengtsson, Torsten Ekbom, Åke Hodell, Leif Nylén och Torkel Rasmusson.

Denna kalender saknar ”ledare” eller programförklaring av den typ som Bengtsson presterat i första numret. Istället kastas läsaren rakt in i Åke Hodells värld av elektronismer i ”Skywriting”. Det börjar tämligen poetiskt:

Intill mig hör jag ett ljud från en humla. På avstånd ett avtonande ljud från en J9.
De två ljuden kolliderar och ett nytt ljud uppstår.

Någonstans antingen under själva kollisionen eller strax efter uppnår jag satori.
I samma ögonblick går J9:n i vänsterspin och störtar. En humla är allt jag hinner uppfatta. Kollisionstexten antecknar jag den 17 juli 1941.

Satori = ordlös insikt

(*Gorilla* nr 2, 1967, s. 1)

Hodells bidrag formar sig sedan till en serie experiment i ord och bild med ”elektronisk satori” som mål:

Immaterialitet A. Fastbunden i en människocentrifug sänks Åke Hodell ned i en

vattenfylld cistern. Centrifugen sätts i rörelse av ett atomkraftverk. När hastigheten blir snabbare än ljusets¹¹ är Åke Hodell = Bleu out (förvandlad till ett blått sken). (*Gorilla* 2, 1967, s.5)

Det slutar med en beskrivning av en planerad föreställning med fyra flygplan(!) som utövar skywriting 3 000 meter ovanför Tekniska Museet, samtidigt som de sänder signaler till en datamaskin.

Bland de övriga svenska bidragen finner vi bland annat Svante Bodins och Mats G. Bengtssons "Work" – en textuell iscensättning av hela popmenageriet där James Bond, Albert Einstein, Johan von Neumann (ja, han med Sherlock), William Burroughs, Disney-handskar och Riemannrum och en rad andra aktörer förekommer om vartannat i en lustiger föreställning om tid, rum och media.¹² Mest iögonfallande är emellertid Carl Fredrik Reuterswårds bidrag till mittuppslaget – en helt guldfärgad plansch endast signerad med namnet "Remembrant" (f.ö. enda behållningen i denna kalender enligt en måttligt imponerad Sven-Eric Liedman).¹³

I brist på svenska programartiklar framstår McLuhans "Adress" som kalenderns huvudnummer. "Ett nytt medium betyder en ny miljö och det är därför mediet är budskapet" lyder underrubriken på denna för mediaoraklet mycket typiska text. Och med tanke på att han ser humorn som en viktig seismograf för samtidens omvälvningar är inledningens knastertorra vitsar onekligen hårresande.¹⁴

Men han börjar alltså med humorn, hamnar därefter i *Finnegans Wake* och *My Fair Lady* och sedan är associationsmaskinen igång. McLuhan uttrycker sig som vanligt oakademiskt, stilen är muntlig snarare än skriftlig och saknar preciserade referenser, suggererar snarare än argumenterar genom otaliga exempel och tvärsäkra påståenden.¹⁵ "Budskapet" i "Adress" är att våra kommunikationsmedia skapar vår miljö i högre grad än vad vi tidigare uppmärksammat. Media omstrukturerar våra sinnesorgan, och vår perception har i TV-åldern förskjutits från Gutenbergs öga (det tryckta ordet) mot TV:ns mer allomfattande struktur – öga och öra, ett "svalare" medium som kräver större medverkan för att kommunicera. McLuhan talar också om hur nya medier förändrar vårt sätt att betrakta de gamla medierna; de gamla medierna blir de nya mediernas innehåll. Skriftens innehåll är det talade ordet, tryckpressens innehåll är det skrivna ordet, bokens innehåll är det tryckta ordet, filmens innehåll boken, TV:ns innehåll filmen. Detta, menar McLuhan, är orsaken till att etablerandet av nya kommunikationsformer i första hand tenderar till att rikta uppmärksamheten mot de äldre formerna. Vi kan sammanfatta det med ett par McLuhan-probes: "The medium is the rear view mirror" vari vi betraktar "the emperor's old clothes".

I förlängningen av den kanadensiske profetens teser presenteras i *Gorilla* 2 ett par mer eller mindre fantasifulla essäer om arkitektur från amerikanska pennor samt en fundering över biografrummet och filmens uppförandesituation, signerad Torkel Rasmusson. En "lärodikt" av Buckminster Fuller kompletterar intrycket av massiv amerikansk påverkan hos redaktionen. Å

andra sidan var det ju där (och i Toronto förstås) diskussionen om media fördes. Än en gång: *Gorilla* sysslar indirekt lika mycket med *mediadebatten* som med medierna själva – någon avspeglning av den svenska mediasituationen är det knappast fråga om, vilket givetvis kan bero på den svenska scenens bristande komplexitet vid denna tid, men det ska nog snarare tillskrivas redaktionens strävan att ligga långt framme även internationellt.

McLuhans tankar utgör en av grundpelarna i gorillornas projekt, en annan, noterade vi i första numret, är cybernetiken och spelteorin. Spelbegreppet får ytterligare innebörder i den senare utgåvan genom en essä av "LSD-gurun" Timothy Leary. I "Om beteendepåverkan" ansluter han sig till en syn som tangerar Wittgensteins språkspel:

Allt beteende innefattar inlärda spel. Men bara de fåtaliga västerlänningar som vi kallar "mystiker", eller de som har haft någon sorts visionär upplevelse, kan klart se spelstrukturen i beteendet. De flesta av oss tillbringar vår tid med att kämpa med roller och regler och målsättningar och spelbegrepp som föreligger implicita och genom förväxling inte uppfattas som spel, och försöker applicera dessa roller, regler och ritualer från ett spel på andra spel.
(*Gorilla 2*, 1967, s. 33)

Med Leary introduceras samtidigt en ny ingrediens i *Gorilla* – drogintresset, och precis som i synen på konsten och media är hållningen experimentell i empirisk mening. Det är aldrig fråga om någon drogromantik, nej drogdiskussionen förs i en jargong som åtminstone ger sken av vetenskaplighet. I "Om beteendepåverkan" tar sig detta uttryck i redovisandet av ett par experiment med ett svampextrakt kallat psilocybin. Ett av dessa gick ut på att bygga en "workshop" bestående av fångar i ett fängelse:

Psilocybinupplevelserna gjorde dessa människor medvetna om de stereotypa spel som de tidigare varit sysselsatta med; spelet "tjuv-och-polis", spelet att vara en tuff kille, spelet att överlista lagen, spelet av förbittrad cynism. "Hela mitt liv störtade samman och jag bara satt där lycklig bland skärvorna." Men denna insikt är bara början och den verkligt krävande uppgiften blir att hjälpa dessa människor att välja nya spel, hjälpa dem att lära sig reglerna, rollerna, begreppen, ritualerna i de nya spelen – en praktisk, samarbetande verklighetsundervisning.
(*Gorilla 2*, 1967, s. 38)

William S. Burroughs är representerad även i detta nummer. I "Att utvidga medvetandet" diskuterar han enligt underrubriken "Skillnader mellan sedativa och medvetandeutvidgande preparat". Han gör där en distinktion mellan bedövande och hallucinogena droger och slår ett slag för apomorfin, som "i samband med ett medvetandeutvidgande preparat stabiliserar [...] upplevelsen och reducerar ångesten". Slutsatsen är följdriktig:

Cannabis förorsakar ibland höggradig ångest och denna ångest reduceras omedelbart av apomorfin.

Det förefaller mig som om cannabis och de andra medvetandeutvidgande preparaten skulle erbjuda en nyckel till den skapande processen och som om ett systematiskt studium av dessa preparat skulle öppna vägen till icke-kemiska metoder för att utvidga medvetandet. (*Gorilla* 2, 1967, s. 31)

Till skillnad från den eskapistiska attityd som präglade drogromantiken inom till exempel hippierörelsen, betonar skribenterna i *Gorilla* (Burroughs, Leary – och Thomas Tidholm i "The Immediate Family") främst det estetiska och pedagogiska draget i droganvändandet, något som också Erik Hjalmar Linder (till åren redan då, 63 år) konstaterar i sin anmälan i *Göteborgs-Posten*:

Jag har ingen aning om huruvida de psykologiskt-kemiska experiment författaren [Leary] redogör för kan tänkas leda i önskad riktning; men de verkar inte vara fantastier: [---] Att denna sida av saken måste ägnas arbete och debatt tycks mig självklart. Ty om något är säkert är det väl att den västerländska kulturen behöver genomgå ett slags hjärntvätt, en ny start, en frihet från äldre och förbrukade mål och idéer.¹⁶

Förutom de linjer som dragits upp redan i och med den första utgåvan av *Gorilla* ser vi att detta 25 sidor tjockare nummer (80 vs 55) innehåller fler svensktillverkade essäer, men att intrycket av en amerikanisering av materialet ändå består. Det skönlitterära inslaget har minskat, samtidigt som vi får konstatera att de visuella inslagen ökat: det seriealbumliknande omslaget, Reuterswårds guldaaffisch och Ekboms/Lundins seriesvit. Typografin (som redan i första utgåvan ansågs mycket avancerad) har här blivit än mer sofistikerad, i synnerhet collaget kring Murray the K. Liksom i första numret har en del texter bibehållits på originalspråket engelska.

Det mest påtagliga tillskottet är emellertid introducerandet av en estetiserande och experimentell drogfilosofi. Det kan förefalla vara enbart ett förfall till samtidens trender, för inte har väl drogerna så mycket med media att göra? Erik Hjalmar Linder snuddar vid något väsentligt i sin reflektion i *GP*:

Vad är det nu som förbinder drog- och haschskribenterna med Marshall McLuhan? Är de förra något annat och mer än vilseförda psykologer i krig med samhällsordningen? Representerar den senare något mer än en kvick och högröstad övervärdering av TV-ålderns förmenade nyheter? Uppsatserna i *Gorilla* visar tämligen klart att åtminstone somliga av drogdyrkarna söker arbeta på vetenskaplig grund och att sociologen numera anstränger sig hårt för att få sitt bekanta budskap ("mediet är budskapet") att klarna, bli fattbart och brukbart.

Vad som förenar dem alla är en häftig strävan att tränga in i det mänskliga medvetandet och människans sätt att fungera, en lidelsefull ansträngning att få vår egen tid och vårt eget "vanliga" uppförande en smula på avstånd, (så att vi "får syn" på det som eljest räknas som självklart och nödvändigt), ett ivrigt försök att skapa eller åtminstone ana sig till ett nytt och bättre sätt att leva.

[---]

Jag måste erkänna: om jag än ibland finner uppslagen vara oklara, galna eller

rentav farliga, så tvingas jag ändå respektera allvaret i deras psykologiska bakgrund.¹⁷

Jag ska återkomma till sambanden mellan droger, McLuhan och spelteorier i slutdiskussionen.

iii: RECEPTION

Vi har redan i förbigående berört ett par recensioner av *Gorilla* 1 och 2. Receptionen av de bägge kalendrarna är onekligen ytterst intressant, då den väl speglar attityder gentemot avantgarde, cybernetik och Marshall McLuhans teorier. Vi bör betänka att *Gorilla* etablerar sig i en tid då TV inte bara blivit ett fenomen utan även förmedlat rapporter från ohyggligheterna i Vietnam – vilket naturligtvis inte är enda skälet till ”strömkantringen”. Denna sociala och politiska pubertet färgar givetvis av sig på mottagandet av en ny publikation som inte med en mening diskuterar vare sig Vietnamkriget eller USA-imperialismen. Receptionen av gorillornas sista publikation gav dessutom upphov till en debatt i *Aftonbladet*, som vi ska återkomma till.

Den första utgåvan av *Gorilla* blev enligt Sven-Eric Liedman i hans anmälan av nummer 2 ”allmänt nedsablad”.¹⁸ Detta är emellertid inte riktigt sant, mest kritisk bland anmälarna av första numret är han själv.¹⁹ Detta bottnar främst i att han avvisar den mediaorienterade historieskrivning Mats G. Bengtsson presenterar i sin parafra på McLuhan. Liedman vägrar betrakta det talade ordet som ett massmedium varmed hela den kommande argumentationen för honom blir ett felslut. Bengtssons essä innehåller enligt Liedman

lösliga generaliseringar i skydd av någon vetenskaplig auktoritet, förtäckt polemik i hela historiens, samtidens och framåtskridandets namn mot sådana som inte tycker just som en själv, begreppslig rörighet, profetisk blindhet, aningslöshet, m.m., m.m. Det är så mycket mer beklagligt som själva ämnet är viktigt.

Också Lars-Olof Franzén i *DN* är besviken på *Gorilla*, trots att han är motvilligt förtjust i Marshall McLuhan.²⁰ Enda behållningen är William S. Burroughs och Öyvind Fahlströms bidrag i en publikation som annars mest innehåller ”strunt och pretentioner, sötbröd för de trogna”.

Det är framförallt Mats G. Bengtssons programessä som tilldrar sig anmälarnas uppmärksamhet, så även hos Jan Olov Ullén i *SvD* som finner att det är en text ”full av logiska fel, missuppfattningar och romantiska bedyranden av svåraste slag.” För honom är det framförallt Åke Hodells spegelvända skrivmaskinsdikter som är behållningen.²¹

Återstår två mer positiva reaktioner, Erik Hjalmar Linder i *Göteborgs-Posten*²² och Björn Håkansons redan återopade anmälan i *Aftonbladet*.²³ Linder menar att detta första nummer ger riktiga tankeställare,²⁴ och att ”det

i viss mån övertygande ligger i den intellektuella skärpa som skymtar i en del av manifesten, och särskilt i Mats G. Bengtssons inledningsessä".²⁵ Slutinttrycket är en respektfull skepsis: "Vissa av Mats G. Bengtssons premisser är slående riktiga; hans slutsatser kan ändå vara fel."

Björn Håkansons anmälan är intressant därför att den visar honom i aktion när han som kritiker befinner sig i en brytningstid mellan å ena sidan *Rondo*-gruppens avantgardism (Håkanson ingick i redaktionen) och den socialt orienterade kritik som kom att bli hans kännetecken under 60-talets senare hälft.

Håkanson hälsar publikationen som en "ovanligt välmotiverad tidskrift". Liksom andra anmälare fokuserar han Mats G. Bengtssons text och konstaterar att Bengtsson tyvärr är en "mycket dålig stilist och en komplett osjälvständig tänkare", texten "vimlar av storstilade, men helt obevisbara generaliseringar" med en enligt anmälarern pseudovetenskaplig jargong, och essän ger "samma känsla som inför överambitiösa gymnasieuppsatser". Efter denna sågning av framställningens kvaliteter visar det sig emellertid att Håkanson trots allt är imponerad av Bengtssons patos. Hela den ganska långa artikeln blir sedan till en diskussion kring Bengtssons funderingar.²⁶ I slutstycket bjuder han dessutom in sin skrivande kollega till *Aftonbladets* spalter:

Det skulle vara intressant att få höra [sic.] Bengtsson fundera litet över de här frågorna.[- -] Jag tycker nämligen att det konstnärliga program jag anar de första konturerna av i första numret av *Gorilla* verkar utomordentligt fascinerande. När Mats G. Bengtsson lärt sig skriva svenska och när essäer av Torsten Ekbohm, Leif Nylén och Bengt Emil Johnson börjar flyta in då kan det hända att det visar sig att vi fått en tidskrift längst fram i den internationella avantgardismens frontlinje.

Mycket ris, eller kanske snarare skepsis, men också en hel del respektfull fascination inför premiärutgåvan. Slående är hur olika man reagerar på samma inslag i kalendern. Mats G. Bengtsson kom hur som helst att vänta drygt ett år på att förtydliga sig i *Aftonbladet* och då tillsammans med Svante Bodin i den artikel som kom att bli startskottet för den debatt vi ska redovisa nedan.

Den artikeln föregicks av några tämligen kritiska anmälningar av kalender nummer 2. Lars Olof Franzén skriver under rubriken "Elektronikens vilda djur" i *DN*. Han menar att nya *Gorilla* "är betydligt bredare och mer vital" men är ändå tämligen negativ i sin bedömning, om än något fascinerad av denna "den bisarraste avantgardepublikation som utkommit i det här landet":

Ett ögonblick tror man sig förflyttad till ett Maranatomöte för LSD-drogade cybernetiker. Så hämningslös är retoriken, så totalt provinsialt är perspektivet. Det går förvisso inte att känna igen världen 1967 i *Gorilla*, det man finner är en teknikernas utopi, så färgad av en amerikansk kulturmiljö att svenska språket inte räcker till för den. Men man finner också – och det är där *Gorilla* blir intressant – ett försök att frilägga hur den nya tekniken, framför allt elektroniken,

påverkar människors sensibilitet.²⁷

Franzén sammanfattar sin syn på detta avantgarde med att deras utopiska samhällssyn är verkningslös "så länge man inte tar stöd i annat än en begränsad grupp samhällens överkultivering eller påvisar de nya mediernas förmåga att lösa viktigare problem än att 'utvidga medvetandet'".

Sven-Eric Liedman fortsätter i samma anda som anmälan ett år tidigare. Även om han finner att informationen denna gång fått mer utrymme på polemikens bekostnad, är det fortfarande det onyanserade och kvasidjupsinniga draget som består. "När Gorilla nummer 10 utkommer kan vi kanske vänta oss något riktigt vällyckat", avslutar Liedman en ganska kort sågning.²⁸

Åke Janson i *SvD* menar att de svenska originalbidragen främst är typografiskt intressanta medan texter översatta från amerikanska tidskrifter "förefaller vara värda ett studium".²⁹ Redogörelsen av McLuhans föreläsning är tämligen neutral, intressant är däremot noteringen att "de auktoriteter, praktiker och teoretiker som i Gorilla skriver om narkotika har dess bättre inga vulgärrecept". Ännu en påminnelse om det klimat vari texterna publiceras; det är egentligen ingen som reagerar indignerat på inslagen av drogfilosofi i *Gorilla*.

Kjell Sundberg (*AB* 5/4 -67) är den som tillsammans med Artur Lundkvist i *BLM* hårdast angriper vad han upplever som en avideologisering i kalendern, ty

deras mediaromantik, teknikens självändamål, den moraliska likgiltigheten, konsumenthållningen, bristen på garde och misstänksamhet, konfliktlösheten, gör att deras verksamhet ändå saknar en väsentlig inriktning. Deras verklighet, som Gorilla presenterar den, är svärmisk.

Artur Lundkvist (i *BLM* 4/67) finner *Gorilla* "provokativ och fantasieggande" men är i huvudsak kritisk, då

man förbigår politiska och ekonomiska faktorer som om de inte existerade, vilket innebär att överlämna dem till 'självalstring' inom snäva, maktägande kretsar. Detta är kanske den allra farligaste tendensen: där kan man misstänka ett (möjligtvis omedvetet) dubbelspel mellan massmediapredikanterna och den amerikanska reaktionen.³⁰

En som däremot fortfarande kapitulerar inför sin fascination är Erik Hjalmar Linder i den redan citerade anmälingen i *Göteborgs-Posten*: "Det enda man begär", avslutar han, "är att debatten inte får formen av en entusiasternas monolog utan av en skarp och insiktsfull dialog där motparten består av kritiker med kallt huvud."³¹

Denna starkt komprimerade genomgång av receptionen av de bägge numren visar framförallt på divergensen mellan olika kritiker, vare sig man gillade *Gorilla* eller ej. Man ogillar olika tendenser om man avvisar kalendern,

eller fastnar för skilda saker om man gillar, eller bara fascineras av, den. En genomgång av kritikerfronten i denna brytningstid för svenskt kulturliv visar på de motstridiga strömningar som konfronteras i det kulturella samtalet. Håkansons recension är belysande, eftersom det fångar honom i en period omedelbart före en mer dogmatisk hållning till det estetiska uttrycket.³² Här har han fortfarande vissa förhoppningar om att det skall etableras ett avantgarde som verkligen har något att säga om samtiden.

Lars-Olof Franzén konstaterade i sin anmälan av nummer 2 att "Den estetiska utopismen har förvandlats till en social utopism". Detta blir tydligt i den debatt som följde på receptionen av kalendern.

iv: DEBATTEN

Efter den i huvudsak negativa kritiken av *Gorilla 2* känner sig Mats G. Bengtsson och Svante Bodin föranledda att försvara sig. Den 2:a maj samma år – drygt ett år efter Håkansons inbjudan – kommer så i *Aftonbladet* en ansats till förtydligande av gruppens budskap. Rubriken lyder "Gorilla slår tillbaka".

Inledningsvis slår artikelförfattarna fast att de inte tror på de ideologier – marxism och kapitalism – som fått formulera lösningarna det senaste århundradet:

När man anklagar "Gorilla" för bristande engagemang menar man ingenting annat än ett engagemang i en viss existerande ideologi (marxism eller kapitalism). I den meningen kan inte en verklighetsorienterad människa vara engagerad, då dess ideologier inte är inriktade på att lösa dagens problem utan gårdagens. [— —]

Och tyvärr domineras också dagens internationella politik av dessa värderingar – nämligen att med alla medel hävda den egna ideologin gentemot andras, att hävda det egna landets välfärd på bekostnad av andra länders.

Och detta gäller både de kapitalistiska och de marxistiska staterna. Vietnamkonflikten är ingenting annat än ett krig om ideologier. Problem som debatteras i den svenska riksdagen färgas alltför ofta av fiktiva ideologiska motsättningar, som skymmer det reella problemkomplexet och dess möjliga lösningar. Konstnärerna kring "Gorilla" (dit vi hör) är "oengagerade" då de inte vill fungera som propagandörer i dessa ideologiers tjänst. Inför dem känner vi bara en enorm trötthet, leda och avsmak.³³

De bägge gorillorna tycks här stå för en avantgardistisk anarkism, en genuin misstro gentemot alla beprövade politiska system, som de beskriver som "metafysiska". Istället efterlyser man en ny analys av de verkliga problemen:

Genom att nå kunskap och insikt om de djupare relationerna mellan människan och exempelvis den elektriska teknologin i dess många former av media, information, energi o s v, tar man därmed bort förutsättningarna för en godtycklig

utveckling av dessa relationer och blir även förmögen att upplösa en alienatiostendens i största allmänhet.

Man menar att kritikerna av *Gorilla* vägrar inse att människan faktiskt inte har kontroll över den tekniska och mediala utvecklingen och att det är ur denna ideologiska blindhet som uppfattningen att gorillorna skulle vara någon slags teknikdyrkare har uppstått. Bengtsson och Bodin ser som sin uppgift att söka visa hur dessa "apparater" faktiskt fungerar:

Slutligen krävs att man använder apparaterna på alla möjliga sätt (även synbart absurda); att man manipulerar med dem för att exploatera dess upplevelse- och användningsmässiga potential.

Och det är här konstnärerna kan göra en viktig insats genom att "ställa ut" sina manipulationer av dem. Visa att de kan tagas ur sina strängt sociala funktioner och istället förvandlas till "leksaker". Genom att arbeta och manipulera med teknisk apparatur kommer ett slags konfliktlös, men ändå emotionellt dynamisk "intimitet" mellan människa och maskin att uppstå, som för människans del kan innebära en befrielse från hennes "neuros", ökad medvetenhet om maskinens psykiska och sociala implikationer och dessutom en god portion nöje och upplevelser genom den.

Gorillorna tycks alltså se konsten som mediavärldens psykoterapi. Alienationen inför det moderna samhället representeras inte av Mats G. Bengtsson och hans gelikar – den representeras av de kritiker som inte inser i vilket nät de är fjättrade när de angriper *Gorilla* för bristande engagemang. Reaktionerna lät inte vänta på sig särskilt länge. Först ut (11/5 -67) är *Aftonbladets* egen Kjell Sundberg som menar att kalendern knappast fullföljer det program som presenteras i artikeln.³⁴ Därtill finner Sundberg gorillornas försvar ytterst förvirrat. Man engagerar sig hett i de världspolitiska frågorna och tror att med teknikens hjälp och utan ideologiernas skygglappar kommer jorden att förenas och problemen lösas:

Sålunda visar man upp en "engagerad" hållning, man avsäger sig visst inte ansvaret för samhället, utvecklingen, världen.

Å ANDRA SIDAN är det just vad man gör. Den som en gång valt ansvaret, bestämmer inte längre villkoren han lever och handlar under. Han har att rätta sig och sin strategi efter fienden, omständigheterna, verkligheten. Han ger upp sin frihet. Framför allt ger han upp sin frihet att som *Gorilla* önska politiker och ideologier i slasktratten tillsammans med själva kravet att den som vill ingripa måste göra det med politikens och ideologiernas vapen.

Sundberg angriper också *Gorillas* syn på att tekniken skulle vara en makt som formar vår värld, och som också skulle ge oss redskapen att rädda den. För Sundberg är tekniken istället redskap till makt. "De ger makt och de ökar den mäktiges makt":

Gorillas begrepp är så snävt i sin berusning att man ser maskinerna och knapparna, men inte den som trycker på dem. Därför kan de fnysa åt politikerna. Därför sade jag också att deras diagnos är fel ställd: den rädsla många känner gäller varken knapparna eller apparaterna utan honom som trycker på dem. Att inta Gorillas hållning är att göra sig till blinda och glada offer.

Sundberg sammanfattar sin kritik med att *Gorilla* ”i allt väsentligt står för en aintellektuell, amoralisk och icke ansvarig hållning. [- - -] Utom ett par konstverk ser jag ingenting att respektera”. *Gorilla*, dvs Mats G. Bengtsson och Svante Bodin, försvarade sig naturligtvis.

Denna gång upprepas argumenteringen med några förtydliganden.³⁵ Sundbergs rädsla för dem som håller i verktygen är en rädsla som genereras av det system han själv bekänner sig till – ideologiernas, och det är just i de splittrade ideologiernas samhälle som faran för missbruk uppstår: ”Den [faran] kan däremot anses minimal i ett globalt administrerat samhälle där alla människor verkar för en gemensam social målsättning.”

Det utopiska tonläget består och man backar inte alls från sin ”engagerade” ståndpunkt.

Angreppen på *Gorilla* fortsätter inte oväntat. Ronny Ambjörnsson drar den slutsatsen att Bengtssons och Bodins inställning inte kan leda till något annat än passivitet, och att de därmed går borgerlighetens ärenden:

Gorilla visar ett påtagligt intresse för psykedeliska experiment. Men Ferdinand som berusar sig på blomdoft är en ofarlig tjur. Timothy Leary, den LSD-frälsta San Franciscobohemens profet, som i *Gorilla* bidrar med två texter, tar också konsekvenserna av sin hållning (i marsnumret av Ramparts) i sina upprepade vädjanden till ungdomen att ”sluta med protester, politik och petitioner” och istället ansluta sig till hans ”nya religion”. Man föreställer sig att Ronald Reagan är tacksam för sådana yttranden.³⁶

Ambjörnssons inlägg är ett försvar för ideologierna, och en plädering för socialismen som den bland dessa i särklass mest lyckade, ”därför att den närmat sig problemet med en helhetssyn, en ideologi.”

Den enda utomstående debattör som inte angriper *Gorilla* är Björn Widegren den 25 maj. Artikeln handlar inte om *Gorilla* eller ens om Bodins/Bengtssons artiklar, utan är istället ett ifrågasättande av Sundbergs tvärsäkra grundvalar: ”Detta tror jag är en hållning som konstruerats i ett alltför överhettat politiskt klimat. På längre sikt tror jag också att det är en farlig myt.”³⁷

Inför det som kom att bli det sista inlägget i debatten formulerade kulturredaktionen på *Aftonbladet* en anmärkningsvärd ingress:

FRÅGAN om världens räddning är en alltgenom teknisk eller en renodlat politisk angelägenhet eller möjligen något annat tycks uppröra så gott som hela

det svenska folket. Vi har aldrig i något debattsammanhang varit tvungna att avvisa så många publicerbara manuskript. Men någonstans måste vi ju sätta punkt. Läsekretsen kan med fog misstänkas kräva större omväxling än de debattlystna. Efter dagens inlägg av Bernt Rosengren (se sid 4) och Kristina Ahlmark kan vi inte bereda plats annat än för korta slutreplik av debattinledarna Bodin, Mattsson [sic?] och Sundberg.

Såvitt jag kunnat finna tog aldrig dessa tre inledare chansen att leverera någon slutreplik.³⁸

Alltså blir Kristina Ahlmarks artikel "Kalla det 'pepparkaka' ..." den sista i denna engagerade debatt som kommit att handla om världens räddning.³⁹ Ahlmark menar att "ideologi" helt enkelt betyder "gruppintressen", vilket "inte precis [är] metafysik". Hon fortsätter med att rada upp ett antal exempel på tydliga konflikter – med USA inblandade. Ahlmark vägrar att acceptera att det är ideologierna i sig som skapar konflikter

Ideologierna är bara en samling ord nedskrivna på papper eller utsagda från talartribuner.

Vad som däremot är och gör historia är ekonomiska och sociala motsättningar och realiteter, som existerar antingen gorillan kallar det "ideologiska fiktiva motsättningar" eller "pepparkaka", dvs antingen vi har ord för det eller inte.

[---]

ATT VARA "engagerad" är kanske helt enkelt att begripa. Eller att vilja begripa.

Och då följer – automatiskt – en viss handlingslinje. I det här fallet – och i andra fall som rör världens framtid – går handlingslinjen ut på att hejda USA:s framfart. Det borde Gorilla också göra om man menar minsta allvar med sina deklamationer.

Debattens låsta positioner tycks alltså gälla begreppen "engagemang" och "ideologi". Ändå tycks Ahlmarks viktigaste poäng – "Att vara engagerad är att begripa" – ligga nära gorillornas utgångspunkt, att försöka nå "kunskap och insikt om de djupare relationerna mellan människan och exempelvis den elektriska teknologin" varmed man eliminerar själva "förutsättningarna för en godtycklig utveckling av dessa relationer och blir även förmögen att upplösa en alienationstendens i största allmänhet."

Argumenten tycks bekanta, men den polarisering mellan ett (tillåt mig kalla det så) romantiskt avantgarde och en nyfrälst talkör vi här fått ta del av är kanske ändå ett av de mer explicita exemplen på denna estetik- & engagemangsdebatt. Signifikativt är just att bägge falangerna är ute i världsförbättringssyfte och att man uppger att detta är grundvalen för deras engagemang – hur det nu än tar sig uttryck.

v: MEDVETANDE, VÄRLD OCH SENSORISK BALANS

Kanske är *Gorilla* "den bisarraste avantgardepublikation som utkommit i det här landet", som Franzén påstår. Helt klart är att det i 60-talets tidskriftsflora inte finns någon publikation som kommer i närheten av *Gorillas* ambitioner, om vi bortser från *svisch!*. Till och med de avantgardistiska fanfareerna i föregångaren *Rondo* förefaller borgerligt lågmälda vid jämförelse.

Men vilket slutintryck ger gorillornas korta men intensiva härjningståg i svenska media?⁴⁰ Är de ett antal mer eller mindre förvirrade unga avantgardister på dekis som tar en sista tripp?⁴¹ Eller söker de allvarligt finna ett nytt beskrivningssystem i en ny värld?

Av debatten att döma finns det ingen anledning att tro att *Gorilla* bara skulle vara en lektuga för övervintrade romantiker (även om de säkert var just romantiker). Det är uppenbart att herrarna Bodin och Bengtsson ser mycket allvarligt på sitt projekt (och ska vi döma av framträdanden av Hodell, Ekbohm och Nylén i andra sammanhang finns det ingen anledning att tro att deras ställningstagande skulle vara radikalt annorlunda).⁴² *Gorilla* är en fortsättning av *Rondo* i den mening att den innebär ett fortsatt inventerande av möjliga sätt att betrakta omvärlden; Torsten Ekbohm's essä "Romanen som verklighetsforskning" från 1962 är en viktig undertext till såväl Rondoredaktionens som gorillornas arbete:

"Sanningen" om tingen (och människan) kan aldrig belysas på ett sätt. Alla synvinklar måste prövas. [— —] Tingen måste vändas ut och in, upplösas till prismafragment för att kunna tillfredsställa misstron från den "kritiska realismen".⁴³

Skillnaden är som jag påpekat ovan att *Rondo*-avantgardet liksom tassade runt objektet och genom att försiktigt variera sina utsagor sökte man en beskrivning värdig den "kritiska realismen", medan gorillorna stormar fram med en helt ny beskrivningsapparat i händerna och en helt ny verklighet framför sig. Det väsentliga är att *Gorilla* i sin *attityd* (dock inte sin framställning) är *multimedial* – dvs man konstaterar och undersöker hur tillvaron kan beskrivas på olika sätt i olika media – medan *Rondo* förvisso var genresprängande men knappast ifrågasatte Gutenberg's herravälde över litteraturen. Det är typiskt att det är nu Ekbohm skriver sina pläderingar i *DN* för en litteratur som lämnat baksidan och istället utnyttjar den nya elektroniken.⁴⁴

Att man vänder sig bort från ideologierna beror inte på politisk omedvetenhet, det är snarare en följd av att man finner denna nya världsbild alltför absurd för att låta den beskrivas i enkla ideologiska termer.⁴⁵ Det "subversiva" i *Gorilla* består i att söka relevanta verktyg – massmedia, pop, spelteorier, droger – för att skildra samtidens komplexitet och därmed åstadkomma en revolution i såväl inre som yttre bemärkelse. Självklart är detta alltför långsiktigt för de otåligen nyfrälsta deltagarna i kulturspelet, varför själva

oviljan att nagla fast en ideologisk världsbild anses suspekt. Att sedan merparten av materialet och all inspiration hämtades från den nordamerikanska kontinenten bidrog naturligtvis inte till *Gorillas* framgångar.

Att drogerna intog samma plats som mediafilosofin är förklarligt med tanke på den beskrivningsapparat McLuhan etablerar; moderna media är förlängningar av våra sinnesorgan och genom att förändra mediasituationen förändras också vår "sensoriska balans":

I vår egen världsdel har de sensoriska nivåerna ändrats radikalt sedan televisionen kom. Den visuella komponenten har reducerats kraftigt till förmån för de visceral, kinetiska och auditiva, och denna förskjutning i den sensoriska balansen har ändrat vår smak när det gäller formgivning, emballage, nöjen av alla slag, fordon, mat och kläder. (*Gorilla 2*, 1967, s. 27)

Detta kan jämföras med Burroughs erfarenheter:

Under påverkan av meskalin, LSD, cannabis är man intensivt medveten om färger, ljud, lukter, och medlets effekt kan sägas ligga i denna ökade uppmärksamhet som kan vara behaglig eller obehaglig beroende på uppmärksamhetens innebörd. Färger och ljud förlänas en intensiv mening och många insikter stannar kvar sedan verkningskraften hos drogen har försvunnit. Jag har under påverkan av meskalin haft en upplevelse av att se en tavla för första gången och senare funnit att jag kunde se tavlan utan att använda medlet. (*Gorilla 2*, 1967, s.30)

Det handlar i bägge fallen om att medvetandegöra våra sinnesförmimmelser och inse att de inte behöver vara så enkla som vi lärt oss av konventionen. McLuhan är medveten om likheterna mellan hans teser och droggulturens:

Jag läste ett stycke högt ur "Finnegans Wake" och han [en god vän] sade: "När man tar LSD upptäcker man en mångdimensionell värld med otaliga nya sinnesförmimmelser, och detsamma upplever jag när jag lyssnar till 'Finnegans Wake'." ("Finnegan" är förmodligen ofarligare och i längden också mer givande.)

Vad min vän menade var, att det är absurt att begära av någon att han skall sträva mot bestämda, enskilda mål när han omges av en total och integrerad elektronisk miljö. De unga idag vill inte ha mål, de vill ha roller. De vill känna engagemang, totalt engagemang, och att möta och tillfredsställa denna önskan kommer att bli en av framtidens viktigaste och samtidigt svåraste uppgifter. (*Gorilla 2*, 1967, s. 28–29)

Gorilla kom i tidskriftsfloran att bli den sista avantgardistiska storsatsningen från Bonniers, den mer "sambällsinriktade" *Komma* tog över (typiskt nog med en kritisk artikel om McLuhan i ett av de inledande numren). I det skenet är det intressant att betrakta *Gorilla* som modernismens sista och kanske mest extrema manifestation i Sverige. Enligt min historieskrivning skulle jag nämligen vilja beskriva "det postmoderna genombrottet" i Sverige snarare

som en frukt av ”den politiska falangen”, vars litteratursyn på ett helt annat sätt var repertoarestetisk – i det politiskt korrekta syftet använde man sig av de uttrycksformer som bäst passade budskapet: Göran Palms fusion av collage, poesi och essäistik i *En orättvis betraktelse* är ett tydligt exempel, liksom Marit Paulsens du-tilltal i *Du, människa* – som ju ekar av den några år tidigare hyllade Michel Butors *La Modification*.

Gorillas förtjänst ligger naturligtvis i att man gick så långt längs den gamla leden som det gick att gå, och man observerade där saker som ingen observerat tidigare, åtminstone inte i Sverige (och kanske inte i Europa). Även om samtiden inte alltid såg det, så är det genom denna insats *Gorilla* gjort ett fascinerande (om än ibland något förbryllande) bidrag till den svenska repertoaren.

NOTER

1 *Svisch*, (Kerberos, Stockholm 1964), omslaget.

2 "Strömkantringen" är Karl-Erik Lagerlöfs benämning på den orientering mot en mer socialt engagerad konst som blir tydlig omkring 1965. Riktmärken här är Göran Sonnevis Vietnam-dikt och Göran Palms *En orättvis betraktelse*. Se Lagerlöf i *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* (Bonniers, Stockholm 1975). Det är emellertid osäkert om brottet är så kraftigt. Som Beata Agrell antyder i *Romanen som forskningsresa, forskningsresan som roman* (Daidalos, Göteborg 1994) är det antagligen i lika hög grad frågan om ett fortsatt inventerande av olika uttrycksformer.

3 Att denna stoffliga syn på språket ändå kunde förenas med ett radikalt engagemang är Hodells *igevär* ett utmärkt exempel på. Dikten framfördes av en besättning på fyra-fem man som under flera minuter läste "iiiiii" varefter ett kort "gev" följdes av ett likaså utdraget "ääää" som därefter rundades av med några rullande "rrrr". Texten som trycktes innehöll flera sidor med bara "i", ett uppslag med "gev" och därefter flera sidor med "ä" och så en sista sida med "r". Torsten Ekbohm associerade de inledande sidornas i-rader med militärer på marsch, likrikning och kommando. Åke Hodell: *igevär* (Kerberos, Stockholm 1963). Se också Åke Hodell, "Ur Kerberos memoarer" (*kalejdoskop*, Åhus 1980), s. 42–53, och *Lyrikvännens* "Enkät om den konkreta lyriken", 1966:5, s. 6–9.

I samma enkät skriver Björn Håkanson dessa ganska riktiga ord om konkretismens förhållande till nyenkelheten (med Göran Palm, Sonja Åkesson och föralldel Håkanson själv som ledande namn)

Nyenkelheten skulle alltså gå att se som en poesi för publiken i dag, konkretismen som en poesi för poeter i alla tider. Åtminstone varje poet som av kunskapsteoretiska skäl avvisar realismen i litteraturen måste ta ställning till den konkreta poesins frestelse. (*Lyrikvännen*, "Enkät om den konkreta lyriken", 1966:5, s. 7)

Hela enkäten ifråga är för övrigt intressant för en snabbskiss över ideologierna bakom den konkreta lyriken.

4 En bok av cybernetiskt snitt är utan tvekan Torsten Ekbohm's tredje "roman" (den kallades egentligen för "prosamaskin") *Signalspelet* (Bonniers, Stockholm 1965). En maskin spottar fram en rad textfragment (oftast hämtade från en Bigglesroman) och lyckas så småningom, med stor möda, få fram något som liknar en berättelse om agenterna A, B, C, D, E etc som försöker ta sig in i hotellrum nummer 17. "Prosamaskinen" består alltså av dessa textfragment.

5 Torsten Ekbohm: *Spelmatriser för Operation Albatross. Strategisk modellteater* (Bonniers, Stockholm 1966).

6 Björn Håkanson: "Den cybernetiska Gorillan – ett framtidsdjur?", *AB* 22/4, 1966.

7 Och så kostade den också 16:50, vilket är anmärkningsvärt mycket, särskilt om vi betänker att *BLM* och *Ord&Bild* kostade 5 – 6 kronor! Vi kan ju anta att det faktum att Torkel Rasmusson och Leif Nylén vid den här tiden var anställda vid Bonniers spelar in i sammanhanget. (Det antar i alla fall Claes-Göran Holmberg i sin avhandling *Upprorets tradition. Den unglitterära tidskriften i Sverige* [Symposion, Stockholm/Lund 1987], s. 114.) Att *Gorilla* var en "kalender" och inte någon "tidskrift" tolkades allmänt som att periodiciteten inte förväntades bli regelbunden, eller i varje fall inte speciellt tät. Detta kan ur etymologisk och historisk synpunkt verka egendomligt då ju kalendern ursprungligen var och fortfarande oftast är ett sätt att redovisa indel-

ningen av året i lika perioder – dagar, dygn, veckor, månader, kvartal etc. Men ända sedan de dagar då kalendern kompletterades med intressanta upplysningar, upplysningar som sedan bröt sig loss från sifferredovisningen (ex *Svea Litterära Kalender*), har kalenderbegreppet haft denna dubbla innebörd.

8 Claude E. Shannon & Warren Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*. Tillsammans med Abraham Moles *Information Theory and Esthetic Perception* utgör utgör denna bok utgångspunkten för Mats G. Bengtssons essä i *BLM* ett år senare: "The Non Shennonsical Theory off In psykedelicmation and Ecstheatic Peroccupapeption", *BLM* 1967:5, s. 366–71.

9 Och jag kan här helt enkelt inte undanhålla er en av textens fotnoter:

Conan Doyles berättelse förbigår tyvärr blandade strategier och anför istället de aktuella utvecklingarna. I enlighet med dessa stiger Sherlock Holmes av tåget på den mellanliggande stationen och ser triumferande Moriartys specialtåg fortsätta förbi till Dover. Conan Doyles lösning är den bästa möjliga med hans begränsningar (till enkla strategier) såtillvida att han tillskriver båda motståndarna det beteende vi fann vara det mest troliga (dvs. han ersätter en 60% sannolikhet med full visshet). Det är emellertid något missledande att detta förfarande leder till Sherlock Holmes totala seger, trots att, som vi såg ovan, oddsen (dvs. spelets värde) är definitivt till Moriartys fövor. (Vårt resultat för X och Y innebär att Sherlock Holmes till 48% är död när hans tåg lämnar Victoria Station i London.) Jämför i detta sammanhang misstanken i Morgenstern [tidigare citerat arbete] att hela resan är onödig eftersom det kan fastställas innan starten vem förloraren är. (Gorilla 1, 1966, s. 22)

10 Upplagan för *Gorilla* var på 1 000 ex. I och för sig en ganska hög siffra, även om den inte säger något om antalet försålda exemplar. Källa: Barbro Ek, arkivarie på Bonniers, telefonsamtal januari 1995.

11 Not i Hodells text: "Här avses ljusets hastighet i vatten som är något långsammare än ljusets hastighet i vacuum – en hastighet som inte kan överskridas."

12 Både "Work" och "Fighting the animated DNA-Duck" kan ses som utdrag ur olika versioner av Mats G. Bengtssons *Äventyr i Riemannrummet* som konstruerats som "seriealbum", tecknad film (m. Bengt Ohlsson), scenstycke, TV-pjä (Einstein strikes back) och radioprogram (*The Dopler Case*, med Svante Bodin). Se *Gorilla* 2, 1967, s. 70 och Torsten Ekbohm, "Slagsmålet med den animerade ankan framför Riemannrummets dörr", *Konstrevy* 1967:2, s. 63–65.

13 Sven Eric Liedman: "Det oavlåtliga snacket", *SDS* 31/3, 1967.

14 Eller vad sägs om följande:

Jag hörde en gång en trevlig historia om en fransk skådespelare som berättade om hur roligt han tyckte det var att stå på scenen, därför att det gav honom tillfälle att få kyssa damerna på hand. Han sade: "Ni förstår, man måste ju nånstans börja". För att beskriva min situation får man nog ta pendangen till den historien – den om myggan i nudistlägret som säger: "Jag vet inte var jag skall börja". (Gorilla 2, 1967, s. 21)

15 "Adress" är förvisso ett föredrag, men stilen är ändå snarlik hans skrifter. Möjligen kan detta få sin förklaring i att McLuhan lär ha dikterat sina böcker, vilket ju i så fall kan betraktas som en strategi att komma ifrån det skriftbundna mediets tendens att tvinga på framställningen en linjär form.

16 Erik Hjalmar Linder, "Budskap från Gorilla", *GP* 25/4, 1967.

17 *ibid.*

18 Det ska kanske påpekas att Mats G. Bengtssons "seriealbum" *Äventyr i Riemannrummet* (Bonniers, Stockholm 1966) utkom samma dag som första numret

av *Gorilla* och i flera tidningar anmäldes de bägge skrifterna samtidigt, något som möjligen kan ha påverkat vissa kritiker i ena eller andra riktningen. Jan Olov Ullén i *SvD* ("Mellan konst och teknologi", 1/4, 1966) rekommenderar till exempel läsaren att antingen läsa *Gorilla* eller *Äventyr i Riemannrummet*, inte bägge, eftersom förväntningarna från den ena inte infrias av den andra.

19 Sven-Eric Liedman: "Gorilla – en pratmakare", *SDS* 1/4, 1966.

20 "[...] det utgår trots allt en stark entusiasm från Marshall McLuhans bok [*Understanding Media*]. Han skriver med en rasande entusiasm och fyndighet, och att läsa honom är att upptäcka en värld av sciencefiction mitt ibland oss, en dröm om att människan verkligen förändras." Lars-Olof Franzén: "Gutenberg bland Gorillorna", *DN* 1/4, 1966. *Understanding Media* (1964) utkom i svensk översättning av Richard Matz året därpå: *Media. Människans utbyggnader* (Norstedts, Stockholm 1967).

21 Jan Olov Ullén: "Mellan konst och teknologi", *SvD* 1/4, 1966.

22 Erik Hjalmar Linder: "Konkretister", *GP* 1/4, 1966.

23 Björn Håkanson: "Den cybernetiska Gorillan – ett framtidsdjur?", *AB* 22/4, 1966.

24 Även om han liksom Lars-Olof Franzén finner Åke Hodells bilddikt totalt onjutbar.

25 Linder kommer också med en skarpsinnig kommentar angående den mediehistorik som presenteras:

Grunden till vårt bokskrivande liksom till teatern är det muntliga meddelandet, samtalet, och ett sådant kan visserligen förkortas, förvrängas, utbroderas, vara fantastiskt eller nyktert, chockerande nytt eller gammalt och vant, men det behåller sin karaktär av meddelande, sitt beroende av ett innehåll. (ibid)

26 Typiskt för dynamiken i receptionen av *Gorilla* är att Håkanson anför resone-mangent om hur olika aktörer passar för olika medier som en träffande iakttagelse; just samma avsnitt avfärdade Sven-Eric Liedman med formuleringen att "Naiviteten i ett sådant påstående är i sanning monumental".

27 Lars-Olof Franzén: "Elektronikens vilda djur", *DN* 31/3, 1967.

28 Sven-Eric Liedman: "Det oavslutliga snacket", *SDS* 31/3, 1967.

29 Åke Janzon: "Det nya tänkandet", *SvD* 31/3, 1967.

30 Artur Lundkvist: "Teknologidiktarna", *BLM* 1967:4, s.305.

31 Erik Hjalmar Linder: "Budskap från Gorilla", *GP* 25/4, 1967.

32 Se till exempel Håkansons artikelsamling *Författarmakt* (Bonniers, Stockholm 1970).

33 Mats G. Bengtsson & Svante Bodin: "Gorilla slår tillbaka" *AB* 2/5, 1967.

34 Kjell Sundberg: "Felställd diagnos", *AB* 11/5, 1967.

35 Mats G. Bengtsson & Svante Bodin: "Realitet betyder verklighet", *AB* 22/5, 1967.

36 Ronny Ambjörnsson: "Gorilla får nytt mothugg" *AB* 24/5, 1967.

37 Björn Widegren: "Konstruerad myt", *AB* 25/5, 1967.

38 "Mattsson" kan rimligtvis inte vara något annat än en felskrivning av "Mats G. Bengtsson".

39 Kristina Ahlmark: "Kalla det 'pepparkaka'...", *AB* 27/5, 1967.

40 Tyvärr har jag inte haft tillgång till eventuella anmälningar eller diskussioner i radio och TV. En framtida uppgift blir givetvis att följa upp hur diskussionen om de nya medierna hanterades av dessa medier själva.

41 Nästa tripp kom att bli rockgruppen Blå Tåget (eller Gunder Hägg, som de först hette), där såväl Rasmusson, Nylén som Bengtsson ingick (tillsammans med Tore Berger och Carl Johan de Geer).

42 Se till exempel intervjuboken *29 röster -67* (red. Jacob Branting, Björn Håkanson och Kjell Sundberg, FiB:s Lyrikklubb, Stockholm 1967).

43 Torsten Ekbohm, "Romanen som verklighetsforskning", *Ord&Bild*, 1962:6, s. 517-22.

44 Tydligt kommer denna attityd till uttryck i artiklar som "Romanens eftersläpning" (*DN* 7/3, 1966) och "Det elektroniska menageriet" (*DN* 26/4, 1967).

45 Se – än en gång – svaren i intervjuboken *29 röster -67*.

LARS FURULAND

Litteratursociologin i Sverige

Framväxt, forskningstradition, framtid

Avdelningen för litteratursociologi

Avdelningen för litteratursociologi grundades 1965 inom litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Det innebar ett försök till vidgning av litteraturvetenskapens traditionella forskningsfält, och nya teoretiska och metodiska krav kom att ställas på de deltagande forskarna. Under samarbete med historiska institutionen organiserades ett tvärvetenskapligt projekt om "folkrörelsernas funktioner". Men de deltagande litteraturhistorikerna valde för sin del den för framtiden mer användbara benämningen Avdelningen för litteratursociologi. Forskningsbulletinen *Litteratur och samhälle* startade 1965 och första numret i avdelningens skriftserie, som nu omfattar 33 nummer, utkom 1967. (I en litteraturlista efter Svedjedals uppsats för detta tidskriftsnummer är en stor del av utgivningen vid avdelningen förtecknad.)

Vi sökte oss först in på ett fält som alltsen dess odlats i Uppsala, med eller utan projektpengar, och inledde forskning om arbetarrörelsen och andra folkrörelser som kulturella och litterära institutioner genom mötesliv, periodiska publikationer, egna förlagsrörelser och lånebibliotek. Systematiska framstötter gjordes även på så omfattande forskningsområden som författarnas sociala bakgrund och bildningsvägar i Sverige, deras försörjningsmöjligheter, sociala ställning och roller som intellektuella samt marknads-hushållningens och masslitteraturens expansion inom svensk bokutgivning. Från mitten av 70-talet följde också breda projekt om barnlitteratur och populärfiktion – ganska obearbetade forskningsfält inom litteraturvetenskapen vid det laget.

Medan folkrörelseprojektet hade varit brett upplagt, krävt omfattande handledarinsatser och engagerat forskare alltifrån docenter till studenter som skrev sina första vetenskapliga uppsatser, så byggde nästa projekt 1967–71 på insatser av långt komna forskare. I anslutning till avdelningsnamnet fick det den uppfordrande rubriceringen "Svensk litteratursociologi". Tre självstän-

diga delprojekt ingick. Kurt Johannesson fullföljde sina analyser av litteraturen under det karolinska enväldet och avslutade en doktorsavhandling av stort litteratursociologiskt intresse (Johannesson 1968). Den svenska barockkulturens uppkomst och utformning betraktades här inte bara som en följd av inflytande från de kontinentala kulturländerna utan också som en produkt av strukturer och ekonomiska och sociala förhållanden i 1600-talets svenska samhälle. Det var fråga om en estetisk analys men med beaktande av litteraturens funktioner i ett socialt sammanhang.

Bo Bennich-Björkman svarade för ett delprojekt om de centrala litterära ämbetena i Sverige fram till 1800-talets mitt. Här undersöktes produktionsvillkor och ekonomiska och sociala förhållanden för svenska författare (Bennich-Björkman 1970). En hypotes som kom att bekräftas var att den dominerande produktionsformen under perioden utgjordes av författarskap, vilka bedrevs som meritering för eller del i ämbetsutövning. I slutet av den studerade perioden befann sig dock detta system i sönderfall. Successivt växte marknadsmekanismerna i betydelse: även författare i Sverige baserade alltmer sin materiella existens på en öppen marknad. Parallellt löpte också en differentieringsprocess, som splittrade de intellektuella på en rad olika specialiteter. Fiktionen började växa ut till ett eget produktionsområde.

Jag var forskningsadministrativ ledare för programmet och kunde även inom ett tredje delprojekt arbeta vidare med en undersökning av växel-spelet mellan samhällsdebatt och dikt, vilket studerades med statarmotivet i svensk litteratur som huvudexempel. Det resulterade bl. a. i en bok om Ivar Lo-Johansson som statarnas skildrare i dikten och diktens ombudsman bland de fackligt organiserade lantarbetarna (Furuland 1976). Parallellt med Bennich-Björkmans författarsociologiska studier men på en senare period (ca 1860–1960) undersökte jag hur nya studiebanor utanför lärdomsskola och universitet öppnades. Under trekvarts sekel kunde de nya bildningsvägarna för autodidakter rentav leda över till sådana professionella författarskap, som i det litteraturkritiska systemet framstod som några av de allra högst skattade (Furuland 1971).

Den viktigaste uppgiften var dock att formulera en problematiserad översikt av det nya vetenskapsområdet och ange konkreta forskningsuppgifter som väntade (Furuland 1970/1991). Det gällde att introducera metoder och perspektiv från den internationella debatten – ännu ganska nyväckt och sporadisk – om "sociologie de la littérature", "Literatursoziologie" och "Sociology of Literature".

Under 70-talet fortsatte de litteratursociologiska aktiviteterna. Bennich-Björkman ledde projektet om populärfiktion i Sverige och arbetade därefter tillsammans med åtskilliga elever på det bokhistoriska fältet. Jag startade tillsammans med olika doktorandgrupper flera projekt inriktade mot områden som otvivelaktigen hade varit försummade: folkbiblioteksverksamheten, barn- och ungdomslitteraturen (tillsammans med Stockholmsinstitutionen; Uppsalas bidrag blev fem doktorsavhandlingar med litteratursociologisk

inriktning), litteraturen i frikyrkan, den kvinnliga rösträttsrörelsen i litteraturen, den svensk-amerikanska litteraturen. 1970-talets bokkras i Sverige belystes i ett av de arbetsmässigt största projekten, redovisat i *En bok om böcker* (1972), en fristående del av 1968 års litteraturutredning (jfr Johansson 1974).

Uppsaliensiska rötter

Det var viktigt att dra nytta av de erfarenheter om litteraturen i samhället, som hade samlats av svenska och nordiska humanistiska forskare. Inom svensk litteratur- och konstforskning och idéhistoria fanns en Uppsalatradition att ta vara på. Den får sägas ta sin början redan omkring sekelskiftet 1900 med Henrik Schüek och förvaltades i viss mån även av Anton Blanck, Schüeks efterträdare som litteraturprofessor. Blancks lärjunge Gunnar Tideström, välkänd för sitt engagemang i estetiska grundfrågor, hade stor bredd på sitt doktorandseminarium, där flera uppsaliensiska litteratursociologiska avhandlingarna ventilerades. Men särskilt utvecklades forskningsriktningen genom Victor Svanbergs seminarier och hans egna sociologiska litteraturstudier (Svanberg 1943–46/1980) och även genom professorskollegan Gregor Paulssons konstsociologiska engagemang i undervisning och forskning. När de tre yngre litteraturvetarna (Bennich-Björkman, Furuland och Johansson) under senare hälften av 1960-talet arbetade inom forskningsprogrammet "Svensk litteratursociologi" kunde man i den uppsaliensiska miljön utom från Svanberg och Paulsson hämta inspiration från högre seminarier ledda av lärdomshistorikern Sten Lindroth, socialhistorikern Sten Carlsson och ekonomhistorikern Karl-Gustaf Hildebrand. Våra manuskript och idéer ventilerades inte bara hos Svanberg och Tideström utan även vid de övriga nämnda seminarierna, allt efter frågeställningarnas relevans för det ena eller andra grannämnet.

Med ett visst historiskt perspektiv på utvecklingen vågar man säga, att litteratursociologins framväxt är ett exempel på hur uthålligt och långvarigt verksamma lokala centra måste vara för att mer varaktigt åstadkomma livskraftiga forskningsmiljöer. Drastiska administrativa beslut från ovan utan lokal och regional förankring innebär alltid överhängande risker, att de resurser som satsas bara blir sådd på hälleberget.

Vad är litteratursociologi?

Litteratursociologin – så som jag vill beskriva den – är den vetenskapsgren som söker bedriva systematiska studier av litteraturen som socialt fenomen och som system och institution i samhället. Det är inte någon viss forskningsmetod utan helt enkelt en samlingsbeteckning för en intresseinriktning, som i skilda sammanhang begagnar sig av olika metoder och teorier.

Litteratursociologerna kan lämna viktiga bidrag till analysen av olika litterära delinstitutioner genom tiderna: författarkår, förlag, bokhandel, kritik samt skilda offentligheter och publikker. Men för Uppsalas litteratursociologer har det, som framgått, varit väsentligt att även knyta an till forsknings-traditioner inom de humanistiska ämnena, kort sagt bevara sina rötter i de vetenskaper som sysslar med texttolkning.

Litteratursociologin, som den drivs i Uppsala, koncentrerar sig alltså inte enbart på att studera litteraturen som institution eller som kommunikations-system. (På en del håll i utlandet har man gjort denna avgränsning av det omfattande ämnet.) Tvärtom har det för Uppsalainstitutionen tett sig viktigt, att även studera den betydelsebärande texten. Ett utmärkt prov på att litteratursociologin med framgång kan förenas med även narratologiskt avancerad forskning utgör Johan Svedjedals avhandling (1987) som klarlägger Almqvists växlande berättarstrategier gentemot olika publikgrupper på bokmarknaden.

Men varje litteratursociologisk undersökning kan knappast både analysera det litterära systemet och genomföra textstudier. Åtskilliga avhandlingar måste nödvändigtvis koncentreras till ett mer begränsat fält, t.ex. skolan som litterär delinstitution och kanonbildare (Brink 1992) eller arbetsplatsbibliotekens grundande och verksamhet som uttryck för kulturpolitiska strävanden (Herder 1986). Det väsentliga är att en litteratursociologisk forskningsavdelnings *samlade* verksamhet har en ansenlig bredd, att den innefattar både övergripande systemanalyser och specialundersökningar av delinstitutioner, både historiska och samtidsinriktade forskningsuppgifter samt inte minst att textstudierna får ett utrymme som inte är för snålt tilltaget.

Vid praktiskt taget varje litteraturvetenskaplig institution i Sverige förekommer numera litteratursociologisk forskning. Rentav har kanske själva beteckningen för denna specialitet med vind i ryggen förekommit oftare än som varit sakligt motiverat. Och kultursociologisk forskning bedrivs givetvis sedan decennier inom sociologiämnet i Sverige samt numera även under samlingsnamnet *Cultural studies*. Några forskare med bas i sociologin har under längre perioder varit fortlöpande verksamma på litteratursociologins område: Karl-Erik Rosengren i Lund och Peder Hård af Segerstad i Uppsala.

Jag vill också markera, att man inom litteratursociologin bör behålla ett historiskt perspektiv på forskningsföremålen – även om materialsituationen kan vara besvärlig för historiska studier av litteratursociologisk art. På avdelningen i Uppsala utövas bl. a. åtskillig forskning, som man kan kalla *bokhistoria* – ett internationellt sett vitalt forskningsfält under de senaste åren. Skillnaden mellan vår inriktning och bokhistorien som den vanligen bedrivs är att litteratursociologen – utöver att som bokhistorikern intressera sig för bokens historia, dess spridning och läsare – även söker förbinda dessa iakttagelser med analyser av själva texten och dess budskap, inte sällan även dess struktur och form.

Kanonbildning och problematiserad självförståelse

Originalitetsestetiken, som bröt fram med förromantiken, har förblivit bestämmande inom litteraturkritiken och i stort sett även för urvalet till litteraturhistorien. Forskarnas intresse har mest koncentrerats till det litterära verkets födelse och egenart, dess "originalitet" i sin tillkomsttid. Däremot förekom före litteratursociologins introduktion sällan undersökningar om litterära verks liv i bokproduktionen och läsarnas medvetande och deras gradvisa död i olika publikskikt. Här kan litteratursociologin bidra med forskning som på sikt kan innebära förändringar av litteraturhistoriens villkor, så att den oftare får möjligheter att kommentera verks liv och död i den läsande publiken, och inte bara blir en enda lång kavalkad av olika slags "modernismer".

För det ämne, som småningom kallades litteraturhistoria med poetik och skulle svara för både estetik och historia, var det även en väsentlig uppgift att tolka och värdera texter och författarskap. Verk och diktare skulle inplaceras på tillbörliga platser i det litterära system som byggdes upp under förra århundradet. För denna uppgift har kritik och essäistik sedan tidigt 1800-tal fungerat som en allt effektivare separator, som söker utvinna det allra värdefullaste ur det snabbt växande litteraturflödet. Därmed konstituerar kritiker och recensenter en litterär *kanon* av elitverk, och det ligger i sakens natur, att denna grupp av erkänd litteratur blir mycket begränsad i förhållande till hela den växande produktionen av skönlitteratur.

De allra flesta litteraturhistoriker har också hållit sig inom denna nationella kanon i sin forskning. Utgående från kritikens urval kreeras sedan – under växelspel mellan kritiker och forskare – de ännu färre verk och diktare som kommer att inta positionen som klassiker. Denna urvalsprocess medför lätt insedda risker för litteraturstudiet som historisk vetenskap. Det litteratursociologiska perspektivet kan betraktas som ett försök till en mer fördjupad och problematiserad självförståelse inom ämnet litteraturvetenskap.

Vidgningen av ämnesområdet

Delkulturer och motkulturer har utgjort legitima studieobjekt för litteraturforskningen endast om de kunnat förbindas med nya estetiska framstötter. Detta är en av förklaringarna till att omfattande sektorer av litteraturen, där nydanande litterär form och djärva poetiska uttryck *inte* varit det viktigaste, länge fallit utanför litteraturhistoriens gränser: den tidiga arbetarlitteraturen och väckelserörelsernas fiktionslitteratur (i form av andliga sånger, "traktater" och "sanna berättelser ur livet"), vidare barnlitteraturen och populärfiktionen samt åtskilliga motiv- eller ämnesmässigt nybrytande litterära verk av kvinnliga författare som dock estetiskt och filosofiskt sett förblev traditionelister.

Kvinnor var över huvud taget livligt verksamma som författare redan under 1800-talet, de var ledande inom romangenren, inte minst dess populärlitterära grenar, och uppburna av den växande romanpubliken. Men en avgörande förändring i balansen mellan män och kvinnor inom den "erkända" litteraturen inträder först sedan kritiker- och forskarpositioner i våra dagar i långt större utsträckning än på 1800-talet intagits av kvinnor. Det har uppenbarligen påverkat värderingsprocesserna och bidragit till att kvinnliga författare numera i en helt annan utsträckning än tidigare kan ägna sig åt och vinna erkännande även inom andra litterära genrer än romanen, som ju länge betraktades som en låg litteraturart. Vid Avdelningen för litteratursociologi pågår ett större övergripande projekt om kvinnorna i den svenska bokbranschen. Det bör följas upp genom olika specialundersökningar.

Ännu ett exempel på hur oskrivna institutionella regler bestämt gränserna för litteraturhistorien skall här anföras. De skandinavisk-amerikanska litteraturerna i Nordamerika, dvs. den nästan sekellånga bok- och tidningsproduktionen på danska, norska, finska, isländska och svenska av invandrare i USA och Canada, har varit glömd i både emigrant- och immigrantlänternas litterära historia. Däremot har de formellt-estetiskt nybrytande verk, som de finlandssvenska författarna ofta svarat för, med all rätt ägnats stort intresse i svensk kritik och litteraturhistoria. Men den svensk-amerikanska litteraturen har knappast blivit nämnd i handböckerna förrän 1989 (Furuland 1989 a, s. 250 f). Den är kultursociologiskt av stort intresse men kännetecknas av sina traditionella uttrycksmedel. Först under de senaste decenniernas livskraftiga *root-rörelser*, då olika etniska grupper sökt sitt ursprung och sin identitet, har de språkliga minoriteternas litteraturer börjat studeras på bägge sidor Atlanten – och även i Sverige.

Efter dessa exempel torde det vara uppenbart, varför litteratursociologin under ett inledningsskede främst har kommit att ägna sig åt olika försummade litterära fält, åt sublitteraturer inom det litterära värderingssystemet. Som redan berörts har undersökningar bedrivits om den fiktion som var förbunden med folkrörelsernas egna offentligheter såsom den tidiga arbetardiktningen och även väckelsens och frikyrkornas litteraturproduktion, vidare den fram till 1970-talet försummade barnlitteraturen och över huvud taget populärlitteraturen. Denna erbjuder ju ett nästan oöverskådligt stort undersökningsområde, där en grupp kring Bo Bennich-Björkman genomfört flera strategiskt valda specialstudier. Forskning om bibliotek, deras bokbestånd och utnyttjande förr och nu, har också tidvis pågått under avdelningens hela verksamhetstid (Johansson 1983, Herder 1986, Björkman 1992).

Skönlitteratur levandegör historien

Vad som står till buds för socialhistorikern, som vill studera förändring över tid, är främst vissa materiella lämningar samt administrativa handlingar och

statistiska uppgifter hos olika myndigheter, industrier och föreningar. För det mesta har människors erfarenheter och upplevelser av väsentliga förändringar i det dagliga livet bara uttryckts muntligt. Men författare av romaner och memoarer, som varit tränade iakttagare och därtill formuleringsskickliga, utgör en försummad källa värd att ta vara på. Skönlitteraturen är i själva verket en ovärderlig källa för studiet av vissa samhällsförändringar. Vid min undersökning av elektrifieringens betydelse för enskilda människor och deras livssituation (Furuland 1991, s. 33–62) visade sig skönlitteraturen vara den rikaste källan, medan etnologiska samlingar i detta fall inte gav så stort utbyte som man kunde vänta sig.

De källkritiska problemen bör ingalunda föranleda slutsatsen, att hela materialtypen skönlitteratur bör avvisas som kunskapskälla. Samhällsskildrande fiktionslitteratur är egentligen varken svårare eller lättare att begagna än andra berättande källor, men den kräver utöver en god social-historisk överblick vissa speciella kunskaper och färdigheter hos forskaren: först och främst genrekännedom, vidsträckt beläsenhet och insikter i biografisk forskning. Källprövningen kan inte göras efter mall utan måste individualiseras från fall till fall. Men utan den verklighetsiakttagande diktaren skulle vi veta oändligt mycket mindre om psykologiska reaktioner, attityder, mentalitet, vanor och konventioner i olika sociala skikt.

Linjer framåt

Att skönlitteraturen bör ingå i källmaterialet vid mentalitetshistoriska studier framgår också av forskningen om den svensk-amerikanska invandrarkulturen. I anslutning till Birgitta Svenssons avhandling om kalendern *Prärieblomman* har Anna Williams givit synpunkter på hur sådana etnicitetsinriktade studier bör genomföras (Williams 1995). Inte minst fiktion i periodica är ett användbart källmaterial.

Fiktionsöversättningarna ingår naturligtvis i våra "svenska" litterära strömningar. Således borde översättningar inte bara återopas i mer tillfälliga komparationer utan verkligen integreras i den nationella litteraturhistorien. (Jfr Munch-Petersen 1978.) Därmed skulle litteraturforskningen ta ett viktigt steg mot att även innefatta "läsarnas litteraturhistoria" i översikter och handböcker (Hansson 1995, Björkman 1996).

Större studier av det litterära systemet brukar läggas upp som om man endast och allenast hade att räkna med ett enda övergripande nationellt nätverk. Men det existerar ju också livskraftiga provinsiella kulturella och litterära system med viktiga delinstitutioner: provinsens tidningar och etermedia, dess länsbibliotek, bildningsförbund, folkhögskolor, författarsällskap, förlag med regional förankring och inriktning, amatörskrivarrörelser, bygdespel osv. De motsättningar och växelspel, som låter sig urskiljas mellan centralt kulturutbud och lokalt kulturliv, borde bli bättre belysta i framtida litteratursociologiska analyser. När det blir dags att göra nya studier av

kulturliv och kulturpolitik i Sverige måste de regionalt förankrade verksamheterna kartläggas mer ingående.

Litteratursociologisk forskning bedrivs ofta i gränsmarker mellan litteraturvetenskapen och andra discipliner, och teoribildning och metodik inom samhälls- och beteendevetenskaperna är viktig för litteraturvetare som vill studera litteraturen i samhället. Senast vittnar Bourdieu-impulserna om detta. Under alla förhållanden är interdisciplinärt samarbete väsentligt för litteratursociologins vidare utveckling, vare sig nya ansatser till att studera dikten i dess sociala kontext kommer från litteratur- och språkännena eller från samhällsvetenskaperna.

Utomlands utövas litteratursociologisk forskning oftast vid institutioner eller centra för sociologi, masskommunikationsforskning eller *Cultural studies*. Svensk litteratursociologi har en annan tradition. Som vi sett har den starka rötter i våra äldre, brett upplagda litteraturhistoriska översikter och undersökningar och även i vår socialhistoria och idé- och lärdomshistoria.

Att det litterära systemet och dess olika delinstitutioner utövar ett starkt inflytande på texten, dess retorik och struktur är uppenbart. Litteratursociologen bör därför, utifrån sin speciella intresseinriktning och kompetens, fortsätta att bidra till analys och tolkning av själva texten.

Litteratur

- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, Stockholm 1970 (Studia Literarum Upsaliensia, 5)
- Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånebibliotek i Stockholm 1783–1809*, Uppsala 1992 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 29)
- , "Om översättning av romaner under 1700-talets senare hälft. En förstudie", *Fiktionens förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman den 6 oktober 1996*, red. Dag Hedman och Johan Svedjedal, Uppsala 1996 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 33)
- Brink, Lars, *Gymnasiets litterära kanon. Urval och värderingar i läromedel 1910–1945*, Uppsala 1992 ((Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 30)
- Edström, Vivi, & Furuland, Lars, "Projektet Barn- och ungdomslitteratur i Sverige", *Humanistisk forskning 1976*, häfte 2, s. 31–35
- Furuland, Lars, *Folkhögskolan – en bildningsväg för svenska författare*, Stockholm 1971 (Först publicerad i något kortare form i *Svensk folkhögskola 100 år*, 4, Stockholm 1968)
- , "Folkrörelser och arbetardikt", *Den svenska litteraturen*, 4, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Stockholm 1989 (a), s. 229–254.
- , *Literacy in Sweden: two essays*, Minnesota 1989 (b) (University of Minnesota, The Center for Nordic studies; The Nordic Roundtable Papers, vol. 3)
- , "Litteratur och samhälle. Litteratursociologiska frågeställningar", *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen*, Stockholm 1970, s. 165–206
- , *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser* (bl.a. en ny version av Furuland 1970), Hedemora 1991 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 28)
- , *Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1976
- Hansson, Gunnar, *Den möjliga litteraturhistorien*, Stockholm 1995
- Herder, Mars, *Arbetsplatsbibliotek i Sverige. Studier av en uppsökande folkbiblioteksverksamhet och dess framväxt*, Uppsala 1986 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 20)
- Johannesson, Kurt, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Uppsala 1968 (Lychnos-bibliotek. Studier och källskrifter utgivna Lärdomshistoriska samfundet, 24)
- Johansson, Hans Olof, *Bokens väg. En översikt i litteraturutredningens spår*, Stockholm 1974
- , (red.), *Uppsökande biblioteksverksamhet. En arbetsbok från Gävleborgsprojektet. Utgiven i samarbete mellan Avdelningen för litteratursociologi i Uppsala och Bibliotekshögskolan*, Borås 1983
- Munch-Petersen, Erland, *Romanens århundrede. Studier i den masselaeste oversatte roman i Danmark 1800–1870*, 1–2, Köpenhamn 1978

- Svanberg, Victor, "Medelklassrealism", *Samlaren* 1943-44, 1946 (I bokform: Stockholm 1980; Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 14)
- , *Romantikens samhälle*, Stockholm 1980 (Manuskript från slutet av 1940-talet) (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 13)
- Svedjedal, Johan, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden. Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktion kring 1940*, Uppsala 1987 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 21)
- Williams, Anna, (Recension av) Birgitta Svensson, Den omplanterade svenskheten. Kulturell självhävdelse och etnisk medvetenhet i den svensk-amerikanska kalendern Prärieblomman 1900-1913, *Samlaren* 1995, s. 212-221

Anm.: En liknande men mer fyllig framställning av litteratursociologins framväxt i Uppsala finns i min uppsats för antologin *Forskning i ett föränderligt samhälle. Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond 1965-1990*, Utg. av Kjell Hämqvist och Nils-Eric Svensson, Hedemora 1990, s. 172-186. Denna skrift finns även i engelsk version: *Swedish Research in a Changing Society*, Hedemora 1990.

MARGARETA BJÖRKMAN

Litteratursociologi – en svensk modell, eller Perspektiv på svensk litteratursociologi

Rapport från en debatt

Att litteratursociologi blev temat för Uppsalaredaktionens sista nummer av *TFL* överraskar nog inte. Sedan 1965 är ju Uppsala den universitetsort där litteratursociologin har en tydligt urskiljbar position. Med ett sådant nummer skulle läsarna få möjlighet att bilda sig en uppfattning om litteratursociologins ställning, inte bara i Uppsala utan i Sverige i dag, ty det skulle innehålla bidrag från dagens litteratursociologiska forskarverkstäder. På samma sätt som föregående års temanummer hade föregåtts av en dag med både doktorandmöte och kvällsseminarium ville redaktionen även detta år dessutom arrangera ett program med anknytning till det litteratursociologiska temat. Det skulle ge ett bra tillfälle att stanna upp och reflektera närmare över den litteratursociologiska verksamheten. Och för att verkligen få perspektiv på denna inbjöds den 2 oktober till en paneldebatt, "Litteratursociologi – en svensk modell. Perspektiv på svensk litteratursociologi", i Vasasalen på Uppsala slott. Fem deltagare skulle utifrån sina olika positioner kasta ett avslöjande ljus på den svenska litteratursociologins aktuella ställning och de vägar den kan tänkas ta i framtiden.

Hillevi Ganetz kom från Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholms universitet. I sin forskning har hon ett tydligt "cultural studies"-perspektiv. Hon är som bäst i färd med den avslutande finishen på sin avhandling om kvinnors rocktexter: "Hennes röst".

Lisbeth Larsson från litteraturvetenskapliga institutionen i Lund har också anlagt ett sådant perspektiv i sin forskning. Hennes avhandling, *En annan historia. Kvinnors läsning och svensk veckopress* (1989) är i mycket ett pionjärverk på läsforskningens område, dessutom med ett klart feministiskt perspektiv. För närvarande arbetar hon på en studie i moderna kvinnors självbiografier.

Lars Lönnroth, känd litteraturprofessor från Göteborg, startade en gång sin debattkarriär med en liten skrift kallad *Litteraturforskningens dilemma* (1961)

där han efterlyste större vetenskaplighet inom ämnet litteraturhistoria med poetik. Att det faktiskt också har med litteratursociologin att göra skall utvecklas närmare nedan.

Erland Munch-Petersen hade också han kommit från Göteborg. Han är adjungerad professor vid Centrum för Biblioteks- och informationsvetenskap vid Göteborgs universitet, samtidigt som han är knuten till Danmarks Biblioteksskole. Hans avhandling (*Romanens århundrede*, 1978) om romanöversättningar till danska under 1800-talet formar sig till en annorlunda litteraturhistoria, där författare som August Lafontaine, Eugène Sue och Charles Dickens intar tätplatser.

Slutligen deltog professor *Johan Svedjedal*, i dag föreståndare för Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Hans insatser som litteratursociologisk forskare sträcker sig från avhandlingens studie av C.J.L. Almqvist som marknadsförfattare över den magistrala översikten *Bokens samhälle* till författaressäerna i höstens samling *Gurun och grottmannen*.

Av dessa personer är det egentligen bara Johan Svedjedal och Erland Munch-Petersen som innehar tjänster som är litteratursociologiskt inriktade. Men det var naturligtvis inte en slump att antalet icke klart uttalade litteratursociologer faktiskt var fler. Borde inte forskare som inte automatiskt definieras som litteratursociologer, men som ändå i sin verksamhet rör sig på angränsande fält och som därmed i någon mån är införstådda med de problem som är specifika för den litteratursociologiska forskningen också vara särdeles lämpade att uttala sig om litteratursociologins positioner? Får kanske inte de som rör sig på angränsande fält den bästa utsikten över dagens litteratursociologi? Och borde de inte kunna hjälpa oss som befinner oss mitt i fältet att staka ut riktlinjer för framtiden? Att dessutom en sådan uppdelning mellan litteratursociologer och övriga forskare egentligen inte har någon större relevans förklarar Johan Svedjedal i sin artikel i detta nummer, där han säger att man som forskare inte *är* litteratursociolog utan *gör* litteratursociologi.

I en inledande omgång utgick flera av deltagarna från personliga erfarenheter som format deras syn på litteratursociologi. Hillevi Ganetz kunde berätta om hur hon överraskats av det svar hon fick av sin tilltänkta handledare då hon med honom ville diskutera sitt avhandlingsämne. Hon fick veta att hon enbart genom sitt ämnesval – kvinnliga rocktexter – hade kommit in på litteratursociologi. För henne var det – och är det än i dag – svårt att förstå varför vissa ämnesområden som populärlitteraturen a priori skulle uteslutas från litteraturvetenskapen och hänvisas till litteratursociologin.

Lisbeth Larsson gick tillbaka till 1970-talets Göteborg då hon vid ett litteraturvetenskapligt seminarium fått sig förevisat en bok av Lars Furuland med starka rekommendationer: "Läs den här. Det är en bra bok." Det gjorde hon och kom att se litteratursociologin som en räddare av litteraturvetenskapen. "På sin springare skulle litteratursociologin rädda den litteraturvetenskapliga prinsessan som satt instängd med sin text och blev allt mer avmagrad och anemisk och allt mindre kapabel att läsa sin text." Men i dag är Lisbeth

Larsson mer kritisk. Hon menar att litteratursociologin reducerats till ett bihang till moderämnet därför att den öppning för en kontextuell läsning som det litteratursociologiska perspektivet medförde sedan inte kom till stånd. Lisbeth Larsson fällde följande omdöme: "Man förändrade inte perspektivet inom ämnet, i stället inordnade man sig inom moderämnet." Hon ville se mer teoretisering, mindre av kvantitativa metoder och ett återtagande av tolkningsperspektivet.

Erland Munch-Petersen anknöt även han till personliga erfarenheter då han berättade hur han, när han skrivit sin avhandling, vände sig till F.J. Billeskov Jansen, professor i litteraturvetenskap, som sade att förvisso var det en utmärkt avhandling, men han hade inget bruk för den utan hänvisade Munch-Petersen till Danmarks Biblioteksskole. Där har nu Munch-Petersen inrättat en litteratursociologisk institution. För honom är litteratursociologin absolut central för blivande bibliotekarier, personer som skall bli litteraturförmedlare.

Lars Lönnroth erinrade i sin inledning om den schückska traditionens betydelse för den utveckling som lett fram till den svenska litteratursociologin så som den ser ut idag. Han förklarade samtidigt att han själv "blivit mer och mer åt det litteratursociologiska hållet". Det är i mycket att se som en reaktion på det allt mer textcentrerade studium som under de senaste decennierna bedrivits inom den litteraturvetenskapliga disciplinen. Med en drastisk formulering förklarade Lars Lönnroth att han fann "litteratursociologin [vara] en oas i en textfanatisk öken".

Johan Svedjedal skisserade i sitt inledande anförande mycket kort några viktiga och grundläggande synsätt på litteratursociologin i dag. Dels är litteratursociologin ett forskningsperspektiv, internationellt och föränderligt, dels är den en disciplin, ett institutionaliserat ämne. I det avseendet kan man tala om en svensk modell, den som representeras av Avdelningen för litteratursociologi i Uppsala: visserligen den enda i sitt slag i Sverige, men också utan motsvarigheter internationellt. Litteratursociologi sysslar med: 1. samhället i litteraturen, 2. litteraturen i samhället, 3. litteraturens samhälle. Tillämpningen av ett litteratursociologiskt perspektiv innebär också vissa gemensamma utgångspunkter: 1. materialism, 2. grupperspektiv, 3. socio-poetik (som har att göra med synen på hur litteraturen kommer till), 4. ett brett litteraturbegrepp, 5. värderingsdistans. Svedjedal fick tyvärr inte tillfälle att vidareutveckla dessa punkter under debattkvällen, men nu kan intresserade läsare hänvisas till den artikel av honom som inleder detta nummer.

Den följande debatten kom att fokuseras till några nyckelbegrepp som hänför sig till olika nivåer men är centrala för förståelsen av litteratursociologins ställning och självständighet. Här kommer jag att redogöra för de åsikter som debattdeltagarna uttryckte angående *text-kontext* (som har att göra med själva studieobjektet), *kvantifierande-kvalitativ analys* (en fråga om metod), *litteratursociologi-litteraturvetenskap* (om definition och gränsdragning och om underordning eller sidoordning) och *nationellt-internationellt* (forskningsperspektiv). Genom Lars Furulands inlägg påmindes debattörer och publik också om bakgrunden för dagens situation.

Text-kontext

Att intresset för kontexten ligger immanent i det litteratursociologiska perspektivet är lika okontroversiellt som att litteraturvetaren bygger sin tillvaro på texten. Själva ordet kontext kanske inte hördes nämnas så ofta av kvällens debattörer men desto mer frekventa var uttryck som 'i det samhälleliga perspektivet' och 'sociala företeelser', vilka är den oftast förekommande kontexten i den litteratursociologisk forskningen. Vi kan jämföra med Lars Furulands definition av litteratursociologi som "ett systematiskt studium av litteraturen som socialt fenomen och som system och institution i samhället". Lars Lönnroth och Lisbeth Larsson hade ju båda i sina inledningsanföranden tryckt på att litteratursociologin just genom att inte ensidigt koncentrera sig på texten kommit att bli förvaltare av det arv från tidigare generationer av litteraturhistoriker som lagt grunden för den svenska modellen där text alltid ses i sin kontext. Lisbeth Larsson kom med en intressant iakttagelse. Grundstudenter, finner hon, ser på ett naturligt sätt litteraturen som en social företeelse, de ställer frågorna vad? och varför?, medan doktoranderna har formulerat om sina frågor till hur? och hur är det gjort? Någonstans på vägen har alltså det sociala perspektivet försvunnit ur blickpunkten och det måste nog tyvärr ses som en effekt av den inskolning som doktoranderna utsatts för från den institutionella litteraturvetenskapen.

Textens ställning inom litteratursociologin kan då förmodas stå i omvänt förhållande till kontexten: dess förekomst som studieobjekt är inte självklar, när den förekommer blir den ifrågasatt. Men så är knappast fallet. Det rådde en uppenbar enighet bland de närvarande att textens ställning måste vara lika oomstridlig som kontextens. Lars Lönnroth pekade på att Johan Svedjedal på ett bra sätt i sina litteratursociologiska essäer visat att textcentrerad analys är fruktbar. Lönnroth skisserade ett olycksscenario: litteratursociologin har överlämnat texterna till litteraturvetenskapen och har bara kvar bokhistorien för sig. Lars Furuland, som deltog från sin plats på första bänk, erinrade om att han tidigt hade insett hur viktigt det var att behålla textstudiet som en av de grundläggande komponenterna i litteratursociologin.

Men med en lätt travestering av Victor Svanbergs formulering av hur dikt förhåller sig till liv återkom Lars Lönnroth ändå till att "text inte bara förhåller sig till andra texter utan till liv". Det är samma uppfattning som Lisbeth Larsson menade kommer till uttryck i Kerstin Ekman's senaste roman *Gör mig levande igen*, där det förekommer en scen där en ung kvinnlig litteraturvetare efter att ha hållit ett föredrag i vilket hon hävdat att livet går före dikten, blir utsatt för en omintetgörande kritik av en manlig professor. Detta, framhöll Lisbeth Larsson, är en litteraturvetenskap som Kerstin Ekman själv betackar sig för.

Deltagarna kunde alltså ena sig om att när Hillevi Ganetz en gång hade avvisats från litteraturvetenskapen till litteratursociologin hade hon trots allt

inte behövt oroa sig för att hon därmed avhändade sig möjligheten till textläsning. För texten har alltid funnits med på det litteratursociologiska forskningsfältet. Utan text ingen kontext. Men utan kontext ingen perspektivrik textanalys.

Kvantifierande – kvalitativ analys

Huruvida litteratursociologin skall använda sig av kvalitativa eller kvantitativa metoder vid sin analys är en fråga som återkommit sedan den moderna svenska litteratursociologins genombrott på 1960-talet. När Karl Erik Rosengrens och Jan Thavenius antologi *Litteratursociologi* kom ut 1970 var de uppsatser som där ingick till stor del präglade av den sociologiska forskningens metoder med stora insamlingar av data. Den kvantifierande analysen kunde i den antologin förefalla allenarådande. Hillevi Ganetz förde fram åsikten att just sådana kvantitativa hårddatainsamlingar som hon menade präglade den populärkulturforskning som skett inom litteratursociologin omöjliggjorde djupare textanalyser. Enligt hennes uppfattning var det i en sådan situation som den anglosaxiska inriktningen "cultural studies" hade hjälpt henne att anlägga ett kvalitativt perspektiv på de rocktexter som hon ville analysera. Även Lisbeth Larsson hävdade att de kvantitativa studierna helt enkelt leder in på en felaktig väg. Kanske har Lars Lönnroth satt fingret på en öm punkt i denna diskussion när han med avväpnande uppriktighet bekänner att han faktiskt tycker att bokmarknadsstatistik är ganska tråkig.

Lisbeth Larsson ville se en mycket markant och betydelsefull skiljelinje mellan å ena sidan den riktning av litteratursociologin som bedriver kvalitativ analys och den kvantifierande forskningen. Den förra är en humanistisk vetenskap medan den andra som är så starkt beroende av metoder hämtade från sociologi beskrevs som en rent av anti-humanistisk inriktning.

När Erland Munch-Petersen inledningsvis sade att litteratursociologin måste sätta kvalitetsbegreppet i fokus gick han dock inte in på huruvida det skulle knytas till endera eller bådaderna av analysmetoderna, men i samband med att diskussionen kommit in på Rosengrens modell av litteratursociologi var Munch-Petersen noga med att framhålla Rosengrens internationellt sett framträdande roll. Till detta replikerade Lars Lönnroth att Rosengrens forskning må vara hur framstående som helst, men för textläsningen har den ingen relevans och därför blir Rosengren aldrig någon auktoritet för litteraturforskare vare sig de är litteraturvetare av traditionellt slag eller litteratursociologer.

För Johan Svedjedal innebär oppositionen kvantitativ–kvalitativ en konstlad motsättning. De är bägge olika sätt att komma åt mänsklig verksamhet i ett samhällligt perspektiv. Det är viktigt för en vital utveckling av litteratursociologin att man inte fastnar i att enbart bedriva en av dessa grenar.

Det är alldeles tydligt att i denna fråga går en skiljelinje mellan de forskare som är knutna till en institutionaliserad litteratursociologi och de övriga debattörerna. För Munch-Petersen är det självklart att man utifrån kvantitativa

metoder kan skapa kvalitativa mätningar. Därför kan man inte bara avfärda den forskning som sker inom den kvantifierande inriktningen.

Litteratursociologi – litteraturvetenskap

Lisbeth Larsson hade en gång sett litteratursociologin som en räddare för litteraturvetenskapen. Men den visionen tyckte hon nu inte hade förverkligats. I dag såg hon mera litteratursociologin som ett bihang till ämnet; den vitalisering som hon hade hyst hopp om tyckte hon sig se alltför lite av. Redan i debattens inledningsskede ställdes på detta sätt litteratursociologin mot litteraturvetenskapen. Den stora frågan är hur litteratursociologin ska betraktas: som en självständig disciplin eller som en underavdelning till litteraturvetenskapen som inifrån bör verka som förnyare av moderämnet rentav i ett perspektiv att avskaffa sig själv. Flera av debattdeltagarna återkom under kvällens gång till fördelarna med den uppsaliensiska modellen: en avdelning, med en viss självständighet, men med en klar bindning till moderämnet litteraturvetenskap. Den tycks av många upplevas som en typisk lagommodell: självständighet av en sådan art att litteratursociologin blir klart urskiljbar, men ändå uppfattas som en del av den litteraturvetenskapliga institutionen; några tjänster, men inte för många. Lars Lönnroth hävdade t.ex. att det vore olyckligt med för många specialtjänster inom litteratursociologi. Lars Furuland kunde ge en bakgrund till denna modell som ju är hans egen skapelse. Han hade tidigt insett att han inte vill såga av den gren till det moderträd till vilket han hörde. Han tog avstånd från tanken att litteratursociologin enbart skulle syssla med systemet, texten skulle också finnas med. Huvudkompetensen måste ligga inom litteraturvetenskap; det har alltså aldrig varit frågan om att rekrytera sociologer till litteratursociologin. När professuren i litteratursociologi skulle utlysas fick Lars Furuland ta emot ett telefonsamtal från en ängslig tjänsteman som undrade om här inte hade blivit något fel begånget: "Det skulle väl heta professor i litteratursociologi?" Men, nej, på den punkten kunde Lars Furuland lugna: Beteckningen skulle vara professor i litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi. Och däri låg alltså ett viktigt ställningstagande från Furulands och hans medarbetares sida. Litteratursociologer ville bidra till sitt moderämnes självförståelse: de skulle ställa frågor som hur urvalet skedde, hur värderingarna uppstod, hur kanonbildningen kom till stånd. Men att kapa banden med litteraturvetenskapen var det aldrig frågan om.

Därför kunde Lars Lönnroth i dag tycka att han hade fel när han i *Litteraturforskningens dilemma* hade förespråkat en delning av det ämne som då ännu hette litteraturhistoria med poetik i en gren som kan sägas motsvara den litteratursociologiska forskningsinriktningen och en annan i en mer traditionell estetiskt-värderande, motsvarande dagens textcentrerade forskning.

En fråga från publiken (Anna Williams, litteratursociologisk forskare i

Uppsala) ställd närmast till Lisbeth Larsson, som ju med sin bild av litteratursociologins prins på sin springare som räddare av den borttynnade litteraturvetenskapens prinsessa hade antytt att de två ändå borde uppgå i någon slags symbios och inte resa anspråk på självständig tillvaro, spetsade till problematiken. Var det Lisbeth Larssons mening att litteratursociologin borde uppge alla anspråk på självständighet och i stället ägna sig helt åt att genomsyra den traditionella litteraturvetenskapen? På denna fråga svarade Lisbeth Larsson med en hänvisning till Lars Furulands inledande ord i den presentation av litteratursociologin som han gjorde i *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen* (red. Lars Gustafsson 1970). Den uppsatsen öppnar med "Litteratur är en social företeelse". (s.174) Hon återkom nu till att litteraturvetenskapen alldeles tappat detta perspektiv och menar alltså att om det sociala perspektiv kunde återtas skulle litteratursociologin inte behövas som någon särskild institution.

Mot detta opponerade Erland Munch-Petersen, ty han menade att litteraturvetenskapen i sig är knuten till en anti-social syn på litteraturen; därför var det viktigt för honom att när han kom till Danmarks Biblioteksskole döpa om den litteraturvetenskapliga avdelningen till en litteratursociologisk. Han framhöll också att litteratursociologi på ett eller annat sätt bör ligga i ämbetets namn, för det innebär en förpliktelse att inte glömma det sociala perspektivet vid t.ex. litteraturhistorieskrivning. Johan Svedjedal menade att han för sin del, så föreståndare för avdelningen för litteratursociologi han är, gärna skulle se att ett litteratursociologiskt perspektiv genomsyrade litteraturvetenskapen så att specialdisciplinen kunde försvinna. Men han tror tyvärr inte alls på en sådan utveckling. Litteraturvetenskapen uppvisar en pendlingsrörelse mellan expansionsfaser och kontraktionsfaser när det gäller metoder och forskningsperspektiv. Johan Svedjedal ser mot den bakgrunden en institutionalisering som ett sätt att skaffa sig en försäkring om att behålla det litteratursociologiska perspektivet även i kontraktionsfaser då perspektiv utanför textstudiet negligeras.

Nationellt – internationellt

Att den svenska litteratursociologin vilar på en solid svensk litteraturhistorisk tradition som går tillbaka till Henrik Schücks breda litteraturbegrepp och kultursociologiska perspektiv brukar upprepas när litteratursociologin uppmärksammas. Det finns alltså en nationell svensk linje som kan dras direkt tillbaka till en av den svenska litteraturhistoriens fäder. Lars Lönnroth påminde om detta.

När Lars Furuland gav sig in i debatten tog han upp litteratursociologins nationella förankring utifrån en annan synvinkel. Då han framförde sina förhoppningar inför framtiden framhöll han att han gärna ville se det nationella perspektivet luckras upp. I det här fallet betyder det att han vill se att även litteratur av icke-svenskspråkigt ursprung behandlas parallellt med den natio-

nella kanoniserade litteraturen. En sådan litteraturhistoria som tar hänsyn till vad som lästes skulle bli transnationell, ty en övervägande del av den skönlitteratur som läses i Sverige är översatt. Läsarna tar i sina val inte hänsyn till nationella gränser. Lars Furuland återkom senare till att undersökningar utifrån ett sådant system skulle visa att även om det knappast skrivits någon samhällskritisk litteratur på svenska under de allra senaste decennierna så har den genren inte försvunnit från läsarnas meny, ty de har haft god tillgång till översättningslitteratur där det har funnits norska och latinamerikanska berättare som arbetat i denna tradition. (På samma sätt kan man konstatera att vid en tidpunkt då den svenska litteraturhistorieskrivningen med beklagande konstaterar att den svenska fiktionsprosan inte fick sitt genombrott förrän en bra bit in på 1800-talet, hade de svenska nöjesläsarna sedan länge lärt sig att söka sin underhållning i romanläsning. I översättning fanns de stora romanproducerande tyska, engelska och i viss mån också franska författarnas succéer översatta till svenska.) Erland Munch-Petersen påminde om att översättningar står för mer än 50 procent av romanutgivningen i de nordiska länderna. Från publiken kom frågan om det var inbyggt i själva ämnet litteratursociologi att den sysslar endast med svenska förhållanden? (Fråga från Rolf Lundén, professor i amerikansk litteratur i Uppsala.) Erland Munch-Petersen hävdade bestämt att det var mer respektabelt att skriva om svenska förhållanden, medan Johan Svedjedal i sitt svar hänvisade till praktiska problem för den som vill söka sig utanför nationsgränserna. Mycket av den litteratursociologiska forskningen förutsätter nämligen arkivstudier. Dessutom är en institution som den litteraturvetenskapliga uppbyggd så att det nationella fokuseras. Man skulle dock mycket väl kunna tänka sig att på utländsk botten t.ex. studera receptionen av svenska verk. Lars Lönnroth kunde tydliggöra den problematik som möter den som vill studera ett främmande lands litteratur. Han hade just läst och recenserat en amerikansk litteraturhistoria om svensk litteratur som i flera avseenden var utmärkt. Men det visade sig att det var hart när ogörligt för de amerikanska forskarna att se på den svenska litteraturen i ett samhälleligt perspektiv. De amerikanska forskarna saknade tillräcklig kännedom om svensk debatt och om svenskt samhällsklimat för att kunna anlägga ett bredare perspektiv.

Man skulle alltså kunna sammanfatta att inom litteratursociologin kan man genom att omdefiniera "svensk" till "på svenska språket förekommande" (Lars Furulands formulering) arbeta med ett material som ofta kan vara av icke-nationellt ursprung, medan förutsättningar för svensk litteratursociologisk forskning att syssla med utländska förhållanden knappast finns.

Ett annat tema som några av deltagarna kom att snudda vid var i vilken grad litteratursociologin också bör vara en kritisk teori. Hillevi Ganetz menade att hon i det hänseendet kunde se en tydlig skiljelinje mellan cultural studies och litteratursociologin. Inom cultural studies finns en stark kritisk tradition. Lars Lönnroth anknöt till detta när han påminde om att litteratur är vapen och att

det finns en risk att detta glöms bort inom litteratursociologin om det inte också finns ett kulturkampsperspektiv. En liknande kritik av icke uttalad kritik kunde man väl också ana i Lisbeth Larssons besvikelse när hon inledningsvis menade sig ha konstaterat att många inriktningar inom litteratursociologin inte längre läste text som en del av den samhälleliga betydelseproduktionen.

Ett längre inlägg från publiken tog upp den tidiga franska litteratursociologin såsom den hade skisserats redan av Gustave Lanson i en föreläsning på Ecole des Hautes Etudes Sociales redan 1904. (Sigbrit Swahn, professor i fransk litteratur) Den lingvistiska forskningen om översättning har under de senaste åren varit särdeles produktiv. Därför kom också en rekommendation till litteratursociologer att när de behandlar översättningar i högre grad ta hänsyn till de rön om källspråk och målspråk som kommit fram. (Lars Wollin, docent i nordiska språk)

Det kan också vara på sin plats att vidareförmedla Erland Munch-Petersens inbjudan till en konferens med temat nordisk litteratursociologi som planeras äga rum i Göteborg sommaren 1997.

Som synes blev under denna kväll flera centrala teman inom den litteratursociologiska diskursen väl belysta och granskade av en kunnig och intresserad panel. I bästa fall har vi sett början på en diskussion och ett tankeutbyte som kan få sin fortsättning i den litteratursociologiska konferensen men också vid mera informella möten mellan forskare som ser värdet i att ifrågasätta sin egen verksamhet. För tar vi inte oss tid till sådana möten riskerar forskningsinriktningen att stelna i rutiner och gamla vanor. Och det finns gott om ämnen för fortsatta samtal och debatter. Borde t.ex. inte läsarnas roll kunna engagera till nya tankeutbyten? Och på vilket sätt den vitala feministiska forskningen kunnat inverka på litteratursociologin blev inte alls berört den här gången.

RECENSIONER

DAG HEDMAN & JOHAN SVEDJE-DAL (red.):

Fiktionens förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman den 6 oktober 1996 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 33. Uppsala 1996)

Vänboken, liksom den nära besläktade festskriften, är en vanskelig genre. Alltför ofta uppenbarar den sig i form av en samling uppsatser utan synbart inre sammanhang, föregångna av några vänliga, vördnadsfulla eller understundom inställsamma rader till och om festföremålet. Verkens tydligt implicerade läsare är förstås de i sammanhanget aktuella jubilarerna. Vem som i övrigt skall ta del av de framburna studierna är vanligen något mera oklart. Fest- och vänskrifterna får därmed gärna karaktär av slutna sällskap och man kan som utomstående läsare undra hur man får tillträde till festen.

Problemet är i många fall lätt att hantera – det finns ju fester man gärna undviker – men har i det här aktuella falletansenlig tyngd. *Fiktionens förvandlingar* är alltså en vänbok till Bo Bennich-Björkman och därmed ett gästbud där många velat trängas, skåla, hurra och sjunga. För alla oss som lämnats i farstun gäller det att ge begreppet "vänbok" vidast möjliga innebörd: alla de som läser och gör bruk av denna födelsedagsgåva bör räknas in i Bo Bennichs redan stora vän-

krets. Boken skall säkert få den att växa.

Det är alltså inte helt lätt att frikoppla *Fiktionens förvandlingar* från dess mest omedelbara sammanhang och med någorlunda nykter blick bedöma dess bruksvärden. Boken är ett samlingsverk som ger glimtar från många olika forskningsfält och kan just genom sin disparata karaktär förefalla något problematisk. Hur många förmår att intressera för och med anspråk på även rudimentär sakkunskap bedöma studier om linjer i den moderna barn- och ungdomslitteraturforskningen, den svenska receptionen av polsk litteratur och alla de bibliografiska problem som framkallas av ny-, parallell- och köparemissioner? Bo Bennich kan förstås, men alla är nu inte som han. En av vänbokens skribenter svingar sitt skorpiongissel över "ett för varje år allt latare, okunnigare och snålare forskarsamhälle" (s. 106) och läsarmödan väcker då och då oroliga frågor om ens egen plats i detta kollektiv.

Med en anknytning till festmetaforiken skulle man kanske kunna säga att *Fiktionens förvandlingar* är komponerad efter smörgårdsbordets modell, där var och en kan plocka för sig efter egna behov och smakriktningar. Bordet är rikt och rätterna är genomgående vällagade, några kanske något mer än vissa andra. Många av dem ligger, som sig bör, inom det litteratursociologiska fältet som festföremålet med nit och framgång själv kultiverat. Dit hör bl.a. Lars Furulands gedigna utredning av 1921 års fejd kring begreppet proletärdiktning, Margareta

Björkmans om 1700-talets svenska översättningslitteratur, Gunnar Hanssons personligt hållna berättelse om de smala vägarna till boken i en liten ort på den skånska slätten och Johan Svedjedals studier av den unge Birger Sjöbergs bidrag till 00-talets skämtpress. Om Bo Bennich ägnat sin uppmärksamhet åt diskursformerna i Snorre Sturlassons *Edda* – ämnet för Lars Lönnroths bidrag – är mig obekant men alls inte osannolikt. Helt säkert kan han ge sig in i en lärd diskussion med Marie-Christine Skuncke om hennes studie av 1700-talets folkliga teaterformer, med Lars Wendelius om emigrantlitteraturen och med Dag Hedman om science fiction-genrens betydelse för Harry Martinsons *Aniara*. Att Martinsons versepos fick ge namn åt såväl en restaurang i de mondäna hög-huset vid Stockholms Hötorg som ett matbestick och ett mattmönster hör väl till de mer drastiska exemplen på hur fiktioner kan förvandlas men är av ett slag som säkert skall framkalla jubilar-ens förtjusta leende. Att Li Bennich-Björkmans undersökning av norm-systemen i veckopressens ”testa dig själv”-spalter skall ge anledning till animerade samtal både utom och inom den trängre familjekretsen kan tas för givet.

Flertalet bidrag i *Fiktionens förvandlingar* kan framstå som kongeniala med Bo Bennichs egen gärning. Han har förvärvat sitt anseende som forskare främst genom en lång rad omfattande och empirisk inriktade undersökningar. Han är förvisso litteraturvetare men kanske ändå mer en litteraturhistoriker som i likhet med Frödings prost är lärd som själve hin onde. Han är tillika en outröttlig arkivforskare med ett sinne för noggrannhet och akribi som ligger långt bortom det gängse; som någon teoretisk frifräsare har han väl däremot knappast gjort sig känd. Bidragsgivarna till *Fiktionens förvandlingar* har alltså verkat i Bo Bennichs anda. De drar fram nya och okända fakta

och granskar åsidosatta områden, flera ur den litterära institutionens lägre skikt som mer fördomsfulla forskare ansett ovärdiga för vetenskapliga studier. De gräver med lust och glädje i historiens skrymslen och gömmor men pekar mera sällan ut nya vägar och oprövade frågeställningar. Av alla de moderna teoretiker som annars har sina givna platser i den samtida litteraturvetenskapliga diskursen märks här knappast ett spår. Undantaget är främst Stina Hanssons bidrag med den i sammanhanget lätt provocerande titeln *En ny litteratursociologi? Perspektiv på ett problemfält*. Utan att vilja kasta den nuvarande ordningen över ända pläderar Hansson för fördjupade studier av litteraturen som instrument för opinionsbildning, fostran och underhållning, för en litteratursociologi med *inriktning* mot mentalitets- och socialhistoria. Uppsatsen håller vad dess titel lovar och pekar på ett problem som onekligen förtjänar uppmärksamhet: litteratursociologins behov av teoretisk förnyelse och av nya perspektiv.

Om Bo Bennich är av annan mening så ser jag fram mot ett animerad gräl över en av dessa förlängda luncher som hans sällskapstalang, debattglädje och begåvning för spontan kunskapsöverföring gärna orsakar. Jag hoppas avslutningsvis att festyran och hyllningskörerna avtrubbar hans självkritiska sinnelag så pass mycket att han snart låter publicera några av de digra manuskript som ligger på hög i hans arbetsrum. Skulle inte en bok *till* vännen Bo Bennich kunna följas av några *från* densamme?

Dag Nordmark

MICHAEL GUSTAVSSON:

Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exemplen Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 32. Uppsala 1996)

I 42:a Lyceumfragmentet skriver Friedrich Schlegel att ironin innesluter och väcker känslan av den oupplösliga motsättningen mellan det obetingade och det betingade, av omöjligheten och nödvändigheten av "eine vollständige Mitteilung". På annat håll uppmanar han läsaren att överallt där filosofi skrivs eller diskuteras använda ironin, ty filosofin är ironins (även kallad den "logiska skönhets") egentliga hemort.

Schlegels tankar har appellerat till många, men nog inte till Michael Gustavsson, som nyligen disputerat på doktorsavhandlingen *Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exemplen Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man*.

Inledningen förklarar Gustavsson att hans syfte är att kritisera essentialistiska teorier eller teorier med essentialistiska förutsättningar. Hans huvudtanke i den strikt problemorienterade avhandlingen är att de tre i avhandlingen aktuella teoretikerna förutsätter eller hävdar existensen av ett "diktens väsen", utan att någonsin påvisa eller "upptäcka" detta.

För Cleanth Brooks (1906–94), som kallats "the quintessential New Critic" eller "the model New Critic" är det diktverket i sig som bör vara föremål för litteraturforskarens intresse, inte omgivande faktorer som författarintention, läsarnivå, biografi, intertexter, historia och sociologi. Brooks utvecklar en subtil form för "close-reading", t.ex. i *The Well Wrought Urn*.

Det är viktigt att betona att Brooks autonomiteori inte avvisar eller utesluter

yttre omständigheter *a priori*, utan nöjer sig med att i viss mån markera deras plats och bestämma fokus. Gustavsson framhåller med rätta att den snarast är en metodisk strategi.

För Brooks kan form och innehåll inte åtskiljas; att parafrasera dikt blir för Brooks omöjligt, eftersom formen i god dikt är integrerad i innehållet.

Brooks antar, liksom de han kritiserar, existensen av en diktens mening, *som går att lokalisera*, ehuru meningen för honom är immanent. Eftersom diktens mening inte kan bestämmas utifrån, eller existera utanför dikten, kommer diktens totala mening att bli "beroende av de delar som ingår i dikten" (s. 17). Vad gäller synpunkten att den estetiska intuitionen inte föreligger före uttrycket är Brooks, som Gustavsson framhåller, påverkad av språkfilosofen W.M. Urban. (I andra avseenden är han beroende av I.A. Richards.)

Brooks syn på del och helhet påminner så vitt jag kan se, förmodligen oavsiktligt, om Schleiermachers. Diktens helhet bestämmer delarna och delarna helheten.

Brooks postulerar begreppet "organism" som ett slags abstraktion. Han inser inte riktigt att redan själva akten att förstå dikten just som ett för analys lämpat organiskt objekt i sig är *konstruerande* och ingalunda självklar.

Oupplösligheten mellan form och innehåll gäller för Brooks inte varje språklig utsaga utan endast dikten. Metriska, rytmiska och formella element bidrar till diktens mening. I synnerhet metaforen blir väsentlig, då den på mikronivå är uppbyggd på samma sätt som dikten på makronivå. I Brooks verk beskrivs dikt ibland som konstruktion, ibland som organism, två beskrivningar som Gustavsson med rätta finner motstridiga.

Brooks försök att skilja diktens språk såväl från ett logiskt som från ett referentiellt språk är, som Gustavsson

visar, knappast övertygande. Brooks resonemang tycks ständigt öppna sig för språkfilosofiska invändningar.

I stället för att stanna på denna punkt, som vissa andra forskare gjort, går Gustavsson vidare och skärskådar Brooks aldrig explicit formulerade antagande om "en förspråklig eller utomspråklig psykologisk verklighet utanför dikten som, å ena sidan, noga skiljs från diktens autonoma verklighet och, å andra sidan, sätts i relation till denna" (s. 51). Brooks kommer aldrig närmare diktens väsen än till att visa sin egen *representation av diktens väsen*.

Det sympatiska med Gustavssons framställning av Brooks är att han gör reda för det meningsfulla i att göra de avgränsningar som behövs för dennes autonomiteori, samtidigt som han kritiserar Brooks anspråk på att "uppenbara, förklara och beskriva diktens *generella väsen*". Hans kritik blir därmed konstruktiv. Man kan säga att han befriat det värdefulla i Brooks teori, nämligen den autonomiteori som genererar hans subtila närläsningar, från de språkliga missuppfattningar eller trubbigheter den ibland tidstypiskt nog var behäftad med. Brooks är en praktiker och Gustavsson observerar alltid faran att tillmäta honom lingvistiska anspråk han, i motsats till Roman Jakobson, aldrig haft.

Roman Jakobson (1896–1982) är lingvist, men hans texter har hög relevans också för litteraturvetenskapen genom hans försök att definiera det poetiska, bl.a. i sin kända kommunikationsmodell.

Gustavssons intresse ligger naturligt nog i att studera vad det är som gör det poetiska språket till poetiskt för Jakobson. Det poetiska språket är ett lingvistiskt specialfall, ett språk centripetalt inriktat på sig självt. Dess representerande funktion är för Jakobson sekundär eller obefintlig.

Gustavsson upptäcker ett problem hos Jakobson. Å ena sidan är tecknet en oupplöslig enhet av "signans" och "signa-

tum", å andra sidan kan ett budskap kodas av avsändaren och avkodas av mottagaren. Hur är en avkodning möjlig om tecknet är en enhet och inte en transformation av något före tecknet befintligt? Kommunikationsmodellen "strider mot ouplöslighetstesens allmängiltighet och modellen av det ouplösliga tecknet försvagar kommunikationsmodellen" (s. 80), hävdar Gustavsson. Språket självt är inte dualistiskt, däremot Jakobsons representation av det. Jakobson talar om uttryckssidans och innehållssidans beroende av varandra, men ett dylikt tal befäster i stället för upphäver vår föreställning om två sidor hos språket.

Jakobson tycks anta existensen av en "mening" som måste föreligga någonsans, och kan inte nöja sig med tanken att själva språkobjektet i dess isolering är en effekt av undersökningens villkor.

Gustavsson går utförligt igenom Roman Jakobsons och L.G. Jones analys av "Th'expenditure of Spirit in a waste of shame" (Shakespeares sonett 129), för att visa hur Jakobson finner parallellism i praktisk diktanalys. Jakobsonskt uttryckt ligger den poetiska funktionen i att selektionsaxelns ekvivalensprincip projiceras på kombinationsaxeln. Ekvivalenser läggs ut i själva meddelandet. Signans är privilegierat i förhållande till signatum i det poetiska språket.

Referensen hos Jakobson sker inte till en objektiv värld utan till ett "diskursuniversum". Gustavsson betonar Husserls och senare Peirces betydelse för honom. I Jakobsons semiotiska värld går det inte att tala om objektiva ting; redan tingen är tecken. Både referens och interpretation utgörs enligt Peirce av relationer mellan tecken. Problemet med Jakobsons lingvistik är att den tycks anta existensen av språkliga enheter och grammatiska begrepp som föregår det faktiska språket. Språkbruket får karaktären av ett slags tillämpning av dessa lingvistiska enheter.

Forskaren bygger en modell, en "teo-

retisk representation", som får gälla för att vara en representation av texten själv och dess egenskaper, funktioner och (ibland) essens. Förvirring inträder när han av misstag tror att de teoretiska lingvistiska begrepp som tillhör hans egen vetenskapliga språkanalys i stället tillhör det undersökta språket.

Språk och mening är inte två självständiga skikt, oberoende av varandra. Forskarnas strävan att förklara textens väsen har tvingat fram motsägelser och paradoxer inom deras egna teorier. Gustavsson söker visa att det teoretikerna kallar representation är något subjektivt och beroende av syftet i teoretiserandet samt att texten själv aldrig kan frikopplas från den teoretiska representationen.

Med Paul de Man (1919–83) har Gustavsson däremot uppenbara svårigheter. För Paul de Man existerar ingen specifik skillnad mellan dikt och andra texter. Poesiens essens är språkets essens och de Mans syfte är enligt Gustavsson att blottlägga denna. Gustavsson ställer de Mans allegori-, metafor- och retorikbegrepp mot de klassiska. Syftet torde närmast vara pedagogiskt.

Gustavsson går efter en summarisk genomgång av Derridas begrepp "skrift" och "spår" (medan de Mans huvudbegrepp givetvis är "text") in på medeltidens trivium: grammatik, logik och retorik. Grammatiken, som ligger till grund för kognitiva teorier, medierar mellan språk och tankeformer. Logiken rör relationen mellan språk och värld. Kan språket tjäna som en förmedlare av "phenomenal experience"? Kan språket alltid underordnas en grammatik? Dylika frågor besvaras nekande av de Man. "Grammatikmaskinens" kraft är begränsad.

Retoriken är för de Man inte ett medel att försköna det logiska och grammatiska språket, utan betydligt mer fundamental. Det vore en illusion att tro att språket korrekt skulle kunna representera värld-

den. Karakteristisk för allt språk är nämligen okontrollerbarhet. Retoriken, som står i spänningsförhållande till grammatiken, ses som "den kraft i språket som upphäver all bestämd och kontrollerbar mening" (s.121). Retoriken blir det som såväl bygger upp som dekonstruerar trivium.

Dekonstruktionen är en dynamisk rörelse i texten, "där spänningen mellan grammatik och retorik är drivkraften" (s 149). Problemet är att föreställningen om eller hävdandet av denna dekonstruktion är beroende av just den bild av "grammatikmaskinen" de Man har skapat.

Det de Man kallar "retorisk läsning" tjänar två syften. Den avslöjar att textens figurativa dimension inte kan underordnas textens grammatik. de Man visar att ett grammatiskt mönster kan tolkas på två divergerande sätt, antingen bokstavligt eller ironiskt, och att det är omöjligt att avgöra vilketdera som är det korrekta.

Peirces teori med interpretanträckorna presenteras (s. 160 f.), eftersom den ligger till grund för de Mans metafysik-kritik. Gustavsson tar upp de Mans diskussion av symbol- och allegoribegreppen i "Rhetoric of Temporality". Allegorin är temporal, ett "ständigt uppreparande av metaforens dekonstruktion, ett ständigt upplösande av den semantik som bygger på spatials och simultana metaforiska totaliseringar" (s. 160).

Dekonstruktionen innebär en negativ insikt om den metaforiska konstruktionens verkan. Den bild av språket som dekonstrueras är inte objektivt befintlig, utan de Mans egen konstruktion. En av Gustavssons poänger är att de Man trots sin medvetenhet agerar som om det funnes en textens essens. I de Mans diskurs motsäger diskursens form (förklaringen) dess innehåll (nämligen att förklaring är omöjlig).

Textens fundament är alltså en inomspråklig grammatik, en strukturell inten-

tion som är programmerad för att producera kognitiva och retoriska metaforer. Att "grammatikmaskinens" metaforer kan dekonstrueras förklaras med en allegorisk teckenmodell, där tiden ses som strukturerande. Denna bild av teckenrelationer i tiden är i sin tur en metafor. Dekonstruktionen av denna sista metafor betyder att språkets grund, eller rättare sagt dess essens, hävdas vara ironin (s. 174-5), som hos de Man blir sista länken i förklaringskedjan.

Det problem Gustavsson tycker sig se är följande: "Men denna fixpunkt kan inte underbyggas: de Man kan endast hävda ironins egenskaper som en trosats och därigenom bortse från att detta begrepp är en följd av hans teoretiska system." (s. 177) Gustavsson ser de Mans ironi som en oundviklig konsekvens av hans begreppsapparat. För Gustavsson är även ironin en följd av grammatikmaskinen, de Mans paradox innebär att bilden först kan dekonstrueras när den accepteras som "förklaringsmodell för språkets sätt att fungera" (s. 178).

de Man hamnar till sist i samma fälla som Brooks och Jakobson. Skillnaden är att de Man tar udden av kritiken genom att formulera den själv och tematisera teorins inkonsekvenser och motsägelser som aspekter av teorin. de Man ådrar sig ofta Gustavssons irritation – en viktig anledning tycks vara att dekonstruktionen som teori innehåller inre motsättningar.

Gustavsson förhåller sig mycket kritiskt till försök att tolka språket i dess helhet och föredrar en tolkning av enskilda typer av språkbruk. Alla de tre behandlade vetenskapsmännen tycks ha tagit fel och sökt göra objektiv kunskap av sina modeller och bilder. Alla antar de såsom givet det de skulle förklara och alla är de alltför upptagna av att finna svar på *traditionella* frågor för att vilja ifrågasätta själva frågornas existensberättigande.

I synnerhet de Man, som enligt Gus-

tavsson är "mer fundamentalistisk" än de övriga tycks benägen att acceptera de konventionella metafysiska frågornas legitimitet, en legitimitet de (som Gustavsson ser det) egentligen bara kan äga om språket har en hemlig essens. de Mans "språk- och litteraturuppfattning sammansmälter till en teori vars huvudsakliga syfte tycks vara att ge en universell förklaring av språkets sanna natur och som en följd av hans höga anspråk blir det också han som blir mest drabbad av min kritik" (s. 185), hävdar Gustavsson. Gustavsson menar till och med att frågan "vad är en text?" är meningslös såsom allmänt giltig fråga.

Gustavssons läsning av Brooks klarlägger en problematik som kännetecknar litteraturanalytisk diskurs. Hans kritik av Roman Jakobson ger ett fascinerande perspektiv, då den likt skalpellen skär igenom den ibland komplicerade jakobsonska textväven. Den leder också fram till ett konstruktivt och förnuftigt förslag att läsa Jakobson.

Vad gäller Paul de Man är Gustavssons argumentering länge belysande, men han bortser från komplikationen hos de Man, t.ex. genom att jämställa en förgrovad förklaring av J. Hillis Miller (s. 156) med de Mans egen text.

Mot slutet av avhandlingen tappar tyvärr Gustavsson sitt annars så nyktra sinne för balans: "Man kan konstatera att de Man använder sin retoriska terminologi på ett godtyckligt och för hans syften passande sätt" (s. 159). Gustavsson har ju själv i sin framställning visat att så inte riktigt är fallet.

Min främsta invändning är att Gustavsson behandlar de Man som en lingvist, m.a.o. det han tidigare så väl lyckats undvika vad gäller Cleanth Brooks. de Mans analyser utgår snart sagt alltid från *texter* och den fascinationskraft hans föreläsningar på sin tid ägde härrörde just från det faktum att han genom dikt- och prosaanalys ledde åhörarna fram till all-

männa lingvistiska och filosofiska frågor.

Vidare är det tveksamt om ironin verkligen kan betraktas som ett fundament, eller ens som ett begrepp. Gustavsson tycks behandla ironin som en vanlig semantisk storhet, men i själva verket står ju termen för dubbelheten som form, i stället för enkelheten. Ironin kan också ses som analog med "den oändliga reflexionen" o.d. Problemet må vara att de Man öppnar för en infinit regress, men hans teori är inte fundamentalistisk, så som göres gällande i avhandlingen.

Gustavsson anför gärna bruksanvisningar och matlagingsrecept (s. 170) som exempel på en typ av språkbruk som faller utanför de essentialistiska språkteorierna för att visa att vi i språket inte alltid är "deprived of understanding", utan ibland förstår på ett tämligen självklart sätt. Är detta relevant?

Gustavsson finner "att alla de tre teorierna är cirkulära fast de inte vill vara det: de förklarar de bilder eller modeller de utgår från" (s. 186). I motsats till Gustavsson tror jag att cirkulariteten är omöjlig att undvika i projekt som dessa. Cirkulariteten kan, som i den hermeneutiska traditionen, ses som själva *betingelsen* för förståelse (alternativet vore då att inte förstå något alls, utan att hålla sig till bruksanvisningarna). Med en sådan utgångspunkt kan man spela ut en Schlegeltradition mot en Schleiermachertradition, eller vice versa.

Mina invändningar, som i huvudsak rör andra hälften av de Man-kapitlet, får naturligtvis inte fördölja det faktum att Michael Gustavssons avhandling på många punkter är briljant. Avhandlingen är teoretisk stringent och imponerar genom att driva en genomgående tes, byggd på rön vunna i studier av tre totalt disparata vetenskapliga tankebyggnader. Språket i avhandlingen är genomskinligt och befinner sig ibland mycket nära talspråket i en undervisningssituation. Av den

anledningen kan hans avhandling med dess översikter i fotnoterna och generösa hänvisningar också fungera som en introduktion till de tre aktuella teoretikerna.

Roland Lysell

MATS MALM:

Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism (Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 1996)

Ett centralt inslag i den nordiska göticismen var intresset för den fornnordiska litteraturen. Isländska sagor och poesi utgavs, översattes, kommenterades och återopades som källor till det egna landets historia och som bevis för det egna landets forntida kulturella blomstring. Idag finns en snart sekellång tradition av forskning om göticismens antikvariska, vetenskapliga och politiska aspekter. Däremot har en studie av traditionen i dess helhet ur ett estetiskt perspektiv saknats. Denna lucka har nu delvis fyllts i och med Mats Malms avhandling *Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism*. Undersökningen kan grovt karakteriseras som en receptionsstudie, där framför allt det danska och svenska mottagandet av den fornnordiska litteraturen, från 1600-talet fram till omkring 1830, granskas. Men avhandlingen har även en vidare syftning; Malm hoppas kunna nå fram till en förståelse av övergången från en klassicistisk till en romantisk estetik med "generell giltighet även för den europeiska litteraturen som större helhet."

Det är alltså (minst) två skilda projekt som framträder i avhandlingen, vilket väl bottnar i den förskjutning av intresse från det receptionsanalytiska till frågor av mera teoretisk art, som författaren enligt inledningen undergått under avhandlingsarbetets gång. Detta leder till en viss överskådlighet; avhandlingen är

helt enkelt svår att få ett fast grepp om. Därför är det också svårt att ge något samlat omdöme. Vissa kapitel, i synnerhet de sista (och, vad jag förstår, senast skrivna), uppvisar skarpsynta analyser och iakttagelser; andra lämnar tyvärr en del övrigt att önska. Författarens analytiska skärpa råder det alltså inte något tvivel om, men de mindre väl utförda kapitlen skämmer helhetsintrycket något. Avhandlingen använder sig av en utförlig begreppsapparat. Det bör sägas att detta stundom yttrar sig i att den pedagogiska klarheten får vika för en svårtillgänglig akademisk prosa som kanske inte alltid motiveras av de teoretiska landvinningar den tjänar till att göra.

Avhandlingens viktigaste distinktion står mellan *pragmatiska* och *metafysiska* 'projekt' inom göticistisk antikvitetsforskning. De pragmatiska projekten befattar sig vanligen med samtida kända författarskap och uppfattar dikten främst som en konstnärlig produkt. Dikten och dess troper betraktas som enkelt 'översättbara', möjliga att ersätta med 'egentliga' referenter, av en duglig interpret. De metafysiska projekten däremot, uppfattar dikten som sprungen ur högre inspiration, ett dokument vars upphov är av heligt, andligt eller okänt slag, bortom poetiska regler. Den kan aldrig fullständigt 'översättas'; interpretens uppgift är att med intuitionens hjälp närma sig de högre sanningar som dikten förmedlar. I den romantiska estetiken har, menar Malm, den metafysiska diktsynen förts över från sakral och arkaisk dikt till den praktiska poetiken och tillämpas på samtida litteratur. Detta innebär, enligt Malm, att intresset väsentligen förskjutits från poesins form till dess innehåll.

På grundval av ovanstående distinktion, och mot bakgrund av den skillnad mellan romantik och klassicism som här antytts, undersöker Malm i fyra kapitel i tur och ordning vilken 'diktsyn' som aktualiseras i göticistisk antikvitets-

forskning, vilken syn på allegori och bildspråk som demonstreras samt vilka översättningsprinciper som praktiseras. Med 'diktsyn' menar Malm det grundläggande förhållningssättet till dikten, "läsningen av den, de aspekter som läggs på den och de tolkningsstrategier som riktas mot den." Vid sidan av den för klassicismen dominerande *pragmatiska* diktsynen urskiljer Malm i 1600-talets göticistiska antikvitetsforskning även en stark strömning av *metafysisk* diktsyn. Det gäller först i de projekt som i likhet med Peder H. Resens *Edda Islandorum* (1665) inriktar sig mot eddadikternas arkaiska visdom och högre etiska innehåll, varvid en metafysisk diktsyn aktualiseras. Detta är dock, hävdar Malm, inte förvånande, utan det normala vid den här typen av projekt även under klassicistisk tid. En metafysisk diktsyn som i högre grad erinrar om romantikens menar han sig emellertid återfinna i Thomas Bartholins historiografiska arbete *Antiqvatum danicarum...* (1689), vilket enligt titeln beskriver "de ännu hedniska danernas dödsförakt". Malms karakterisering ter sig emellertid tvivelaktig. Bartholin söker klarlägga en äldre tids religiösa föreställningar, och skiljer sig därmed från samtidens pragmatiskt inriktade historiografiska projekt; att beteckna detta som uttryck för en *metafysisk diktsyn* förefaller dock något förhastat.

Det mest storslagna historiografiska projektet inom 1600-talets göticism är naturligtvis Olof Rudbecks *Atlantica* (fyra band, 1679-1702). Den övergripande tesen i verket är (ö)känd. Rudbeck bygger vidare på den etablerade göticistiska uppfattningen att goterna härstammade från svear och götar, men utvecklar resonemanget avsevärt; Sverige är således identiskt med det lyckliga riket Atlantis, det antika Thebe med svenska Täby, och så vidare. Modern forskning har visat att Rudbecks projekt låg väl i fas med samtidens nyaste vetenskapliga teo-

rier. Malm visar i vilken grad Rudbecks metod hade sin grund i den fornnordiska poetikens 'kenningsystem'. Kenningen består som bekant i att exempelvis ett substantiv får referera till ett annat substantiv genom att lägga till en bestämning av detta; "havets häst" är en kenning för begreppet 'skepp'. Kenningsystemet används dock, visar Malm, av Rudbeck för att bedriva historisk snarare än poetologisk vetenskap och ger honom möjlighet att omtolka personer och händelser i klassiska texter som kenningar för personer och händelser i den svenska historien.

Atlantican blir utgångspunkten för en undersökning av synen på allegorin i göticistisk antikvitetsforskning. Först urskiljer Malm en uppfattning om allegorin som "fiktiv inom fiktionen", som ett tecken som pekar hän mot en (konkret eller mera abstrakt) 'faktisk' referent. Ett lejon som slår på en harpa – Rudbecks eget exempel på allegori i *Atlantican* – bör förstås som Hollands krig mot England. Man uppfattar alltså allegorin som *substitutiv*. Mot detta ställer Malm bibeltolkningens allegoribegrepp. Allegorin uppfattas där som faktisk; Moses är å ena sidan den faktiska historiska personen. Å andra sidan är han en figura för Kristus – och tvärtom. Allegorin är sålunda inte *substitutiv*, utan *analog*. Malm menar att romantiken bibehåller den substitutiva allegorin, men vid sidan av denna adapterar den analoga genom att föra över denna från sinnevärlden till fiktionen. Allegorin framstår här som "sann inom sin fiktion" och måste inte översättas för att förstås.

I avhandlingens tredje kapitel behandlas olika metoder att nalkas de fornnordiska texternas *bildspråk*, och den förskjutning som sker därvidlag mellan klassicism och romantik. Malm inleder med att utöka distinktionen *form* – *innehåll* med en tredje kategori, karakteristisk för klassicismens retoriska bildspråk, som

han kallar 'formens innehåll'. Formens innehåll är, enligt Malm, "inte *vad* bildspråket slutligen visar, utan det *varmed* bildspråket förmedlar diktens innehåll", vanligen den mytologi som frambesvärjs i allegorier och andra troper. Kenningen "Ymers blod" frambesvärjer den nordiska mytologi som läsaren måste vara hemmastadd i för att förstå betydelsen 'havet'. Formens innehåll *måste* alltså tolkas, läsaren är *tvungen att* 'översätta' det för att förstå dikten. 'Formens innehåll' kan sålunda betecknas som ett *substitutivt* bildspråk.

Karakteristiskt för den romantiska estetiken är en annan kategori av bildspråk, som under klassicistisk tid mest kommer i fråga vid texttolkningsprojekt av metafysisk art – det bildspråk som vagt brukar betecknas 'symboliskt'. Det är denna uppfattning om bildspråk som aktualiseras när en tolkning hävdar att något på den språkliga nivån *kan* tolkas som en symbol för något, exempelvis när en fornnordisk dikt tolkas som en symbolisk framställning av en fruktbarhetsmyt. Här gäller alltså inte förhållandet att bildspråket *måste* 'översättas' för att nå en primär förståelse av dikten; men en tolkning av detta bildspråk kan avtäckta flera betydelser, *analog*a med den primära. Detta bildspråk är sålunda inte *substitutivt* utan *analogt*. Enligt Malm har det analoga bildspråket i den romantiska estetiken kommit att bli dominerande även för profana texter. Den mytologi som förekommer i romantisk dikt *kräver* inte tolkning, utan har blivit en del av dess innehåll – själva det poetiska elementet i dikten. Även denna utveckling kan alltså enligt Malm beskrivas som en förskjutning från form till innehåll.

Det mest intressanta i detta kapitel är emellertid att Malm försöker förstå denna förskjutnings *mekanik*, snarare än att endast beskriva dess start- och slutpunkter. För att åskådliggöra hur över-

gången till den romantiska estetiken går till urskiljer Malm ytterligare en kategori av bildspråk med utgångspunkt i Longinos *Peri hupsous* (om det sublima). Longinos utgår från den klassiska retorikens definition av det sublima – den 'höga' stilnivå som föranleds av att dikten behandlar höga ämnen – men företar vissa modifikationer. Det sublima är hos Longinos snarare de höga *motiv* en talare kan använda sig av för att känslomässigt röra åhöraren, en kategori av stilistiska grepp som kan underordnas 'åskådliggörandet' av textens innehåll, den klassiska retorikens figur *enargeia*. Det sublima har alltså förts från formens nivå till innehållet. Därmed uttrycks en uppfattning om bildspråk som varken kan underordnas det substitutiva eller det analoga. Bildspråket inordnas i den retoriska teorin, men är av ett annat slag än 'formens innehåll'. Under 1700-talet blir diskussioner av formens innehåll i de antikvariska verken allt ovanligare ju längre seklet fortskrider; i stället närmar sig uppfattningen om bildspråket alltmer den som uttrycks av Longinos. Övergången från en klassicistisk estetik till en romantisk kan alltså beskrivas som att en av retorikens figurer, nämligen åskådliggörandet, *enargeia*, blir helt dominerande; ett "försiktigt försök till beskrivning av ett förromantiskt bildspråk skulle", skriver Malm, "förmodligen överensstämma rätt väl" med denna kategori.

I avhandlingens sista kapitel behandlas översättningar av fornnordisk poesi i teori och praktik. Översättningen av *latinsk* poesi utvecklades vid övergången från klassicism till romantik, enligt Malm, från företrädesvis *analog* översättningar (strävan efter att skapa en form som inom målspråkets kultur har en position analog med den som den översatta texten har i originalspråkets kulturella kontext) till att bli alltmera *mimetiska* (strävan att bibehålla originalets formella aspekter, versmått, assonanser, etc.). Malms in-

tressanta iakttagelse består i att utvecklingen för översättning av fornnordisk dikt i flera bemärkelser är den rakt motsatta. 1600-talets översättningar följer originalen mycket nära, ofta ordagrant. Skälet är främst likheten mellan originalspråk och målspråk, men Malm urskiljer ytterligare en viktig orsak: svenskan, det dominerande målspråket, var under 1600-talet fortfarande instabilt och påverkligt. Det var därmed möjligt för översättaren att så att säga 'vrida' målspråket efter sina syften, att tvinga ord till betydelser de etymologiskt haft men i samtiden förlorat. Under 1700-talet sker en utveckling; översättningarna blir formellt sett friare i förhållande till originalet, alltmer analoga.

Som synes är det ett ambitiöst och vittfamnande projekt Malm gett sig i kast med; avhandlingens källor sträcker sig från 1600-talet (egentligen från 1200-talet) fram till 1830-talet. Stundom är det dock oklart vilka principer som styr Malms val av källmaterial i de olika kapitlen. I de två första kapitlen är källmaterialet praktiskt taget uteslutande hämtat från 1600-talet eller tidigare. Här blir därför Malms hypoteser om materialets förhållande till den romantiska poetiken något hängande i luften. De två senare kapitlen är grundligare i detta avseende, men de fortlöpande "perspektiv från den europeiska traditionen" som utlovas i inledningen är, med några undantag, genomgående sparsamt förekommande. Frågan är därför om analysen verkligen räcker för att, som Malm skriver i inledningen, dra slutsatser med giltighet för den europeiska litteraturen som helhet.

Jag vill också uppehålla mig något vid vad som kan betraktas som ett problem av mer principiell art. Utgångspunkten för Malms distinktion mellan pragmatisk och metafysisk diktsyn är M. H. Abrams numera klassiska studie *The mirror and the lamp* (1953) och den

åtskillnad som där införs mellan (bland annat) pragmatisk och expressiv konstteori. Abrams distinktion problematiseras aldrig, något som särskilt förvånar, eftersom Malm genast tvingas utöka Abrams två begrepp med ett tredje, den metafysiska diktsynen. När den metafysiska diktsynen i och med romantiken överförs till den praktiska poetiken uppkommer enligt Malm den av Abrams beskrivna expressiva konstteorin. Avhandlingen bygger alltså på antagandet att till exempel de drag av metafysisk diktsyn som Malm spårar i den klassicistiska estetiken i någon mening är 'samma' metafysiska diktsyn som dominerar den romantiska estetiken. Detta ger Malm möjligheten att inte endast dra slutsatsen att dessa drag av klassicistisk estetik 'tas upp' av romantiken; han kan också göra den mera tvivelaktiga observationen att drag i den romantiska estetiken 'förebådas' i klassicismen. Om emellertid detta antagande inte är riktigt, om klassicismens och romantikens metafysiska diktsyn i själva verket inte är 'samma', faller många av Malms hypoteser. Jag ställer mig skeptisk till antagandet och saknar i alla händelser en utförlig diskussion av problemet.

Till grund för utvecklingen på samtliga de punkter avhandlingen redogör för ligger enligt Malm en förskjutning från form till innehåll. Detta förefaller mig, oaktat det faktum att begreppsparet ut-satts för en genomträngande kritik från strukturalistiskt influerad litteraturforskning, vara en allt för enkel patentrösning. Den begreppsliga dikotomin form-innehåll kan kanske vara funktionell i exempelvis analysen av vissa enskilda dikter, men kan den verkligen fånga en så komplicerad och mångfacetterad företeelse som övergången från klassicism till romantik? Ur en begränsad aspekt är det naturligtvis riktigt att den klassicistiska poetiken koncentrerar sig till poesins formella utformning. Frågan är emellertid

om dikotomin verkligen är relevant för att beskriva en poetik som den romantiska, vilken så ofta framhäver just de två begreppens organiska enhet.

Trots dessa invändningar vill jag framhålla att Mats Malm skrivit en gedigen och ofta skarpsynt avhandling. Fler-språkigheten är berömvärd; Malm visar sig behärska inte endast 1600-talets ofta nog så svåra svenska och danska språk, han har heller inte tvekat inför texter på fornisländska och latin. I de två sista kapitlen kommer hans beläsenhet och analytiska förmåga särskilt till sin rätt; avdelningen om översättning innehåller bland annat en driven metrisk analys av Thorilds dikt "Hildur II", där Malm (sorgligt nog?) tvingas konstatera att hans omtolkning innebär att "den fria versen i 1700-talets Sverige har reducerats med en fjärdedel." Genom att gå emot romantikens egen självförståelse och studera övergången från klassicism till romantik som en förskjutning *inom* den klassiska retoriken, kan Malm föra fram intressanta och fördjupade hypoteser om övergången mellan de två perioderna. Kapitlet om bildspråk är, som jag påpekat ovan, särskilt insiktsfullt därvidlag och rymmer många – om än diskutabla – intressanta iakttagelser. Oavsett de stora anspråken som kanske inte helt infrias har avhandlingen en hel del att tillföra den svenska diskussionen om övergången från en klassicistisk till en romantisk estetik.

Janne Lindqvist

CLAES-GÖRAN HOLMBERG & JAN SVENSSON (red.):

**Medietexter och medietolkningar.
Läsningar av massmediala texter**
(Nya Doxa. Nora/1995)

Ett tidens tecken är det att antologin *Medietexter och medietolkningar. Läsningar av massmediala texter* givits ut. Den har nämligen som syfte att sammanföra vetenskapliga analyser och diskussioner från skilda humanistiska forskningsfält i en gemensam volym om massmediernas varierande uttrycksformer. Från en tvärvetenskaplig utgångspunkt tolkas således film, musikvideo, tidningstext och populärlitteratur av semiotiker, lingvister, litteraturvetare, filmvetare och journalistikforskare. Just det tvärvetenskapliga mötet mellan olika tolkningsmetoder är en av bokens viktigaste förtjänster.

Antologin erbjuder många slags artiklar, från närläsningar till mer övergripande resonemang om massmediesamhällets förutsättningar och framtidsutsikter. Som redaktörerna Claes-Göran Holmberg och Jan Svensson påpekar i förordet så är meningen att antologin skall fylla en funktion som handbok i högskolans undervisning; många artiklar är också överskådligt orienterande och sätter in massmediestudiet i en forskningsutveckling.

Bokens uppläggning är ett gott bevis för det tvärvetenskapliga tänkandets nödvändighet i utforskningen av massmediesamhället. De varierande infallsvinklarna tillåter forskarna att också diskutera och problematisera vetenskapliga förhållningssätt och traditioner. Det märks också att forskningen har varit igång ett tag och att den söker sig nya vägar. Per Rydén skriver i artikeln "Skepsis, besinning, mänsklighet" om svensk pressforskning och vill se en inriktning mot det regionala – en plädering för den marginaliserade

lokaltidningsvärlden. I en artikel om flärdromanen *Lace*, "Den förnekade berättelsen. Om 80-talets 'tantsnusk'", diskuterar Lisbeth Larsson det ännu uppenbara behovet att markera den klassiska skiljelinjen mellan populärlitteratur och kvalitetslitteratur. Lisbeth Larsson efterlyser populärlitterära textanalyser som mindre uppehåller sig vid läsaspekten och mer utnyttjar "samma textanalytiska, metodiska sökande efter mening, som vi brukar undersöka den sk goda litteraturen med" och dessutom läst "i relation till sina egna genrekonventioner". Hon prövar en sådan analys på romanen *Lace* och visar hur den uppmärksamma läsaren återfinner en berättelse om kvinnliga strategier och kvinnlig utsatthet. En mer läsarorienterad attityd företräder Jan Thavenius i sin uppsats om läsning och läsare, "Text och tolkning". Han ger en översikt över läsforskningens positioner och diskuterar klassiska begrepp som t.ex. Jonathan Cullers "litterär kompetens". Såväl läsning som läsare, menar Jan Thavenius, kan uppfattas som konstruktioner: vår läsning och uppfattning av en text beror av konventioner och social erfarenhet, och även som läsare är vi konstruerade genom våra nedärvda uppfattningar om vad läsning innebär. Snarast antyder Jan Thavenius som ideal en mångfald teorier och diskurser som kan fungera vid sidan av varandra i undersökningar av massmediala fenomen.

Gemensamt för många bidrag är att de anknyter till samtidsforskningens inriktning mot konstruktivism och synen på texten som berättelse, oavsett om den definieras som fiktion eller som facktext. Semiotikern Anders Marner tar upp musikvideon som konstprodukt i uppsatsen "Musikvideo och semiotik" och resonerar intressant kring konstbegreppet som föränderligt och marknadsberoende. Och var går gränsen mellan musikvideons konstnärliga och reklambärande identitet? Göran Sonesson's bidrag "Livs-

världens mediering. Kommunikation i en kultursemiotisk ram" är mer av en kultursemiotisk översikt. Utifrån modernitet och urbanisering prövar han stadskulturens tecken. Boulevarden som massmedium? Så presenterar han några semiotiska modeller och kommunikationsteorier som borde kunna tjäna som inspiration för massmediestudier inom olika discipliner.

Facktexten som berättelse analyseras av flera uppsatsförfattare. Britt Hultén granskar tillkomsten av ett reportage utifrån den enskilda journalistens etiska och språkliga ställningstaganden ("Berättelsen om en text. En kvinnlig journalist i arbete"), Gunilla Byrman undersöker notisens utveckling under hundra år mot en allt större fragmentarisering och brist på stringens ("Nyheter på undantag – notiser 1894 och 1994") och liknande observationer gör Jan Svensson ("Den diskursiva texten") angående det han kallar den "diskursiva texten", d.v.s. den text som ger sig tid och tar sig utrymme att resonera, förklara och analysera. Det kan röra sig om tidningstext eller andra offentliga texter till exempel i politiska sammanhang. Snabbt sammanfattat kan man konstatera att Jan Svensson märker hur utvecklingen går mot att den diskursiva textens positiva karaktärsdrag överges till förmån för den dramatiska, katalogartade eller personfixerade framställningen. De följder Jan Svensson antyder är värda att fundera över. Kommer den diskursiva texten att bli ett fenomen för en läsare? Vad betyder det för vårt offentliga samtal? Vilken roll spelar skolan som förmedlare av olika slag av texter?

Claes-Göran Holmberg betraktar i "De sagolika nyheterna" den förment objektiva nyhetstartikeln som berättelse och visar hur nyhetstexterna arbetar efter tydligt urskiljbara mytiska mönster och "arketypiska" historier för att skapa igenkänning och dramatik. Verkligheten pas-

sas in i formelberättelser som den om skönheten och odjuret eller framgångstypen "med två tomma händer". Claes-Göran Holmberg berör sedan konsekvenserna av detta för nyhetsjournalistikens kritiska och bevakande uppdrag, en diskussion som han gärna kunde ha utvecklat.

Ett givande filmteoretiskt bidrag ger Lars Gustaf Andersson och Carina Sjöholm i "Resan in i det nya. Om film, biografkultur och modernitet". De skriver om både vad det innebär att gå på bio å ena sidan och att se film å den andra. Utifrån intervjuer med människor som besökte biografer under 1940- och -50-talet förs en diskussion om stadskultur och landsbygdskultur och om biobesöket som "ett sätt att träna sig att bli modern". Filmen analyseras som *modern* medium och författarna knyter den svenska filmens utveckling till landets omvandling under 1900-talet från bondesamhälle till folkhem och välfärdsnation. Mottagandet av olika slag av filmer, t.ex. Bergmans modernistiska filmer eller populärfilmens landsbygdsskildringar, säger något om hur man förhöll sig till moderniseringsprocessen. Landsbygdscinematograferna kan tolkas som ett behov att skapa distans till det moderna och söka sig tillbaka till det arv som under 1900-talet ohjälpligt uttraderats; Bergmans filmer har tolkats som skildringar av glappet mellan folkhemspolitikens ideologiska planering och verklighetens glesbygdscinematografernas avfolkning och rotlöshet. Filmen som medium har både bidragit till och bjudit motstånd mot moderniseringen.

En antologi om medieforskning behövs. *Medietexter och medietolkningar* ger med sin bredd och mångfald en användbar och inspirerande översikt över pågående och möjliga forskningsprojekt. Vad man kunde önskat sig vore en mer utförlig inledning eller sammanfattning som presenterade forskningslägen och gemensamma teoretiska utgångspunkter

och frågeställningar som förenar de olika ämnesområdena. En del artiklar håller sig på ett ganska empiriskt och icke-problematiserande plan; en sammanfattning kunde ha satt in analyserna i en ram som innefattade en presentation av t.ex. utvecklingen av Cultural studies och dess inflytande i massmedieforskningen, frågan om kulturellt värde och värdeskapande, om kulturpolitiska och ideologiska implikationer. Somligt av detta berörs hastigt i några av uppsatserna men utgör punktinsatser.

En viktig funktion som antologin fyller är dock att den väcker många frågor och inspirerar till diskussion genom sitt prövande och ofta öppna förhållnings-sätt.

Anna Williams

CHRISTINA BERGIL:
**Mörkrets motbilder. Tematik och nar-
 ration i fem verk av Birgitta Trotzig**
 (Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
 Stockholm/Stephag 1995)

Genom Birgitta Trotzigs författarskap nystar sig en oupplöslighet – döden i livet och livet i döden. Här finns förnekelsen och självutgivelsen, förnedringen och förruttnelsen, men också återuppståndelsen, pånyttfödelsen och ljuset. I Trotzigs texter öppnar sig många världar och man kan färdas långt, långt.

I Christina Bergils avhandling *Mörkrets motbilder. Tematik och narration i fem verk av Birgitta Trotzig* bildar Trotzigs egen bild av konsten en tydlig utgångspunkt. Bergil har låtit sig inspireras av ett citat hämtat från *Jaget och Världen* (1977): "Motbild, motvärld, besvärjelse, åkallan. I varje fall: ifrågasättande av det givna." (s. 115)

Motbilden blir ett centralt begrepp i Bergils studie och begreppet mörkrets motbilder, som vi finner redan i avhandlingstiteln, syftar dels på de bilder som mörkret själv kan skapa, dels fungerar det som en kommentar till Trotzigs egen strategi att betrakta konst och litteratur som "en motvärld" – "ett ifrågasättande av det givna" (s. 11f.).

Just motbilderna är utmärkande för Birgitta Trotzigs författarskap och Bergil vill i sin studie försöka belysa de "sprängkilar" som tränger sig fram i texterna, de uppbyggliga element som trotsar allt förhärsande.

Varför skriver jag en studie om detta författarskap? Därför att döden, mörkret, är så mycket synligare där än vad livet är. Barnet möter bara bortvända blickar, de älskandes hängivenhet förkvävs, tillvaron lyder lagar bortom vilja och längtan. Ändå är min primära upp-

levelse av dessa texter att de är uppbyggliga. Det finns något i dem som trotsar det mörker som tycks så förhärskande. (s. 11)

De fem texter som Christina Bergil koncentrerat sig på i sin studie tillhör alla Trotzigs 60- och 70-tals produktion: *En berättelse från kusten* (1961), *Levande döda* (1964), *Sveket* (1966), *Sjukdomen* (1972) och *I Kejsarens tid* (1975). Uppläggningen av avhandlingen är kronologisk och Bergil följer olika tematiska variationer utan att dra några skarpa utvecklingslinjer.

I sin studie gör Bergil också bruk av Gérard Genettes distinktion mellan *histoire* och *récit*, dvs mellan vad som berättas och hur det berättas. Berättelse (*récit*) är den benämning som hon genomgående använder i sina analyser, eftersom detta begrepp bättre än de alternativa benämningarna "roman" respektive "novell" behåller förbindelserna med all fiktions ursprung: myterna och religionernas gestaltningar av tillvarons motsättningar där en andlig verklighet hela tiden är närvarande. Bergils ambition är att utifrån ett religiöst, existentiellt och teologiskt perspektiv närma sig texterna för att på så sätt kunna se hur Birgitta Trotzigs värld manifesteras: "hur denna värld ser ut – vilka religiösa föreställningar den rymmer, vilka bibliska motiv den arbetar med, vilka existensfrågor som fokuseras – är vad som står i centrum för min undersökning" (s. 12). Bergil understryker mycket noggrant att hon inte vill låsa fast sina motbilder i begrepp som "religiös", "existentiell" och "teologisk" och hon föreleder därför att använda begreppen på ett alternerande sätt, då Trotzigs texter inte kan reduceras in i "dogmatiska begrepps-bildningar".

I Trotzigs författarskap är materialiteten och kroppsligheten ständigt närvarande och hennes texter rymmer ofta ett

korrektiv mot abstraktionen – tät människolukt, en varm och söt smak när blodet sipprar in i munnen. För Bergil blir dessa kroppsliga gestaltningar av erfarenheter och tillstånd, små meddelanden om något psykiskt, andligt och existentiellt. Det materiella sammansmälter ofta med något större, med människans djupa inre, med universum och Gud:

Våra sinnen har ett konnotativt samband med det fysiska jaget, det vi slentrianmässigt betecknar "det yttre", och sinnlig konkretion är det verksamma medlet i all effektiv verklighetsbeskrivning, i all skildring av något "yttre". Men det är inte främst något "yttre" som den trotzigiska konkretionen framställer: det sinnliga och påtagliga är gestaltningar av tillstånd och erfarenheter, är meddelanden om något psykiskt, andligt existentiellt – "inre verkligheter". Men hos Trotzig är det mindre adekvat än någonsin att göra denna skillnad mellan "yttre" och "inre"; det yttre är det inres utsida, det inre är det yttres insida; verkligheten är *en*. (s. 256)

Även för kristendomen är materialiteten och kroppsligheten mycket påfallande i såväl inkarnationsdogmen som nattvards-teologin – Gud i köttet, Guds kött och blod i brödets och vinets gestalter. Liksom Ulf Olsson har gjort i sin analys av *De utsatta* i avhandlingen *I det lysande mörkret* (1988) har också Bergil fokuserat bilder i texterna som anknyter till inkarnations och sakramentsteologin. Men till skillnad från Olsson väljer Bergil att inte göra någon skillnad på heligt och profant. Heligt och profant verkar här sida vid sida och det andliga och sakrala sammankopplas med kroppen – kroppsligt lidande och kroppslig död.

I avhandlingens första kapitel, som behandlar *En berättelse från kusten*, tar Bergil fasta på skapelseberättelsen och syndafallet, *fall*et där människan vänder

bort sitt ansikte från Gud, en bortvändhet där människan förslavad ropar efter förlösning. Bergil beskriver här ett fall-upprättelsemönster utifrån offrets matris och hon visar hur centralgestalten, priorn i stadens kloster, kan belysas utifrån Johannes av Korssets mystik och hans förening med Gud.

Tyngdpunkten i detta kapitel ligger i avsnittet "Påsknatten" där Bergil tydligt visar hur Trozigs text anknyter till skapelsens sorg över Kristi död och den stegrande förväntan om uppståndelse för allt levande. Bergil visar hur hymnen i påsknatten avtäcker nattens djupaste karaktär och på så sätt bildar den centrala motbilden i berättelsen. Men påsknattshymnen fungerar inte ensam som motbild i texten. Ännu ett exempel på en motbild är den puckerlyggiga Merete som genom sin innebörd av lidandebärare, ett lidande-för-andra, också hon blir en motbild.

I avhandlingens andra kapitel behandlas novellsamlingen *Levande och döda* där tillvarons grundande motsättning redan finns markerad i bokens titel. Dessa berättelser handlar alla om förträngd kärlek och om hur kärlek kan förvandlas till destruktivitet. Den som begraver sin kärlek blir en död.

I *Levande och döda* pekar Bergil på självutgivelsens tematik, en tematik som har tydlig affinitet med offerttematiken i *En berättelse från kusten*. Men till skillnad från denna är *Levande och döda* mer allmänt existentiell och Martin Bubers jag-du filosofi gör sig påmind. Här är det den existentiella kommunikationen – människan som förverkligar sitt autentiska vara i relationen till andra – som bildar fonden till människoödena.

Gemensamt för berättelserna i *Levande och döda*, menar Bergil, är att de alla slutar med närvaron av ett barn. Särskilt tydligt blir det i titelberättelsen, vilken slutar med ett barn omgivet av vatten och ljus, något som skulle kunna

läsas som en motbild till mörkret.

I det påföljande kapitlet koncentrerar sig Bergil på prosaberättelsen *Sveket*. Även *Sveket* inrymmer en variation av självutgivelse temat och även här blir självutgivelsen en motbild till känslöförmekelsen. Centralt för *Sveket* är också att det här framträder en Kristusbild, som präglas av *kenosis*, utblottelse. Här saknar Kristus alla drag av gudomlighet och makt för att i gengäld likna det lågt mänskliga. Detta ser Bergil som en sakralisering där även "de förlorade" och "de nedersta" har en Gud som delar människornas villkor. Människorna bär samma drag som Kristus och kan på så sätt få del av hans helighet. När huvudpersonen Tobit, som lever i ständigt skuld utan att få någon befrielse, söker Gud ropar han därför till "de oförsonades Gud – de förlorades Gud, de nederstas Gud" (*Sveket*, s. 150).

I avhandlingens fjärde kapitel lämnar Bergil självutgivelsens tematik för att fokusera aspekten liv och död. Precis som i tidigare verk står här det döda för det förkvävande, men till skillnad från de tidigare texterna finns här också en samhälls- och ideologisk aspekt. Mot det växande livet står samhällets förtryckapparatur.

I *Sjukdomen* framkommer denna maktinstans tydligt genom huvudpersonen Eljes schizofrena identitet som kejsare. Av sin far har Elje fått en mycket lagisk gudsbild och i hans schizofrena föreställningsvärld ingår en förening med kejsaren: "Till en början är denna andra makt en fiende, men i och med att psykosen bryter igenom internaliserar Elje maktens vilja, och fienden är nu alla de som står kejsaren emot." (s. 169).

I *Sjukdomen* står kejsarideologin för den deciderade fascismen och enligt Bergil finns här inga nyanser. Läsaren kan inte göra annat än att ta avstånd från kejsarmakten, eftersom allt som förknippas med den kommer att komprometteras. Som en motbild till kejsarväldet och

apokalypsen, avtecknar sig emellertid en kvinnogestalt – en polsk svinvakterska, vars historia vävs samman med ett vårdbiträdes. Denna kvinnogestalt förknippar Bergil med arketyper Den Stora Modern och liksom Ebba Witt-Brattström, ser också Bergil denna kvinnogestalt som uttryck för abjektal vämjelse och lockelse (s. 174).

Ytterligare en motpol till kejsargestalten blir ”den helige”, en stark och god gestalt vilken i berättelsen är förknippad med såväl naturens skeenden, som nytestamentliga anspelningar på Anden och judisk mystik.

Även i *I Kejsarens tid*, som är föremål för avhandlingens femte kapitel, är apokalypsen närvarande, men till skillnad från *Sjukdomen* finns inte längre här de onda konnotationerna, hävdar Bergil. Här bildar i stället apokalypsen själv en motbild till allt förtryck och tvång i världen.

Framträdande i detta kapitel blir björngestalten som på många sätt, inte oväntat, liknar en Kristusfigur. Även i björngestalten ser Bergil en kenosystematik där björnen ger sig frivilligt i mannens våld och på så sätt avstår från den styrka han fortfarande har. Bergil pekar också här på den tidstematik, vilken är knuten till ett kampmotiv i texten. På slutsidorna i ”Björnen” tar nämligen ett unikt skeende form: den tomma urtavlan, sinnebild för tidens orörlighet, sätts i rörelse och den onda staden går under i eld. Kvar står endast björnen i nyfödelsens strömmande vatten.

Sammantaget ger Bergils läsningar av Trotzigs texter stor behållning. Analyserna är välgjorda och språket är stimulerande. Trots detta saknar jag emellertid en skarpare profilering. Bergil refererar och citerar mycket beläst en mängd religiösa föreställningar, judisk mystik och bibliska motiv men följderna av detta blir att hennes framställning då och då tenderar att bli något förutsägbar. Texterna

pressas in i en determinativ mönsterbild, trots Bergils uttalade ambition att vilja undvika detta. Dessutom har Bergil en tendens att ibland vara alltför lojal mot Trotzigs egna uttalanden i artiklar och litterära texter. Trotzigs ord om sina egna verk förefaller då att bli en auktoritet som Bergil obehindrat låter sig påverkas av.

Som mest intressant blir Bergils framställning när hon snuddar vid att läsa Trotzigs texter utifrån ett makt- och samhällskritiskt perspektiv och jag kan inte låta bli att fråga mig hur dessa texter skulle framstå i ljuset av ett mer maktrelaterat, kanske feministiskt förhållningssätt. Vilka maktperspektiv är det egentligen som framkommer i texterna och hur ser denna maktkritik ut?

Som sagt, Christina Bergils omfattande studie skänker oss en ökad förståelse kring Birgitta Trotzigs outömliga författarskap, men oundvikligt är att många nya, tänkvärda infallsvinklar fortfarande återstår.

Caroline Graeske

JOHANNA ESSEVELD & LISBETH LARSSON (red.):

Kvinnopolitiska nyckeltexter
(Studentlitteratur. Lund 1996)

Nu är de äntligen här – flera av kvinnorörelsens grundläggande texter samlade i en och samma bok. En genialisk idé som borde ha förverkligats mycket tidigare och som nu blivit av tack vare sociologen Johanna Esseveld och litteraturvetaren Lisbeth Larsson, båda två forskare vid Lunds universitet.

Nog har vi varit många generationer studerande på olika kvinnokurser som suckat över bristen på feminismens mest grundläggande skrifter. Den eviga jakten på böcker och det eviga kopierandet av andras stenciler bekräftade bara bilden av kvinnovetenskap som ett biämne, där ingen ens hunnit utarbeta en grundläggande textantologi. På kvinnokurser saknas ofta en kronologisk genomgång av kvinnorörelsens skrifter, såväl de politiska som de skönlitterära. Den snabbt växande mängden feministisk litteratur i kombination med universitetskursernas begränsade omfång leder ofta till att kvinnorörelsens tidiga texter inte får plats på kurslistan. Att kunna de kvinnopolitiska nyckeltexterna och en del feministisk teori från 1970-talet och framåt är målet på många kurser i kvinnolitteratur och feminism idag. Namnen som Millet, Moi, Cixous, Irigaray, Kristeva, m.fl. har hunnit bli en baskunskap så självklar för en feministisk forskare att den ofta känns för passé för att försöka gå ännu längre tillbaka i tiden. I stället försöker kurslistorna att hinna i kapp 90-talets utveckling på den politiska och teoretiska kvinnofronten. En kurs i kvinnorörelsens viktigaste texter hinner därför sällan blicka längre tillbaka än till Virginia Woolfs "Ett eget rum". På den inhemska fronten är kvinnorörelsens viktigaste texter förvisso färre, och därför lättare att övergripa,

från Fredrika Bremer till idag. De internationellt viktiga rösterna som Mary Woolstonecraft, John Stuart Mill, Friedrich Engels eller Klara Zetkin får den som har tur läsa i andra sammanhang, och dessutom efter att ha tillbringat åtskilliga timmar vid kopiatorn.

Det är detta kunskapens tomrum inom feministisk tradition som antologin *Kvinnopolitiska nyckeltexter* var tänkt att fylla, något som den lyckas med mer än väl. Boken föddes enligt redaktörerna av ett behov av att "veta mera om det textrum och den texttradition som vi feminister befinner oss i, talar in i, med och ibland också mot." Därför innehåller antologin ett brett urval röster som talar om olika former av kvinnans politiska och kulturella underordning och om kvinnorörelsens utveckling genom tiderna. Texterna presenteras i kronologisk ordning och är samlade i sju huvudgrupper, motsvarande de olika faserna i kvinnorörelsen, från tiden strax efter franska revolutionen till 1990-talets uppgörelse med den vita, heterosexuella medelklassfeminismen. I den första delen, "I franska revolutionens efterföljd" (ca 1792–1884), möter vi Mary Woolstonecraft, Fredrika Bremer, John Stuart Mill och Friedrich Engels. I del två, "Sekelskiftets kvinnorörelse" (ca 1896–1915) får vi utom Ellen Key bl.a. läsa Clara Zetkins "Arbeterskorna och nutidens kvinnofråga", Emma Goldmans "Handel med kvinnor" och "När inbördeskriget förs av kvinnor" av Emeline Pankhurst. Del tre, "Omdefinieringar", från tiden för ryska revolutionen ända till fyrtioalet innehåller texter av bl.a. Alexandra Kollontaj, Virginia Woolf, paret Alva och Gunnar Myrdal och Elin Wägner. Sedan blir det dags för sextioalets debatt om kvinnan som "det andra könet" och Simonne de Beauvoir, Eva Moberg och Betty Friedan. Enligt redaktörerna hör de Beauvoirs "Det andra könet" från 1949 mer till sextio- och sjuttio-

talets kvinnorörelse än till den föregående gruppen, eftersom det var då som boken slog igenom och blev den moderna feminismens klassiker. I "1970-talets kvinnorörelse" får vi bl.a. möta texter av Germaine Greer, Sheila Robotham, Susanne Brøgger och Mary Daily, medan åttiotalets "Med kvinnligt perspektiv" representeras av Hélène Cixous, Ulrike Prokop, Nancy Chodorow och Carol Gilligan. Den avslutande delen utgör närmast ett frågetecken över feminismens ställning idag och dess utveckling i skuggan av det nya seklet. Vi får smakprov på de viktigaste frågorna i dagens amerikanska kvinnorörelse och feministisk forskning: bakslag för kvinnorörelsen i USA, de etniska minoriteternas underordnade ställning, de svarta kvinnornas dubbelt utsatta position på underordningens skala m.m. Allt detta i ett fragment ur Susan Faludis *Backlash* och i texterna av Sojourner Truth och Audre Lore, där båda ifrågasätter den vita feminismens blindhet inför rasfrågan.

En antologi av denna typ väcker naturligtvis alltid frågor kring urval och målgrupp. I bokens inledning diskuteras urvalskriterierna och svårigheterna med att behöva välja bland en så omfattande mängd texter. Som redaktörerna påpekar representerar inte de valda texterna någon kvinnorörelsens kanon. I stället syftar boken till att bringa samman flera, inte sällan motstridiga röster som på var sitt sätt påverkat kvinnorörelsen. Texturvalet har sin grund i redaktörernas personliga erfarenheter av undervisning på grund- och på forskarnivå. Liksom många andra antologier skulle en dylik bok kunna utformas helt annorlunda. Esseveld och Larsson lyckas dock motivera både teksturvalet och bokens uppläggning på ett övertygande sätt. Kriteriet för urvalet har varit att texterna haft en stor genomslagskraft, och att de på-

verkat den kvinnopolitiska utvecklingen. Intressant nog innehåller antologin såväl skönlitterära texter, vetenskapliga skrifter som politiska manifest, föredrag och essäer, där alla tar upp den respektive periodens syn på kvinnan och kvinnors syn på sig själva. I nyhistorisk anda ses texterna som en enda "text", en väv av röster, där den sociala, politiska och konstnärliga debatten inte går att skilja från varandra och från sin sociala kontext. Att texterna har ordnats kronologiskt motiveras med redaktörernas avsikt att "kontextualisera läsningen av dem, att läsa dem i relation till den tid då de skrevs såväl som i relation till den tid vi lever i". Detta kan ses som en litteratursociologisk syn på att läsa texter, något som är föga förvånande med tanke på de båda redaktörernas vetenskapliga förankring. Tyvärr bryter Esseveld och Larsson med den kronologiska ordningen när de placerar Sojourner Truths "Är inte jag en kvinna" från 1850 tillsammans med 1990-talets texter. Här är det snarare ett tematiskt urval som gäller, eftersom Truths text passar in i 1990-talets amerikanska kvinnorörelse med dess huvudvikt på etnicitet, ras- och klassfrågor.

Vad vinner man på att ställa samman alla dessa texter på det sätt som Esseveld och Larsson har gjort? En klar fördel är naturligtvis att många av dem nu blir mer tillgängliga för svensk läsekrets än någonsin förut. Förhoppningsvis hamnar antologin även på de kurslistor som inte märkts med ordet "feministiska". Det finns emellertid fler fördelar med *Kvinnopolitiska nyckeltexter* än de rent praktiska. Genom att låta feminismens röster från olika tidsskeden svara på varandra avslöjar boken den smärtsamma sanningen att kvinnorörelsen från Mary Woolstonecrafts dagar till Susan Faludis *Backlash* varit ett ständigt pendlande mellan framsteg och misslyckanden. Den politiska kvinnorörelsens bakslag och be-

svikelser som Elin Wägner räknade upp i *Väckarklockan* 1941 är märkligt lika dem Carol Gilligan skrev om i *Med kvinnors röst* 1982 och Susan Faludi i *Backlash* 1991. Detta om texternas uttalade budskap. Av sättet på vilket många av texterna i boken behandlar kvinnans kulturella, sociala och politiska begränsning kan man samtidigt se hur konflikten mellan särarts- och likhetsfeministerna med aldrig sinande intensitet har präglat kvinnorörelsen under de senaste två seklerna.

Ett felmedantologin är att bland nittio-talets kvinnopolitiska nyckeltexter är det uteslutande amerikanska dito som presenteras. Skulle det saknas viktiga europeiska bidrag till feministiskt tänkande bland såväl decenniets skönlitteratur, politiska skrifter som akademiska textproduktion, inte minst i Norden? Beträffande textmaterialet hade jag även önskat en kort presentation till varje text, där dess tillkomstår och -historia, samt eventuellt några spektakulära detaljer i samband med dess mottagande presenteras för läsaren. Annars undrar man om alla de äldre texterna tryckts omedelbart efter att ha skrivits, och vilken reaktion som t.ex. Emily Pankhursts skrift väckte vid publiceringen. Förmodligen har redaktörerna tänkt sig antologin som en utgångspunkt i undervisningen där läsningen kompletteras med presentationer av respektive författare och av textens tillkomsthistoria. En sådan presentation behövs naturligtvis inte i fall antologin vänder sig till forskare och studerande på metanivå med goda kunskaper inom kvinnolitteratur och kvinnohistoria. Härmed är vi inne på frågan vilken målgrupp *Kvinnopolitiska nyckeltexter* är skrivna för.

För lärare och forskare är Essevelds och Larssons antologi bra att ha till hands. Men den riktar sig i första hand till grundstuderande på kurser med feministisk inriktning, eftersom den ger baskunsk-

per om kvinnorörelsens grundtankar. För den som för första gången läser en kurs i kvinnolitteratur eller kvinnohistoria är *Kvinnopolitiska nyckeltexter* en outhärlig bok. Jag vill emellertid mena att den är lika outhärlig på många andra kurslistor. Vi har väntat alldeles för länge på att böcker som denna får sin rättmätiga plats inom grundutbildningen i humaniora och samhällsvetenskap.

Marta Ronne

Medverkande i detta nummer:

Åsa Arping är doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

Margareta Björkman är forskarassistent i litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi, vid Uppsala universitet.

Lars Furuland är professor em. i litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi, vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Caroline Graeske är doktorand vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Jonas Ingvarsson är doktorand i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

Stefan Jonsson är fil.lic. och doktorand vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Eva Lilja är docent i litteraturvetenskap vid universitetet i Göteborg.

Janne Lindqvist är doktorand vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Roland Lysell är docent och universitetslektor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet.

Anna Nordenstam är doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

Dag Nordmark är biträdande professor i litteraturvetenskap vid Umeå universitet.

Erik Peurell är fil.lic. och doktorand vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Marta Ronne är fil.lic. och doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Johan Svedjedal är professor i litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi, vid Uppsala universitet.

Petra Söderlund är doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Isabell Vilhelmsen är doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet.

Anna Williams är forskare och lärare vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala.

JOHAN SVEDJEDAL:

Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess grundtaganden

PÉTRA SÖDERLUND:

Den olycksaliga ön. Atterboms *Lycksalighetens ö* i ett litteratursociologiskt perspektiv

EVA LILJA & ISABELL VILHELMSÉN:

Social verklighet och text samt något om Elsa Graves metaforspråk

ERIK PEURELL:

Lyrisk skrattspegel – ett litterärt skämt på fullt allvar. *Camera obscura* och debatten om den lyriska modernismen 1946-47

STEFAN JONSSON:

Forskaren som agitator och vetenskapsman. Stellan Arvidson mellan marxism och positivism

ANNA NORDENSTAM:

Forskning i långsam förvandling. Kvinnliga litteraturhistoriker i belysning

ÅSA ARPING:

Att mäta kvinnligheten. Fredrika Bremer och den sexualiserade litteraturhistorieskrivningen

JONAS INGVARSSON:

Den cybernetiska gorillan och den multimediala utopin – om *Gorilla, Konst: Media*

LARS FURULAND:

Litteratursociologin i Sverige. Framväxt, forskningstradition, framtid

MARGARETA BJÖRKMAN:

Litteratursociologi – en svensk modell, eller Perspektiv på svensk litteratursociologi. Rapport från en debatt

RECENSIONER

POSTTIDNING

Pris: 75 kr